СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ:

Наталя ЯКОВЕНКО
Між правдою та славою

Мойсей ФІШБЕЙН
Вірші та переклади

Євген СВЕРСТЮК, Іван КАЛИНИЧЕНКО
Василь Стус
у віддаленнях і наближеннях

Олекса ГАРАНЬ
Міркуючи над книжкою
Мирослава Прокопа

Роман КОРОГОДСЬКИЙ
Довженко: "Голос тисячоліття",
або хто напише "новий "Кобзар"?

12 ГРУДЕНЬ 1995р. ISSN 0585–8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; вартість одного примірника журналу в Україні у 1996 році — 130 000 крб.

Адміністрація в Україні: 252034, Київ-34, вул. Золотоворітська, 6, кімната 23; факс (044) 225-02-40

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу "Сучасність" в усіх західних країнах становить 85 ам. долярів на 1995 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **Sučasnist** і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: **Sučasnist**.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:
Sučasnist /
Mr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

АРГЕНТИНА:
Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ІЗРАЇЛЬ:
Sučasnist /
Mr. Iaakov Suslensky
Ramont P. O. Box 23021
97225 Yerusalem
Israel

НІМЕЧЧИНА:
Sučasnist /
Ms. Zirka Kowal
P. Fevferstr. 12
D-81373 Munchen

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
Sučasnist /
Mr. S.Wasylko
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

Представництво в США:
SUČASNIST / Irena Bilewicz
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.J., 07111
USA
(201) 372-7830

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

1995 грудень 12

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (416)

Щомісячний часопис
незалежної української думки

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори –	**Тарас Гунчак, Іван Дзюба**
Заступник головного редактора –	**Ігор Римарук**
Відповідальний секретар –	**Микола Чубук**
Редактор відділу науки і культури –	**Вадим Скуратівський**
Редактор відділу суспільного життя –	**Володимир Кулик**
Редактор відділу літератури	**Михайло Москаленко**
Співредактор відділу літератури –	**Лариса Онишкевич**
Редактор відділу мистецтва –	**Богдан Певний**
Художній редактор –	**Анатолій Заєць**
Художньо-технічний редактор –	**Павло Щегельський**
Коректор –	**Тамара Кравченко**
Коректор –	**Марія Кучеренко**
Оператор комп'ютерного набору–	**Єлизавета Соколова**
Оператор комп'ютерного набору –	**Людмила Добрянська**

Усі матеріали до редакції "Сучасности" просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав – у США:

УКРАЇНА \ UKRAINE	SUČASNIST
252034, Київ-34,	29 CLINTON TERR
вул. Золотоворітська, 6,	IRVINGTON, N.J., 07111
кімн. 23	USA
"СУЧАСНІСТЬ"	(201) 372-7830

Редакція листується з авторами на сторінках часопису, рукописів не рецензує і не повертає.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Журнал "СУЧАСНІСТЬ" від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем "СУЧАСНОСТИ" було дослідно-видавниче об'єднання "Пролог".

Нині журнал "СУЧАСНІСТЬ" є виданням Української Всесвітньої Координаційної Ради та Республіканської асоціації українознавців.

SUČASNIST (ISSN 0585 –8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is $ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 29 CLINTON TERR, IRVINGTON, N.J., 07111, USA

Представник редакції в Польщі – **Степан Козак**

Представник редакції у Словаччині – **Мікулаш Неврлі (Микола Неврлий)**

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

5 *Мойсей Фішбейн.* Із циклу "Аб-сурдокамера". Переклади з німецької
10 *Борис Нечерда.* Квадро. *Роман.* (*Закінчення*)

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

68 *Наталя Яковенко.* Між правдою та славою

77 *Олександр Майборода.* Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні

84 *Домінік Арель.* Спокуса "націоналізації" української держави

ДО 100-РІЧЧЯ КІНО

108 *Роман Корогодський.* Довженко: "Голос тисячоліття", або хто напише "новий Кобзар"? (*Відкритий лист панові Юрію Шевельову*)

БІБЛІОГРАФІЯ

126 *Олексій Гарань.* Міркуючи над книжкою Мирослава Прокопа

МИСТЕЦТВО

129 *Інна Долженкова.* Подолання абсурду, або Реабілітація Сізіфа

КУЛЬТУРА

136 *Микола Неврлий.* На двохсоті роковини Шафарика

145 *Євген Сверстюк, Іван Калиниченко.* Василь Стус у віддаленнях і наближеннях

СПОГАДИ

151 *Іван Гнатюк.* Стежки-дороги. (*Продовження)*

163 ПОШТА РЕДАКЦІЇ

165 ЗМІСТ ЖУРНАЛУ "СУЧАСНІСТЬ" ЗА 1995 РІК

Мойсей ФІШБЕЙН — поет, перекладач. Народився на Буковині. Нині мешкає в Мюнхені (Німеччина). Громадянин Держави Ізраїль.

Антон ВІЛЬДҐАНС (1881 — 1932) — австрійський поет, драматург, прозаїк.

Ґеорг ТРАКЛЬ (1887 — 1914) — австрійський поет. За життя видав єдину збірку (1913 р.), був практично невідомий навіть у поетичних колах. Слава Тракля почалася одразу по його смерті. Мірою поширення експресіонізму стало ясно, що біля його джерел стоїть цей поет.

Франц ҐРІЛЬПАРЦЕР (1791 — 1872) — австрійський драматург, поет, прозаїк.

Борис НЕЧЕРДА — поет, прозаїк. Автор численних книг. Живе і працює в Одесі.

Наталя ЯКОВЕНКО — доктор історичних наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Інна ДОЛЖЕНКОВА — журналістка, публіцист. Працює на Українському радіо в Києві.

Олекса ГАРАНЬ — політолог, кандидат історичних наук, викладач національного університету "Києво-Могилянська академія".

На першій сторінці обкладинки:

Т. Колечко. "Неминучість", мідь, емаль, шкіра, латунь, 62 х 62, 1995
С. Колечко. З серії "З вишини", мідь, емаль, шкіра, 40 х 40, 1994
О. Бородай. З серії "Очі", мідь, емаль, 70 х 60, 1995

Підписано до друку 28.11.95. Формат 70х108 1/16. Папір книжково-журнальний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14,7. Умовн. фарбовідб. 16,8. Обл.-вид.арк. 14,2. Зам.№ 011651?. Тираж 2900.

Свідоцтво: серія КВ,№349, видане Держкомвидавом України 29.12.1993 р.
Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України".
252047, м.Київ, просп. Перемоги, 50.

digitized by ukrbiblioteka.org

Мойсей ФІШБЕЙН

З ЦИКЛУ "АБ-СУРДОКАМЕРА"

ОПІВНІЧНА БАЛАЧКА

— Грабар-незграба вмиє грабки,
Все погребе у погреби.
— Гра! Пограбовано гроби!
— Там, у гробах, усі до крапки:
Араби, рабини, раби!
— Аби варнякати. Араб там?
— Не має значення. А раптом?
— Ну, годі. Висновки роби.
— Не тра!.. Чортиськове жюрі
Нутра воліє, а не трапів.
— Ти на сатрапів трап натрапив?
— Ажур!
— Зажура. Ми в журі.
— А ще ощирені щурі
Щорічно служать Асмодею!
— Щурам ти ще раз дав ідею?
— То щира тайна, Mon Cheri!

ХРУНЬ І ДОЩ
(Диптих)

I

Заволав хрунь:
— Ти до нас
ринь,
душу не
рань,
о, яка
рунь,
о, яка
рань,
о, яка
рінь!
Гарний був хрунь.
Бринь-
бринь.

II

Віл волає
до вола,
ну і той собі
вола:
розкажи нам,
брате-хрунь,
ще
про
рінь
і рань,
і рунь!

АВЖЕЖ

Кавалери
вийшли в дамки,
дами
вийшли у тираж,
діти в мамки
просять гамки,
впавши з ліжка,
впали в раж,
дами-дамки-мамки-гамки —
чи отутки, чи отамки
так їм весело, що аж!

CHERCHIE LA FEMME

Вуха поцяцьковані,
Груди поцицьковані,
Очі повні повені,

Щелепи — в оскомині,
Думи — дим у комині,
З ними — отако мені!

ПРО ВОБЛУ

Стріла вобла
одоробла,
заспівала
про бистрінь.
Як та вобла
осто.....
геть усім,
кого не стрінь!

ВІД АВТОРА: Одоробло й подібні до нього не сприймають воблиних спогадів про бистрінь, бо, на відміну од вобли, не мають дитинства, юності, а відтак — здатності спогадувати і, власне, пам'яті (зокрема — історичної).

digitized by ukrbiblioteka.org

ПЕРЕКЛАДИ З НІМЕЦЬКОЇ

Ґеорґ ТРАКЛЬ

РОЗПАД

Коли надвечір чути звуки дзвінні,
Вони, кого птахами нарекли ми,
Розкрилені небесні пілігрими,
Зникаючи в осінній далечіні,

Зовуть у горні гони. В цю хвилину
Я снитиму їх долею сяйною.
Спинився час, і мерхне сад за мною.
Я в позахмарні хлані з ними лину.

Та продимає розпадом до дрожу.
Дроздовий квиль на голій гілці гине.
Трухло вкриває ржаву огорожу,

Блакитні айстри через мить поглине,
Немов дітвору, до життя не згожу,
На вітрі умирання самотинне.

Антон ВІЛЬДҐАНС

Я МІСТА СИН

Я міста син. Я часом чую кпини,
Мовляв, не може мати батьківщини
Міське дитя, мовляв, ніколи я
Не снив ані лісами, ні рікою.
То так, я сню бруківкою хисткою,
Кохане місто, пісенько моя!

Коли тебе покинути я мушу,
Щось незбагненне переймає душу —
Так, ніби я прощаюся навік;
Та все-таки до тебе я вертаю,
Ти постаєш мені з-за небокраю,
Мигтять вогні знайомі звіддалік.

Напровесні це передмістя кличе,
Тремтливе, шепітке і таємниче,
Ось там, за поворотом, далі, там
Ще й досі є моя старенька школа,
І школа та, і все, що є довкола, —
Як літепло поліченим літам.

А там купив я першого пенала,
Гострилку, пера, ґумку, — все, що знала
Моя уява. Скільки дивовиж

Мені було розкладено для щастя!
А онде — місце першого причастя,
А онде — парк, де був крутий лупіж.

Сумирне, сутінкове, первозданне
Погасне передмістя, і постане
Мені ліхтарне сяєво, сюди,
Де вулиці твої найгомінкіші,
Веди мене — маленький клаптик тиші,
Що в ній цвітуть усі твої сади.

Я крапочка, я крапля в колотнечі,
У тісняві, мені стискає плечі
Ця непоіменована юрма,
Самотністю наповенений по вінця,
Я тут чужий, і в мене, у чужинця,
У цім краю нічого вже нема.

Франц ҐРІЛЬПАРЦЕР

ДО КНЯЗЯ МЕТТЕРНІХА

Ти, князю, тільки задля нас
Гаруєш, далебі;
А що відтак чекає нас,
Нам через рік покаже час, —
Ми дякуєм тобі.

Задовгий мир маніжить нас,
Від нього всі слабі;
Ти нам даєш перепочить
Від того миру кожну мить, —
Ми дякуєм тобі.

А закордон довбає нас,
Я глухну в тій клятьбі,
Але не дав біді зайти,
Всіх оподаткувавши, ти, —
Ми дякуєм тобі.

Це не обтяжливо для нас,
Так легко на горбі;
Ти дав нам позику, і ти ж
Від нас отримаєш платіж, —
Ми дякуєм тобі.

Лихвар пихато вп'явся в нас,
Нам затишно в юрбі;
Банкрути рівні щодо скрут,
Авжеж, держава теж банкрут, —
Ми дякуєм тобі.

digitized by ukrbiblioteka.org

Селянам весело, у нас
Простолюд у гульбі;
Село врятоване гуля,
Ти дав іспанцям короля, —
Ми дякуєм тобі.

Ти єзуїтом став у нас,
Пишаєшся в божбі;
Хто заощаджує думки —
Працює легко, залюбки, —
Ми дякуєм тобі.

Прошу, на себе ти поглянь;
Даруй, то обалдуй
Очеретину гарну хвать,
А дудку годі змайструвать, —
Отож — майструй і дуй.

З німецької переклав Мойсей Фішбейн

Борис НЕЧЕРДА

КВАДРО

Роман

XIV

Кожух повітродувки на належне місце не встановлювали (марна-бо трата сил і часу), лише на решітку нагорнули снігу. Відтепер вільно було йти, і вони рушили — спершу навмання, роззираючись на гулких роздоріжжях; а спинялись, то вистоювали купно, зграйкою, так, ніби зброя не додала людям упевнености, навпаки — в них прудко танули й вишкребки чоловічої гідности... Навіть грізних ліхтариків, і тих не вмикали. "Заячі душі, — пошепки збідкався Гарматюков; а перегодом, уголос: — Слухайте сюди! Я надумав оце, що свічки можуть бути на телестудії, десь поміж театрального реквізиту. А гайнімо туди!"

— "А що? — не вагавсь Нетреба. — Він діло каже!" Полковник Без також ухопився був за цю ідею: хоч кудись, а таки йти, замість поволі впадати ватазі в сонькуватість, що найди вона зараз, окошилася б... — домаловати загрозу не встиг. Бо тут воно й скоїлося.

Звідтам, де щойно вони були — чи не від самої, либонь, повітродувки, — зійшла й зеленаво зависла, ширяючи, ракетова булька.

За нею ще дві, червонуваті з золотим.

Від святкового, призабутого того видовища люди злякано поприсідали, лише Полковник Без звернув обличчя у той бік і сильно награвав був жовнами.

— Дограліся, — мовив байдуже. — Нам сідають на хвіст.

— Чистильники? — прокинувся Нетреба.

— Не знаю.

А коли Гарматюков пересмикнув затвора, Полковник Без прикрикнув рішучо:

— У бій не встрявати. Нетребо, ведеш перед. Ти, Гарматюков, зі мною в ар'єргард.

— А я? — ревниво вихопивсь Ягода.

— Охоронятимеш наших непротивленців. По місцях!

На висхід четвертої ракети ждали довго, а проте й вона майнула, мов останнє прощавай, оскільки із протилежного і ракетникові, і ватазі боку — від центру міста — у відповідь зле закудкудахкав кулемет та вгору виріс цілий букет тюльпанів: жовті, червоні, зелені сліпучки. По тому все вщухло. Хіба що над центром міста злегка тремтіла дратва світляного марева, котре все дужче вабила (або ж і забобонно знаджувала) бідні Огаркові сліпи.

...Передні вже обнишпорили були реквізит у підсобках, не погребували вчинити трус у гримерних, повних інтимних частин актрисового туалету та використаних презервативів, поки до телестудії, останнім, уступив Полковник Без.

— Бачу, марно старались.

— Так, сусіде, тут нам робити нічого.

Закінчення. Початок у 11-му числі журналу.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Я знаю неподалік одне місце з гарним сектором для обстрілу.

— А привал? Я б не проти черв'ячка заморити, — сказав Нетреба. З обачності підхарчовувалися надворі.

Огарок відмовивсь; сновидою вештався по подвір'ї, бурмотів щось нерозбірливе, і сльозив очі під крисанею, і сплескував кощавими долоньками, "Слава Йсу, — казав, — Україна воскресе!"... — Казна-що з чоловіком поробилось.

— Застить мені, застить... аж душно! — Смикав Огарок себе за комір, шарфа і глибші комірці. — Застять, застять!

— Що там таке? — з напханим ротом озвався Шумерович. — Огарок! Що тобі заважає?

— Шумере, дай йому спокій, — сумно проказав Ягода.

— Світу не бачу... Стіни мені застять! І дерева оті... все застить. Товариство! — скрикнув Огарок, умовкнув на хвильку. — Перепрошую... Мабуть, я на вежу залізу! Поки ви тут вечеряєте...

— Криша поїхала? Сядь оно камінчиком!

— Нехай лізе, мона, — спересердя докинув Нетреба. — То такий! Як наповратиться, хоч кілка теши...

...Теоретично знав, що, деручись у високу височінь, дивитись униз небезпечно; попервах Огарок дотримувався був того правила, а проте на котромусь із порифлених майданчиків, одсапуючись, він таки глипнув був на зголоднілих людей — і нівроку, в голові не замакітрилось! Навпаки — через вітер, що дужчав із кожним подоланим щаблем (а надто — з-за ковзу хмарок по диску невисокого місяця), йому вперше в житті далося сипке відчуття вільного польоту. Ні, співати йому не баглось, як читав був про це неодноразово. І від ейфорії не скрикував, умліваючи. Бога лишень благав, аби стало сил і терпіння на зворотну — важчу — путь до своїх.

Коли, нарешті, досягнув верхів'я телевежі, дав перепочити ногам і, особливо, рукам, а завійним очам — висохнути в напівшкаралупі солдатської каски.

— Гей! Ну, що там? — горлали знизу. — Заснув, курвий ти сину?

— Зараз я... зараз, — пошепки виправдовувався Огарок і зволікав, зволікав вийнятись обличчям з нутра каски.

— Видерся, то роздивись-но гарненько!

— Чи мені самому не хочеться? От люди!

І не стулив був потому жодного слова.

Оте скорботне "от люди" останнім було, що вділив.

Каску, щоб не заважала, казанком утаковив обіч себе, добув з глибу кишені підзорну трубу і, ще голим оком, намірився був, наче б як зазіхнув, на центральну частину міста.

Багатократно спотужнений зір уперся в невиразний обрій моря; було воно голе, з лускатою лишень місячною доріжкою; Огарок зорієнтувавсь, і від згаслого маяка переклав трубу на морвокзал, сірий, покинутий, без жодного корабля (чи бодай човнячини) коло причалів; а від вокзалу було вже рукою подати на бульвар і до млинця Опери...

І він зобачив. Побачив він!.. Як ударом — Огарка. Так наче під дихало! ...Таж очей все одно не одвести.

— А-а...

Чоловік волав на одній протяглій ноті високим, нетутешнім голосом, ячав і заточувався навзнак, і спиною по щоглі зісковзував, ламаючись у попереку, згортаючись у мушлю, в клубок намотуючись — на тамтій пральній дошці зледенілого горішнього майданчика.

— Гей, ти! — скаженіли внизу. — Якого ти хрена?

— Ну, твоя пика просить черевика!

— Злазь, Огарче, кому казано!

Намагавсь, а нездужав Огарок виповісти бодай слово мале.

Жив.

А раптом уздрів він самого себе; так наче згори себе бачив, згори і трохи збоку... Мав змогу до пуття роздивитися власне тіло, що воно викликало на цю мить хіба що досаду; неприємно вразила власна вивернута до плеча голомоза голова, а ще більш — бридко заросла ворсом щока; чоловік, що лежав собі на телевежі, був Огаркові чужіший за тих мужиків, які метушились унизу, кричучи; тим самим одстороненим зором Огарок охоплював заразом цілу низку подій, що розгортались: ось, ударяючись об трубне плетіння телевежі, грімкоче додолу солдатська каска; ось, раніше викрічана назовні, летить у сніги золота щелепа з застряглими в межизубї рештками сардинок; аж ось і ковбасина, красний дарунок Полковника Беза, шугає навздогін за вигорнутим з кишені носовичком... Ні докору, ні жалю, — Огарок чує, про що перемовляються на землі, поважно притакує подумки, коли напарники вірно тлумачать або вгадують.

— Що з ним? Через що він?

— Що з ним, що з ним?! А щось набачив Огарок, от і зомлів...

— Ірунда! Зараз оно прочумається, ми його і спитаєм. Агов... гей, ти!

Огаркові надокучили ті голоси й те пониззя, він забажав уздріти небо в зірках і при місяці. Одначе там, де все це мало бути, не було нічого, крім темряви, холоду та порожнечі.

Небавом Огарок учув себе верхи... на чомусь такому... летючому; проте, щоб рухатися, він мав докладати зусилля — так наче крутити велосипеда. Це його забавляло. Тим паче, що швидкість пересування міг корегувати самохіть.

Огарок покотив якимсь коридором без кінця-краю, в якому зобабіч, у ледве висвітлених нішах, повільно чи швидко — залежно від його волі — пропливали людські постаті. Ті люди були ворушкі й так наче живі. Ось дружина, її ніколи не любив, вона про це знала завжди, і, гай-гай, наклала на себе руки не лише від того, що з міста евакуювали були всю жіноту. Ось мама, тато. Їм одгикнувся Чорнобиль. Ось удвоpуч його вітають щирі друзі та просто добрі знайомі, котрих він і позраджував, не зраджуючи! ...Огарок чимдуж тисне на педалі — й ось уже Катерина II в порфирі, шле йому повітряний цілунок: "Ах, каков мілий кавалєр! Ужель із малоросов?" "Не буде тобі прощення", — плачуть в Огарка сліпі кобзарі. Огарок відмагається: "Не я! не я!.." — мов затявсь. Огарок стягається на виправдне слово, ялозить його на голих слизьких яснах; уже-бо і явити готов теє слово! Одначе мову йому вже відібрало; на шаленій, не за власним бажанням, швидкості він улітає в світляний огром; і — все: валяється шкаралуща з плоті на горній паперті телевежі.

"Але де ж це Господь Бог? — подивовано запитує людина. — Чи воно справді не кожному випадає щастя вздріти Його?"

А вмер був Огарок чи не миттєво: серце йому на жалюгідне шмаття розірвав інфаркт.

XV

Велика військова рада кінчалась нічим. Бо "до чого пристати?" — кардинальне з питань. Якщо Огарок лише свідомість утратив, це одна справа, коли ж умер — інша.

"І в тому разі, і в тому за ним доведеться лізти на вишку", — час од часу вимовляв був хтось — так наче поблизу. Жоден з-поміж радників на авторство не претендував. Понаставляли борлаки д'горі та й перегавкувались, щоразу тихше та байдужіше.

— Його треба зняти, — розбірливо долинуло від чорного ходу до телестудії.

digitized by ukrbiblioteka.org

Полковник Без — на звук — влучно вдарив туди ліхтарним променем. Гарматюков, уже в падінні дзиґою, в леті, націлив туди куцого ствола.

— Не стріляйте, прошу вас, не стріляйте! Я можу придатись вам!

— А це що за в'юнош? — не прибрав порського пальця з собачки Гарматюков. — Руки за голову, стояти!

Наблизився до засліпленого світлом і коротко, місцем прикладу, вдарив. Юнак іще дерев'яно стукнувся був потилицею об стіну і зліг.

— Обшукай його!

— Не вчи вченого, Полковнику.

Окрім звичайного кишенькового дріб'язку, в невідомого найшлися дві ракети; зброї не було.

— Наші ракети? — заглядав з-над скупчених голів Шумерович.

— А то ж чиї! З арсеналу, — огризнувся Гарматюков.

Юнак поволі вертав до тями. Лизнув губу, ворухнув віями.

— А це значить...

— Ось ми зараз і вивідаємо, Шумере, що це значить, — з притиском урвав Гарматюков. — Устати!

— Не бий його, — скрикнув Ягода за Шумеровичем.

— Слизняки. Ану, вставай! Розлігся тут...

І заштовхав сполотнілого юнака в двері чорного ходу.

Ягода припустив:

— Він його вб'є.

— Не встрявай, він чинить належно. — А до Нетреби Полковник Без усміхнувся: — От не знав, що маєш такого орла! Гарний мені б удався оперативник.

— Обоє рябоє, — ліньки мовив Ягода. — Суки ви з ним, Полковнику, з Гарматюковим твоїм!

— Авжеж-бо не зайці.

Отак, за пересваром, збігло понад чверть години.

Першим явився на люди Гарматюков з бухтою телекабеля.

— Де ти там мнешся? Виходь! Виходь-но, кралечко, — криво посміхнувся. — Цей Юнак од самого іподрому за нами віявсь! Іч який, вистежив...

— То він і до нашого складу закравсь? І ракети поцупив? І пускав їх нам навздогін?! — Ягода зайшовся не так від люті на зазіхача, скільки через глевке в грудях відчуття соромоти за нещодавній страх. — Убити мало!

Юнак, у дверях, одсахнувся був.

Гарматюков реготнув:

— Бери кабель і дуй нагору, в'юнош! Обв'яжеш попід пахви, спустиш, а ми приймемо.

Юнак не лише слухняно — з удячністю за доручення гайнув під телевежу, подерся моторно, насвистуючи; а проте все помітніш було, що сходження дається йому з чималими труднощами.

— Дрейфить, а лізе! Що ти з ним поробив, Гармато? — стиха поцікавився Шумерович.

— А що з таким... можна зробити? — своєю чергою поспитав був і зчвіркнув. — Що схотів, те й сталося.

— Хто ж... захотів?

— Не я, Шумере. Слово офіцера, не я.

— Ну-ну...

І вони удвох, на три ока, спостерігали, як Юнак підважується на приостанній, перед люком, скабі...

— Ге-ге-гей! — заволав Юнак з високості. — Ваш кліє-єнт уже закоцю-у-убнув!

- Помер? Я тебе питаю, вме-ер?! — склавши долоні руркою, по-огарківськи тоскно, зазвискував Ягода.

— Мертвішими не бува... ю-ють, — односив вітер слова. — То може... ски-и-и-инути... не надривати пу-у-па!..

— Я тобі скину! — зарепетував Шумерович, а Гарматюков, аби згори Юнакові видніш було, здійняв руки з автоматом і красномовно пересмикнув затвор.

Ягода, що аж допіру надибав був портативний магнітофон, сидів над ним у позі мислителя.

— Пустий номер, — сказав йому Полковник Без. — Гарний плейєр, одначе без живлення не гратиме.

— А раптом батарейки є?

— То ввімкни, Хомо-невірнику.

— Гей, ви, там! Приймайте вантаж... — покрикував Юнак і вправно попускав кабель уздовж плеча.

Во хламиді пальта чорним янголом спускавсь Огарок ко грішній землі.

На цілий розповень голосу, з-посеред котроїсь фрази, заграсирувала і врубалась у ніч Мірей Матьє. Танго, паризьєн танго... паризьке танго... Тарата-та!-та..

— Ягодо, сучий ти сину, заткни їй пельку!

— Огарок он!

— Да-а-а, не дожив... бідачка!

— Такі, збіса, тонкосльозі поробились: ах-ах, не дожив! До чого не дожив?! — Ягода вимкнув таки магнітофона. Нагримав на Юнака: — Чого телишся? Ма́йна, ма́йна помалу!

— Не по-християнськи ти... — дорікнув Шумерович. — Був же чоловік! ... Щось робив, за віщось боровся.

— О так, авжеж! Життям важив за "світле майбуття", за соборну, знацця, неньку Вкраїну, а чим закінчив?.. Та прикидаємо снігом — як пса!

— І тобі не жаль Огарка? Невезучий був, на роду написано безталання... Невже не співчуваєш?

— Чому ж? — уникнув прямої відповіді. — Могилку я йому справлю, не шкода. — По паузі примирливо додав: — А щодо невезіння, брат, їрунду ти впоров. Не об тім річ!

— Як то? Він же мету мав! І вірив у неї, от і на Святе письмо посилався. А те, що він... А те, що... А, а...

Ягода відступив на крок, аби зміряти очима Шумеровича з ніг до голови, і випукнув — як би здивувався з його недоумкуватості:

— Таж у ніякому Євангелії не сказано, що, йдучи до мети, всі ми неодмінно вискочимо в переможці.

З чорноходових дверей тим часом вийнявся Полковник Без, визбируючи з лиця павуту закапелків.

— Зігрівайтеся, — вручив бесідувальникам по лопаті. — Нетребо, як одв'яжеш труп, несіть на той бік телецентру: готова яма. Гей! А тобі окреме запрошення? — вперся ліхтарем у вивершок телевежі. — Злазь, поможеш!

— І не подумаю! То ваш небіжчик, самі й закопуйте! — Юнак усівся на майданчику і звісив буслячі ноги в "адідасах".

XVI

Телецентр залишали... так наче рятувались утечею від цілої армії чистильників, і сього разу Полковник Без не перед вів, а схоронно тримався середини зграї... Першим стямився був Нетреба: а куди, мовляв, біжимо та чом драп такий?.. І, вхеканий, став дибки, заоглядавсь. А Полковникові Безу роззиратись не треба було, він і так знав, що віються вони по напрямку іподром — військове училище — підземелля; проте на Нетребин репет змовчав: нехай зграя, хай-но самі вони — і кмітують, і рішення доходять.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Не завадило б і нічку десь ізночувати, — змислив був головний роззирака, заспокоївшись на дрібень. — Але де?.. Ось вам і гвоздь, і притичина!

Гарматюков, не роздумуючи:

— Кращого, ніж арсенал, притулку не бачу. А крім того, мусимо ж випити і на дев'ятину, і на сороковину Огаркову... Полковнику, чи в підземеллі єсть спиртне?

— Звісно.

— Далеченько... — завагавсь Нетреба. — А пиво там є?

— Сумніваюсь.

— Отже, немає пива? Нє, далекува-а-ато туди...

— Найближче іподром, — нагадав про себе Юнак. — Я б радив... То як? Не пошкодуєте! Я там такі місця знаю — закачаєшся: чисто, не дме, сіна вдосталь!

Полковник Без виказав професійну цікавість.

— Так прагнеш на іподром, що складається враження, ніби ти щось коштовне загубив там.

— А ти ясновидець, Полковнику! — легко-невимушено (тим-то й необразливо) перейшов на панібратський тон. — Дійсно, посіяв був одну гарну річ.

— Буває! — Добув з кишені й оддаля показав магнітофонну касету. — Цю?

— Саме, — й оком не зморгнув Юнак.

— Касета з Огаркової стодоли, — побіжно кинув Нетребі; а по хвилі — до Юнака: — Матиму з тобою окрему бесіду.

Ягода перебаранчив усе:

— А чи не здається вам, хлопці, що від певного часу (вдало зіграв на промовистій паузі) ми тільки те й робимо, що товчемося на одному п'ятачку?

— Ну, і що в цьому дивного? — Тепер глибоку задуму вдав Шумерович. — Можливо, збіг... І то — щасливий збіг, що стільки всякої всячини сконцентровано в одному районі. Інакше б ти ото попобігав, Ягодо!

— Я через Полковника й так уже ноги до колін стер, — казився Ягода. — Ну, чого балухи вирячив, не подобається?

— Сіно... ага, сіно, — Нетреба поволі виймався з трясовини своєї нудьги. — Сіно! Отже, гайда на іподром, братва.

— А хоч до чорта на виступці! — казився Ягода. — Все одно межи трьох сосон блукати!

— Згода, — кивнув Нетребі Полковник Без. — Я попереду.

— Веди-веди! Знову твій верх, Полковнику! Давай-давай, кермуй, і надалі заплутуй, — борлак Ягоді зсудомило — зіпати чоловікові геть немога; пережив цю напасть; а й потому спромігся лишень на пришепт: — Провадаторствуй, таємнику ти чортів... іншого ми не заслужили! Веди, все одно ми чинимо так, і тільки так, як того забажає твоя ліва нога...

— Ти не маєш казна-що підозрювати! У мене не склалося такої думки, буцімто Полковник умисне...

— Шумер! Адвокатів я не потребую... Отже, Ягодо?

— Ану, стуліть ваші пасті! — нарешті сповна прочумавсь і наздогнав був тутешню розмову Нетреба. — На іподром — хто звелів іти? Я звелів. Отже, так тому й бути. То якого... ти, Ягодо, сікаєшся до Полковника? Полковник рядовий, а ти спробуй на мене гавкни! То я тобі гавкну. Я вам не Гарматюков сраний, аби дозволити меншому на голову собі сісти, пойняв?

— Нетребо, льогшей на поворотах, бо вмажу!

— А пішли б ви усі... — І, знеможений люттю, Ягода підтюпки звернув до приіподромного ріденького парку.

— Гарний початок, — зйоржившись Юнак, так наче морозом його обсипало. — Цікаво, чим-то все скінчиться... Ви завжди сваритесь?

— А зараз і побачимо, чим! — І Гарматюков подався назирці за Ягодою, негарно, хижо перехнябивши рот.

Шумерович устеріг Юнаків погляд:

— Не потерпай, обоє вони рябоє! Та лихішого за те, що між ними скоїлося, статись уже не може.

— Вони ж озброєні! — щиро непокоївся Юнак.

— Ха-а! — зневажливо показав йому голі свої долоні і пліч-о-пліч з Нетребою гайнув до іподрому.

— Я не збагнув його жидівської пантоніми, — пожалівся Юнак. — Адже єсть, є ж зброя!

— Цей факт потребує додаткового коментаря. Автомати — то другорядне, зброя — взагалі ніщо, домінантою ж є страх. Але не будемо розводитись на цю тему, перейдімо до невідкладнішого. Н-ну! Звідкіля ти взявся, Юначе?

— Я не терплю розпитувань, Полковнику, а тим паче допитів. Але нині моя комунікабельність сягає настільки далеко, що-о...

— Не утруднюйся, друзяко! Економ час і не розказуй мені про те, що ти з університетських мерзотників. Знаю!

— Промах! Я з педмерзотників. Фізкультурний факультет.

— Так? Ну-у! Педін — також гарна клоака. Наморочились ми з вашими спілками та громадами... Але тодішні твої політичні переконання зараз мене не цікавлять.

— А що ж тебе цікавить? — узявся йому попідруч.

— Правда.

— Ого! Губа не дура.

— Зважу: я не сказав "істина".

— Правдиво, моє життя неінтересне... Може, припинимо цю розмову Полковнику? Шкода!.. Неінтересне, бо зіткане воно з усякого дріб'язку. Коли б ви знали із якого сміття! — почав був декламувати Ахматову.

— Охолонь. Це нічого, що сміття. Я вмію заживати користі навіть з дрібниць. Тож катай упідряд — розберемось! Я поважаю ясність в усьому.

— А я повторюю: мені в однаковій мірі не смакують ані допити, ані проникливці зразка бабці Ванги. Так от... про мене, Полковнику, ти можеш отримати лише ту інформацію, котрою забажаю поділитись я. Ти ж прагнеш мене розколоти за методою нахрапистого слідчого. А де ж компроміс і взаєморозуміння? Негарно, Полковнику, негаразд, — усміхнувсь Юнак і прибрав руку. — Консенсусу в такий спосіб ми не досягнемо.

— Даруй, — визнав Полковник Без, — я з цим бидлом геть розучився розмовляти по-людськи. Але, погодься, мені не зашкодить знати, що за один — наш новий напарник...

— Слушно.

— ...і коли наш новий напарник, коли та на чому, вперше зламався, — сухо продовжив Полковник Без. — Це для того, щоб учасно скорегувати наші взаємини.

— Розумно, — кивнув. — А присвіти-но, здається, ми простуємо до ями, Полковнику!

Невідь-чому вони сторонились протоптаної передніми стежки й, справді, котрась ямина чатувала-таки пасткою.

— Не певен я, Полковнику, що все тамте можна потрактувати як злам... Я тоді навчався в шостому, либонь, класі. Власне, то був спецклас — фізкультурний. Якісь відповідні здібності, мабуть, я таки мав, у всякому-бо разі тренер мене хвалив, дуже хвалив, і любив. Він обіцяв зробити з мене марафонця-чемпіона, а зробив...

Юнак прибрав позу іспанського танцівника і кастаньєтно заклацав пучками пальців:

digitized by ukrbiblioteka.org

— Зробив з мене коханця. Відтоді я належу до сексуальної меншості.

— Тобто! — вигукнув Полковник Без. — То ти педераст?

— Скоріш, я бісексуал. Цезарів комплекс, знаєш...

— З мужиками самиця, а з бабами кнур? Ну! Час од часу не легше, — старанно приховав огиду, щойно Юнак узяв був його під руку.

Брели мовчкома.

Далеко попереду спалахували і гасли відрегульовані до товщини мотузка ліхтарні промені.

XVII

Скоса-бокаса глипнув Полковник Без на повні Юнакові губи і напівствердно кинув:

— Гарматюков... уже причастився?

— Я вчасно встиг запропонувати. В іншому разі він би мене скалічив, — просто сказав Юнак. — І доволі цього душевного стриптизу!

— Гм...

— Ти б зараз, замість ото перетрушувати брудну білизну чужу, мав би мене голубити.

— Гм?

— Наскільки я вірно збагнув ситуацію, ти маєш намір вирватися з міста?

— Точно так.

— Задум божевільний, хоч і здійсненний. А для чого тобі ціла купа людей — аби відволікли на себе загороджувальний огонь?

— Що за гидь!

— Мушу тебе засмутити, — не зважив на обурення. — Прориватися групою неграмотно: і людей напевно покладеш, і самому навспак — один шанс із тисячі.

— Ти пробував?

— О ні, лише прицінювавсь! Мені і тут поки що добре.

— Навіщо ж на кордон ходив? Стріляють же...

— А задля гострих відчуттів, Полковнику! — Засміявся мертво, самим лише ротом. — На заставах, дарма що снайпери, теж мужчини сидять — з плоті та крові; нудьгують, і ніщо людське їм не чуже.

—Тьху ти... Скільки бійців на заставі?

— Якщо тебе цікавить секс, то вони мене не переобтяжували, Полковнику! Зазвичай їх не більше трьох... Упорювався!

— Облиш мерзенні подробиці! На ригачку-бо верне.

Юнак посерйознішав, кивнув докірливо:

— А ти б допита не влаштовував! Ханжа... То що, розповідати про застави? На посту троє-четверо, мають кулемет, десантні "калашники" та, головно, небезпечні, снайперські гвинтівки з глушниками.

— А гранатомети? І чи є мінні поля?

— Гранатомета жодного разу не бачив. Про мінування не знаю.

— Та-ак... Хоч одну заставу можеш показати на карті?

— Навіщо? Їх натикано через кожні вісімсот метрів. Не промахнешся, Полковнику! Отже, ти остаточно вирішив прориватись?

— Так.

— І неодмінно з групою?

— Я без групи ніщо.

— У такому разі вам потрібен бронетранспортер.

— Авжеж. А ще краще вертоліт. Ходімо швидше — он моя босота вовтузиться... Не інакше, як знову щось сколотилось!

— Вертольота не обіцяю, — зграбно дихав позаду Юнак, — а бронемашину — будь ласка.

— Іди ти... — зупинивсь, уражений.

— Слово! Е...е... ти спохмурнів. Маєш проблеми?

Стисло Полковник Без оповів про свічки; обидва навзаводи посміялися з людського безголов'я; Юнак заспокоїв, що того добра він їм з центру хоч цілу в'язку принесе, бо тамечки не лише БТРів, а й свічок удосталь — принаймні на карнавалах свічі запалюють...

— Ясно. — Полковник Без зупинився, бо до стодоли було вже геть близько. — А тепер, Юначе, як на духу мені! Ти стежив за нами, назирці ходив, отже, не міг не розуміти, що група майже в безвиході. Тепер же, ні сіло ні впало, берешся нам допомогти. Чому?

Бгав Юнак — у рурку стулював гарні, соковиті вуста, й од тої наруги вони йому не поганішали; це мав визнати, через не можу визнати, бридливець Полковник Без.

— Чому питаєш?.. "Кажуть, що бачили з фортеці багато людей, як перед загоном тим троїцьким скакав оружний воїн, і лице його було як сонце, кінь же під ним як блискавка сяяв. І тієї ж миті, разом з людьми троїцькими, увірвався він у перші тури, так само і в другі, і в треті, і в четверті..."

— І в п'яті! — прикрикнув Полковник Без. — Що ти верзеш?

— "І ясно виділи його, Божого післанця, що помагав християнству православному, до тих пір, поки й гармати литовські були позахоплені. — Юнак випередив жестом Полковника Беза, що зібрався був на лихім слові, і провадив далі співучо: — І в ту ж хвилину невидимим зробивсь, дарувавши поміч і перемогу над ворогами".

— Чудово, — вгомонився вже був. — Ну... і що за це?

— Цитата з Авраамія Паліцина, "Сказаніє". Мерзотний Сімнадцятий вік, а як усе — співпадає! До подробиць, еге ж? Однаково: що той воїн на коні-блискавиці, котрий промайнув, порятував і зник... що — Борис Миколайович... Гарні збіги, доповім я тобі! Хоч усяку нострадамівщину не поважаю я.

— Юначе!

— Зажди, будь ласка... Маю феноменальну пам'ять на тексти, Полковнику, а також на людські обличчя... й узагалі... ти мене недооцінив.

— Не прикидайся глухим! Я спитав не "що це", а "що — за це", тобто, якої винагороди зажадаєш... Я не шахрай, а ти не філантроп, отже, називай ціну, свою конкретну ціну. А то: "во-оїн", "Миколайович"... Ціну!

— От спасибі — зняв мені тягара з душі. — Юнак уклонився. — Пропоную натуральний обмін. Я тобі, Полковнику, справну бронемашину з повними баками пального і боєкомплектом, а ти мені — Шумеровича. Дуже мені в око запав цей...

— Послухай-но, божевільний ти Юначе! Що за дурощі? То не річ, аби його можна просто так оддати чи взяти! Шумерович, гм, жива людина, а-а... всяка людина...

— ...це звучить гордо. Ти от що, не набридай дурними теревенями, Полковнику, тут варіантів нема: або — або!

— Дивна пропозиція, як подумати.

— Нормальна!

— Ну... віддам я тобі Шумера. Припустимо! І що ти з ним робитимеш?

— Мій клопіт.

— Безперечно.

На саму секунду Полковник Без висталив був очі:

— А якщо я босякам розкажу про твою дику умову?

Юнакові стало нудно.

Візаві налаштувався був познущатись.

— Навіть у нашому здеформованому світі, Полковнику, лишились речі, що не повинні бути надбанням громади. Цей обмін і належить до подібних, е-е...

digitized by ukrbiblioteka.org

інтимних речей. Маєш на роздуми ніч. Полковнику, скажи, Шумерович справді єврей? Щось він занадто рудий.

— Він тобі когось нагадує?

Юнак, переганяючи співрозмовника, мовив ухильно:

— Може, й так...

Полковник Без одігрівав у кишенях руки, а масивний виступець люгера від ходи вихитувався був з кобури і приємно студив йому груди.

При дверях стодоли м'явся Шумерович, Нетреба з нового бинта вивершував на голові дещо на штиб чалми, а всередині стодоли, кожен підсвітивши ліхтарем собі лице, стовбичили по різних закутах Ягода та Гарматюков.

— Що за бардак учинився тут?

— У них дуель намічається.

— Що?

— Та дуель, кажу, в цілковитій тьмі, — скорботно сповіщав Шумерович. — Ото на тебе й чекали, Полковнику: маєш-бо сигнала подати.

— Ага... сигнал? Зараз!

Ткацьким човником уснувався досередини.

По хвилині глухої шамотні надвір один по одному випали "калашники"; невдовзі Гарматюков на люди вирачкував уласним ходом, Ягода ж — витанцював навшпиньках, із заламаною за спину рукою.

— Коли такі вже ви камікадзе, — чомусь Полковник Без адресувався передовсім до Юнака, — коли так ото кортить, то взавтра-позавтра кожному буде надана можливість умерти. Гиньте на здоров'я! Але ж і гинути, б-босото, належить пристойно — для загального добра.

Надійшов і Нетреба — показатись:

— А ловкенько я обмотавсь, Полковнику?

— Нівроку! До речі, давно хотів спитати, що там у тебе на лобі?

— Чиряк. Простий чиряк і на рівному місці. Такий самий, як оці два... — зневажливо глипнув на невдатних дуелянтів. — Інцидента вичерпано, чи не так, жеребото? Панькаєшся з ними, Полковнику! Я б об них і рук не замащував...

— Ти! Ти, — вишкірився Ягода. — Ти б нам — по дев'ять грам одразу!

— Вимкни фонтан... умнику! — і Гарматюков чвіркнув у бік Ягоди. — Я з тобою ще поквитаюся, зажди.

— Не к добру це... ой, не к добру, — бідкався Шумерович. — Ай-вей, вей-вей...

— Чого скімлиш, як той рабин у синагозі! — скипів і собі Нетреба. — А тобі що не до шмиги?

— Зле вчинив Огарок, умерши.

— Га?!

— З одного боку — начеб узяв собі та й просто помер, а з іншого... — Шумерович похнюпивсь. — А з іншого боку поглянути, то так ніби започаткував цілу серію смертей... От я і мозгую, чия-то тепер черга.

— Матері твоїй ковінька, — зайшовся високим, невластивим зойком Нетреба. — Таж не каркай оно, вороне! ...Ану, киш усім на сідало, кому сказав!

Нетреба відвернувсь і нишкома наклав на себе хреста.

— А цікавий тип! І не дурак, — шепнув Юнак Полковникові Безу.

— Хто, Нетреба чи Шумер?

Анітелень на те запитання.

— Даруй, Полковнику, я вже мало не навстоячки сплю... — Юнак охайно (під долонею) позіхнув і увійшов до стодоли.

Видовище: Гарматюков, у схресті трьох кийків ліхтарного світла, сидить навпочіпках, по-тюремному, схопивши в руки кучмату голову.

— Що це він, плаче? — стиха звернувсь Юнак до ліхтарників, що чобітьми переводили сіно на потеруху.

Йому не відказали.

(А втім, трійця не переймалася, чи справді плаче, чи тільки-но химерує, "тюльку гоне" цей псих. Бо світ однедавна взагалі цапки став! Осьо й Шумера, матюкальника з перших, упізнати годі... Було, переповідає хохмочки всякі, ловко смішить народець, аж тут, посеред анекдота, раптом як не здідькається та як не вибалушиться в небо! Незмигливо так, страдницьки, тьху... По тому шнобеля свого горбатого звісить додолу та й гребеться в якихось гадках-загадках, як та курка на гнойовищі. Що про Шумеровича казати, коли вже й Ягода: "Не той тепер Миргород", — приказує зінколи! Так наче й сам собі нерозпізнанний і сам — дивовижа...)

Утаковилися на нічліг скоро, покотом, Юнак, правда, осторонь — із порожньою массандриною в кулаці.

А вартового не виставляли.

XVIII

Пропажу виявили не зразу, швендяли-бо спросоння хто куди — до вітру й так, на витрішки; лишень умощуючись вколо пишного снідива, нарешті спохопились: а де це, мовляв, хазяїн магнітофона, і скільки ще того приблудця ждати?

Не дочекались. На пошуки відрядився Шумерович — марно...

Припущень не бракувало, в проте зійшлися на думці, що Юнак дременув був, убоявшись оружних людей, а музику, самограйку свою лишив умисне, либонь, як платню за постій.

Доснідали понуро...

Полковник Без обстежив їхнє тирло при стодолі, навикло вичленив, з-межи інших, ловкенькі протектори "адідасів". Неподалік од учорашнього натовпу — сліди різко звернули на іподромове поле і побігли ним у бік центру. Ватазі, проте, було незворушно сповіщено, буцім Юнак ушився в протилежному напрямку — до передмістя. По тому, згадавши про затрофеєну касету, хутко повісив магнітофона собі на шию.

— Баба з воза!.. Він Огаркові не заміна, — підвів риску Нетреба. — До того ж, братва, не доведеться ділитися з ним свічками.

"Знов за рибу гроші!" — Полковникові Безу печія зайшла під ложечку; коли б за всякої скрути мав за моду впрівати, то зараз до рубця змок би, озираючи недолуге воїнство. Бо ж не скрута допіру, а справдешня безвихідь... Ой, вояки! — так наче забальзамовано кожного... Мумії! Великі заводні ляльки, чиї рухи загальмовані, а мізки їхні байдужі до всього, крім свічок, і затяті водноразі!

Нічого не змінилося, нічого не змінилося, подумки завів, як папуга, Полковник Без, нічого не змінилось... Хіба що Нетреба, уже навіч, значно збавив колишньої запобігливости. Та це Гарматюков з Ягодою виплекали, непомітно для себе, взаємну глуху ворожнечу.

Укотре Полковник Без очолив похідну вервечку. Однак, особливо цього разу, не знав, куди веде, за чим і навіщо. Йому б вартувало признатися, що втратив надію на здобув окаянних свічок, а проте до слушної нагоди на таке зізнання не зважувавсь, — на шмаття голіруч роздеруть, і люгера не встигнеш оголити...

На додачу і Юнак викрута зліпив, що ні цоб, ані цабе... Та-ак, удружив, босячина, всипав жару в матню! Броневика він нам дасть, іч, який моторний!

...Озирнувсь — а так і є: вервечка звикло розтягнулася на цілий квартал. Поблизу лише Шумерович: хнюпки обсмоктує чергову свою нікчемну думку.

digitized by ukrbiblioteka.org

— А наздожени-но! — підманив пальцем. — Слухай, ти маєш брата?

— Маю.

— А хто він за фахом — не тренер, часом? Не з марафону спец?

— Музикант, — здивувався Шумерович. — І то класний! На скрипці мало не з пелюшок грав.

— А-а, тепер не грає. — Втратив найменший інтерес.

— Ще й як грає! Мій брат задовго до всеї цеї катавасії за бугор злиняв. А чого це ти раптом мову завів, тобі щось відомо, га? Може, лихе щось із ним у Нью-Йорку?

— Заспокойся. То я просто так, з нудьги.

І Полковник Без сягнисто вирвався вперед.

Не для помсти за наругу в дитинстві, отже, знадобивсь Юнакові наш пласкоголовий Шумер. Тоді навіщо? Зґвалтувати, "партнера" з нього зробити? Дурниці. Не те...

Ох, і кругій же, Юначок-гачок! Ох і меломан... Меломан?

Несамохіть стишив крок.

Тільки спокійно, не облещуватись!

Загублену Юнаком касету він не повернув. Її власник, ушиваючись, лишає магнітофона. Умисно?.. Принаймні неспроста.

Полковник Без добув із шкіряного чохла ошатно винікельовану річ. То був "Панасонік" останнього випуску — такими, під комісіонками, гендлювали кавказці мало не до самого в місті зледеніння включно. Ці магнітофони, незважаючи на портативність, мали надзвичайно чутливий мікрофон.

Руку мав нетрепетну, коли вмикав "Панасоніка" й трохи одмотав був навспак швидкоплинну касету; включив відтворення і... "Даруй, я з оцим бидлом... — із полегшенням (що не ошукавсь у припущеннях) упізнавав свій голос Полковник Без, — розучився розмовляти по-людськи".

Уривками відмотуючи та прослуховуючи касету, найшов початок їхньої з дойдою розмови і встановив важелець на стертя всього запису.

Не сумнівавсь: інформація напевно призначалась усій ватазі. Щоправда, Юнаків розрахунок був хирлявий — на те, що необов'язково Полковник Без першим зажадає послухати жіночі, забуті вже плачі під оркестр. Але й попри це, спритному обіжисвіту — отому кіплінґовому котові, що ходить сам по собі — у кмітливості не відмовиш, ні! В усякому разі Юнака належало будь-що найти... Натрапити ж на нього можна було (з-посеред інших вірогідних місць) десь... уздовж пильнованої чистильниками лінії центру міста? А що, ідея!

Певна річ, це небезпечно. Також не виключено, що, опріч як наразитися на щедрий вогонь заслони, випаде їм ухопити облизня: і Юнака не доскочать, і зализуватимуть рани — довго... Але на цю мить іншого виходу Полковник Без не бачив. До того ж, сама доля (чи пак інтуїція) додала живла: рушаючи від стодоли, і то буцімто навмання йдучи, ноги самі винесли до лінії центру — повз порожню міську в'язницю, до тонкодеревого парку, що з бамбуковим спритом зріс на кості старого єврейського цвинтаря, за добу вирівняного бульдозерами, захватом і слізьми. Від цього парку, якщо прослизнути попід мостом, а затим — повз ограддя червоної водокачки, то від Чумки-гори рукою подати до залізничного вокзалу. А то вже саміський центр, сказати б, центрішого центру не бува... Туди — поки що — зась. Одначе поспостерігати, що там і як, ув Огаркову підзорну трубу не завадить! З якого місця? Підходяща точка є на прикметі. Варто лише з екс-єврейського цвинтаря перейти на Другий (навпроти) християнський та гайнути на північний захід, то відразу за ним і виткою відножиною трамвайної путі починаються нові корпуси так і не задіяного з відомих причин кранобудівного заводу. Справжні лабіринти з невгризимими мурами! Ну, і гарний огляд місцевості.

Перед воротами Нетреба несподівано зноровився:

— Через кладовисько я не ходець.

— П...дець, повні штани наклав наш сонько, — сказав Ягода. — Тепер одне з двох: або штани міняти, або командира.

Ватага, що похихотіла була спершу, так само неждано зажурилася до Полковника Беза, а той — сама незворушність.

— Ото дурачки! Сміятиметесь, а бодай вам самого пальця покажуть, — нітився Нетреба.

А що салом на сковорідці затріщала йому над вухом іще й сорока, то Нетреба й геть оспав був з лиця:

— То куди ж це ми йдемо, сусіде?

— Ка-амо гряде-е-еши, — реґентським басом наспівав Ягода. — Не добро бо єсть... преступа-а-а-аті предєла чюже-е-го!

— Не пересміюй нашого незабутнього небіжчика Огарка, — спохмурнів Шумерович. — Гріх.

— На завод, — сказав Полковник Без.

— А давай обійдемо кладовисько з тилу! Так менше снігу буде, — притупнув Нетреба. — Бачиш?.. Давай-но в обхід, Полковнику.

— Як скажеш. Але змарнуємо зайву годину.

І повів уздовж вимороженої стіни.

Що ближче ставало до цвинтарного рогу, то густішало різноманітних слідів: чобітні глибкі провалини, гіллячковий візерунок пішої галичі, ба навіть зірочки (не йняв віри Полковник Без), парні зірочки собачачого сліду!

Значить, у центрі водились і собаки...

Зручніше перемістив люґера і, наче посвідку, пред'явивши ватазі скостеніле на згриз обличчя, застережно звів руку: бачність!

І нікчемні людиська, так начеб їх одмолоду і подосі школили виключно в таборах командос, умить розпорошилися віялом і спритно оголили стволи. ...Тільки-но Шумерович остався був стояти на місці, поодаль, у розстебнутій дублянці, і з боків докладно обсмикував бронежилета — так би нобелівський лауреат з трактористів опоряджав на собі фрак.

— Рррразговорчики в строю! — злюта цикнув Полковник Без на новітніх бойовиків; зглядалися на кумедного свого напарника, сміючись.

— Розкомандувався! Бонапарт хренів, — озлився Гарматюков.

Нетреба насварив його кулаком.

Кінця цвинтарного муру дісталися без пригод. Але тут, на вузлі, химерно вив'язаному з розгалудження трамвайних колій на дві маршрутні відножини, а також із схрестя двох вулиць і, третього, горішного пішоходу, — тут людського сліду-посліду було не менше, ніж би на засніженому санаторійному танцмайданчику вікопомної пори.

— Полковнику!!!

— Бачу. Стояти усім!

На поблизькому відси залізничному мосту, просто впоперек рейок, матово зеленів гранями красень БТР.

— Стояти!

— Це дитячі забавки, Полковнику, "замри — відімри"... — буркотів Ягода. — Як на мене, машина давно покинута й забута.

— Помовч, Ягодо, — вишкірився Гарматюков. — Полковник сказав "стояти", сучий ти син!

Нарешті віяло зграї все ж таки зупинилось. Аніруш. Хвилин отак із дев'ять... Полковникові Безу вистачило, аби, скільки здужав оком охопити, навикло прочитати доокіл се вавилонське тирловисько. Наразі дух йому сперло: на припоросі зранку випалої крупи чітко та визивно видніли сліди "адідасів"! І прийшли вони явно від мосту з БТРом.

digitized by ukrbiblioteka.org

Дехтось ув "адідасах" трохи потупцював був на розі, по тому рішучо-сягнисто звертав утойбіч, куди намірялась було й ватага...

Що це, чистісінький збіг?

Полковник Без увостанню глипнув на бронетранспортер і гончо попростував обіч "адідасівських" слідів, непокоячись. Він не любив усіляких "дарунків судьби". Ні, приймати їх приймав, а проте щоразу насторожено, завжди остерігаючись ошуканства. Тому-то, коли небавом "адідаси" узяли праворуч і загубилися на вивітреному до рожевого булижника узгіркові перед залізничним переїздом, Полковник Без якось по-жіночому зітхнув, що означало майже фізіологічне полегшення, а добадьорував себе до звичної кондиції посугніми кмітуваннями. Ну, по-перше, не такий, певно, чудо-марафонець Юнак, аби встиг був навідатися в центр, звідтам прибігли до цвинтаря, щоб ушкварити кудись іще. А по-друге, Юнак не сам-один такий на все місто, хто має на ногах "адідаси".

Полковник Без і далі б залюбки розводився на цю тему, однак Нетреба, що звично замикав вервечку, передав йому по ланцюжку, що він випадково позирнув на міст і не вбачив на ньому БТРа.

Шумерович занепокоївся:

— Що маємо робити, Полковнику?

— Іти.

По цю стінь кладовища не накучугурило так, як десь інде; те, що за первісних часів було тротуаром, через незначні відлиги та морози навздогін, обернулося з льодяного кришива на зчіпний наждак, а тому просувалися вони весело. Коли ж із-за чергового повороту вигулькнула була безвіконна брила заводу, люди геть пустились берега, жартуючи з наймізернішого приводу, а надто брали на глузи попередні власні страхи. Та й то: площінь перед ними слалася рівно, вся під незаймано-чистим сніжком, од найближчого цеху долинав затишний шваргіт синичок, а на башточці, що каланчово вивершувала подальший височенький адмінкорпус, суриком яскравів проти сонця злуплений напис "МИРУ — МИР".

Ось Полковник Без наклав вивернуті долоні на клуби, зморшки-піховки ось на лобі набрякли йому так, начеб от-от мав спекатися силуваної поважности, а натомість по-хлопчачому схуліганити.

— А що, — каже, — чи не видертися на той "мир-мир" та гарненько роздивитися навкруги?

— Я й піду, — зголосився Гарматюков. — Там, у нутрях, мусять же бути східці чи драбина котрась. Піду.

— Іч, який. Якщо йти, то всім кодлом, — заперечив Нетреба.

— А він у Полковника значок заробляє, — заглузував Ягода. — "Юний стукач" першого ступеня!

— Не дам, — веселився й далі Полковник Без. — А тепер за мною. Роби, як я!

Зигзагами по коридорах. Од дверей до дверей. Зброя напоготові — стволами догори. Третій... четвертий поверх... П'ятий долався повільніше: захаращений. Схоже, тут барикадувалися й одстрілювались до останку: стіни в кульових видзьобах... розчерк аерозольною фарбою "Хунта не пройде!" ...Розсипом уже позеленені жолуді гільз. Руді розбризки та плями.

— Займемося боді каунт, — Ягода начеб усміхнувся був навіть. — Тобто, Шумере, підрахунком трупів. Одна калюжка, друга-третя...

— Посоромся! — зблід Шумерович. — Полковнику, я вернусь униз, добре? На атасі постою.

Нетреба сказав:

— Мона! Сусіде, услід за тобою я. Ягода, ти — поперед Гармати!

...У башті пожежними сходинками дісталися до металевої ляди, що відчинялась досередини, над нею була ще дощата надбудовка з якимсь

мотлохом — ганчір'я, шворки, зужитий пилосос "Арарат"... Нетреба ще прижартував був з цього приводу: мовляв, нагорі гора, на горі також гора.

— Перестань гребтись. Огаркова труба в тебе? Дай-но, — Полковник Без зазирнув знадвору до халабудки. — Нетребо, дах круго положистий. Зваж на це.

— Тьху! — мовив невдовзі Нетреба, стаючи поряд. — Але ж і слизота! Начеб умисно хто ковзанку зладнав...

— Мороз, — здвигнув плечиськом Полковник Без і, вминаючи в окуляр око, лиш одне й видихав був: — Да-а... да-а-а-а!

— Що там, сусіде?

— Видовище не для слабкодухих! І не для таких волоцюг, як ми... Не дивно, що набачившись цього, Огарка кондратій ухопив.

— Дай, дай! — спинався навшпиньки Нетреба.

— Аж ось і я! Гоп-ля, — вихоплювався з будки Ягода.

— Обережжж... — обидва похлинулись і стерпли на камінь.

Ягода посковзнувсь негайно, так наче його жартома попросили і він охоче зобразив ковзаняра-початківця — навіть голічерева упав був кумедно; та вже наступного менту посунув плазом насправжки; що далі, то швидше, — котнем, кумельгом якось, — понісся вперед, на край спаду... і неминуче мав би прослизнути межи двох стояків огражда, неухильно!

— Ноги, — заволав Гарматюков, — ноги розкинь! Рогаткою!

Ні живий ні мертвий Ягода таки почув, таки напружився до хрускоту, здужав — і вразливою паховиною, з усього розгону, насилився таки на арматурний прут. ...Ноги йому вивалилися в пустоту; сидячи вже, Ягода так обаруч пригорнувся до прута, що лопатки йому означилися на спині крильми.

— Не ворушись! Зараз я тебе витягну, браток... Ах ти, сучий мій сину... тільки не мандражуй! Усе нормальок, нічого страшного... подумаєш висота! Висота не блекота, голова від неї не болить, — підлабузно, як умовляють дитину випити гіркі ліки, сюсюкав Гарматюков.

Від безодні перед себе Ягода вивертав на той самотній голос блідощоку, з половинкою ніякової посмішки, голову:

— А я собі яйця розбив...

— Хе! Яйця! — втішений, ухопився за тему, що відволікала обох. — Та ми тобі нові пришпандьоримо, горилячі! Ото братимеш баботу на гулю!

А ті двоє, Нетреба з Полковником Безом, як були, так і подосі, по збігові цілого десятка секунд, аніруш тобі й анігелень. Шок.

— Тримайся, голубе. Я вже йду... І нівроку! — на призігнутих, почовгом, здолав метр. — Ні-і... я тобі не дам пропасти, ні...

А Гарматюков упав — долілиць.

Поки несло, здивовано хмуривсь і нігтями здіймав студенисту, мов драглі, курявку, а перед тим, як остаточно ринути за пруг, вочевидь умисно відірвав од нальоду ацетиленово-сині руки й підкинув їх угору — так наче для прощального помаху. І зник без крику.

Власне, ніхто не закричав. Навіть Ягоді заціпило, хоч видів і вирин Гарматюкова за пруг, і самий пад...

До двох поясів доточили мотуззя з халабуди, влучили Ягоді просто на плече — тільки-но вхопитись... і витягли.

На землі стрів їх Шумерович:

— Він неживий лежить. — І додав буденно: — Ходімо, покажу.

Лицем чистий був, цілий, якщо не рахувати пошкоджень, завданих Ягодою.

— Урятувати мене хотів, а сам... Яка безглузда смерть! Яка нісенітна.

— А в нас усе таке, — просто зауважив був Нетреба. — І нісенітне. І безглузде.

— Ти б, Ягодо, сплакнув би, чи що, — розважно докорив Шумерович. — Як не кинь, а чоловік задля тебе на самопожертву пішов.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Аякже, на самопожертву... котра нікому не потрібна, — твердо і вивільнено видихнув був Нетреба. — І от що, любий Полковнику, цю трахимудію зі свічками пора кінчати! Виводь з міста без них, ми згодні... Ліхтарі маємо — не пропадемо. Вірно кажу, братва?

— А хрен вам! Осьо! Тепер я, я допоки бетеера не захопимо, аніруш звідси. Ні сам кроку не ступлю, ані вам не дозволю!

— О-о... І цей уже зациклився. — Шумерович, як за жалоби, скинув шапку. — Спершу нам кришу свічки набакир зсунули, а допіру Полковникові — його броне... бронеманія!

— Шумер! Дограєшся... Ти б мені не перечив — обміняю!

— З мене досить. — Ягода стрепенувсь і закрочив геть, чимраз прискорюючи біг і не оглядаючись.

Урешті заскочив за ріг найдальшого цехового корпусу і більше його не бачили...

— Візьмеш автомата, що звільнивсь?

— Не вмію стріляти, — вагався Шумерович.

— Мусиш уміти, — заперечив Полковник Без. — Адже запеклих боїв не минути. Нас відтепер лише троє.

— Четверо... — луною уточнив Шумерович. — А цьому непогано буде в котловані. Тут близько.

— Понесли! — запропонував був Нетреба, а ношу завдав на плечі — собі самому.

XIX

Ситуація склалась дивна, — геть по-простацьки пошкрібся в тімені Полковник Без.

— Якщо не сказати: дика! — Шумерович розщедрився на ще більше, аніж досі обурення, однаково густо пломеніючи чубом і щоками.

— Тобі видніш... — зазирав йому в очі Нетреба. — Догобідуймо вже та рішаймо на могилках.

Полуднували вони в нетрях кладовища, під покровом старезного бузку та простертої долоні янгола скорботного.

Полковник Без поспитався на мигах, чи можна ще раз одмотати касету навспак і (вкотре) послухати. Шумерович поважно кивнув, чуючи лоскітний холодок у грудях. Щойно почуте — страхало. А проте чи не більше Шумеровичу лестило, що зроду-віку вперше опинився в центрі такої жагучої уваги.

— Що він собі думає, баламут? Я на саме лише слово його, та й на будь-чиє інше — доважком, не можу цілком покластися. Ха! найшов легковірника, — величався Шумерович. — Та я ґарантій зажадаю, повних і надійних!

— Від кого? — нахмарився Полковник Без; а по хвильці кміту: — Нереально. Ґарантії добуваються за столом переговорів, а — ні стола, ні Юнака. Це перше; друге...

Шумерович урвав:

— Не ображайтеся, командири, тепер моє слово — зверху!

— Хіба ж ні, Полковнику? Його право, хай каже.

— Як собі знаєш, Полковнику, — притакувальника Шумерович ніби не помічав був, — як собі знаєш, але просто розмінною монетою я бути — не хочу! Не хочу і не можу. Принципи не дозволяють! Чому я мушу вірити, що після того, як мене заберуть, із обома вами нічого лихого не трапиться? Таж підступницькому роду нема переводу! То можуть вас одурити, питаю, можуть?!

— Сліпий казав побачимо, — Нетреба пестливо погладив нагана.

— Пукавка!

— Так, справді... — нерадісно повів Полковник Без. — Озброїтись пристойніше — то не штука: маємо цілий арсенал. Одначе... М-да, не про наші зуби "але"... То крутнім-но ще наостанок! Я вступну частину промину, Шумере?

— Звісно! Нам з тобою, Полковнику, щоб усе зрозуміли, двох речень стане.

— Ах-ах, — рохнув Нетреба, — які-бо ми!

— "Керуючись гуманітарними..." — з лагідною гідністю зашекерляло в "Панасонікові", але Полковник Без клац-клац перемикачами; промовець не переобтяжував себе ораторською гожістю — кожним словом, як би мостиною рипкою, награвав: — "Вільний світ з увагою..." (Клац — шерех біжучої стрічки). "Цивілізовані народи добре..." (Клац — шерех). "Генеральний секретар ООН..." (Клац — шерех).

То була касета, знайдена в стодолі Полковником Безом і не повернута власникові.

Коли було заманулось їм іншої музики-співу, Мірей-бо невдовзі набридла, то поставили цю... На двох доріжках з однобіч й одна доріжка другобіч була напакована Майклом Джексоном; оскільки ж Нетреба і на дух не зносив отого, як він єхидничав, "перелицьованого негрика-горлодера", то Полковник Без охоче вволив йому, виймаючи саму лишень тишу з останньої вільної доріжки. Була вона майже всуціль чиста, тільки-но наприкінці стрічки трапився запис котроїсь чудернацької промови, що від таких поодвикали.

Саме полуднували; знічев'я й прослухали шекерляння з нетутешнім акцентом. Полковникові Безу зробилося зле, і подумки мусив визнати, що допіру приховувати зміст його з Юнаком перебалачки і не зовсім до речі, і небезпечно — з огляду на непередречуваність реакції напарників. На превеликий подив, "обоє рябоє" ані словом, ані поглядом не докинули за утаювання інформації. (Нетреба, той узагалі невідь-чого запишався був перед Шумеровичем: "Отакі вони, — ґалаганивсь, — їхні чекістські фокуси!")

— Довго ще? — нетерпеливився Нетреба. — А то переганяй запис упідряд.

— Зараз! Я вже найшов ключове місце.

Шумерович одквасив спідню губу, те йому незлецьки вдалось, і зверхньо запоповодив головою.

— Ти як той Муссоліні в кіно! — не втримався Нетреба.

Шумерович таки збавив росточку на вершок, а проте не відмовив собі в утісі вказати Нетребі, що той — дурень. Просто заздрісний дурак, нікчемник, за шкуру якого ніхто й шеляга не дає.

— І охота ж вам гризтися, — потайки тішився з того Полковник Без. — На мою думку, шкура кожного з вас — як золоте руно. Вмикаю?

— Зроби ласку, сусіде...

— "І нарешті, достойні громадяни достославного міста!.. Всі ми люди, всі ми в першу чергу дбаємо про наших рідних і кревних. Це природне явище, цей душевний порух не має викликати осуду чи якихось інших почуттів або супротивних дій. Тому звертаюся не до вашого серця, а передовсім до вашого глузду. (Промовець скористав паузу, аби витравити з голосу найменший пафос абощо). Мені відомо, що в місті, точніш — у так званій буферній зоні, перебувають особливо гнані люди, тобто, за всіх часів особливо нещасні люди. Мова в даному разі ходить про євреїв. (Тут він зіпно прокашлявся). Вищезгаданою організацією "Усесвітній похід за милосердя в ім'я самого милосердя" я уповноважений заявити високоповажному зібранню й таке. Кожному з вас, панове, хто знайде в зоні, приведе мені та передасть єврея, на знак віддяки буде ґарантовано вибуття до Ізраїлю чи, за бажанням, до будь-якої іншої країни вільного світу".

— Далі йде перелік усяких деталей, — вимкнув магнітофона Полковник Без. — Пахне смаленим. Не прогадати б.

digitized by ukrbiblioteka.org

— А провокацією тобі не пахне? — зіронізував Нетреба. — Може, вони там, у центрі, грандіозну єврейську різанину намислили влаштувати! От і заманюють простаків у такий спосіб, — кивнув на "Панасонік". — Це ж як риболовля на живця! Не оддаваймо Шумера, сусіде.

— Навряд чи це провокація. Занадто-бо ускладнено... Ось полічіть, — не як усі руські люди, а з затиснутого кулака назовні вигинав пальці Полковник Без. — Виявити нас, окрему цілу групу, і заслати до неї Юнака, це раз. Два: вкоренити Юнака не просто в групу, а обов'язково — з таким ото Шумеровичем. Нарешті! — замість умовлятися безпосередньо з євреєм Шумеровичем, Юнак веде переговори з третьою особою.

— Дійсно, — втрутився Шумерович, — тут щось не те. Адже ти, Полковнику, міг би зіпсувати Юнакові всю справу.

— Про це й мова...

— Але ж він утік! Ти хоч приблизно догадуєшся, Полковнику, куди накивав п'ятами?

— А я не маю це за втечу, — з'яснів той обличчям. — Скоріше, він діє за власним планом. Що, своєю чергою, ще один доказ на користь того, що центр, саме центр, не замишляв провокації з магнітофонним записом.

— Щось я не доскочу твоїх думок, — обурився Нетреба. — Ти мене одним заспокой: де Юнак зараз?

— У засідці.

— От тобі й маєш, — заоглядався був Нетреба. — Тут?

— Наскільки тямлюсь на мотивації вчинків, Юнак неодмінно мав би випередити нас в арсеналі. Адже й такий шмаркач тямить, що з легкою, як у нас, зброєю бетеера ми не здобудемо... Так, саме так! Він чатує на нас у підземеллі. Мені б одразу належало здогадатися! — спересердя кулаком угрів об долоню. — Ну, що ж, доведеться нанести візит.

— А Юнак... сам-один там? Чи зі спільниками або хазяями? — тверезо нахмарився Шумерович.

Що Полковник Без загаявся був з відповіддю, то вихопивсь Нетреба:

— Згортаймо трапезу, братва! Та й ноги в руки, та й гей — за сучим сином Ягодою...

Не встиг доказати речення, як зблизька вдарила автоматна черга. — Ось тобі й відповідь, Шумере, — збуджено, хвацько гукнув Полковник Без і вказав рукою:

— У глибінь, туди! Я прикрию, самі не відстрілюйтесь. На іподром і далі, марш-марш!

Бігли. Петляли. Перечіплялись об могилки й падали, і зводилися навкарачки, і знову гоном гнали — до спертя в грудині та кольорових бризок ув очах, і як прибутна вода (дзявко) валували поза- й понад них "калашники".

— Стіймо-о-о...

І сам став як укопаний Нетреба.

— Що ж це ми... паскудники, воші! Полковника — самого!.. з одним наганом оставили?! А дай-но сюди!

— Не дам... — відтручувався Шумерович.

Він заштурхував собі під дублянку Гарматюкового автомата, впихав, але бронежилет заважав, як ніколи досі:

— Не руш. Не дам!

— Су-у-ко-о... ти ж ондо і стріляти не годен! Од-дай... Однесу-у! — навіснів Нетреба.

— А йому "калаш" і на хрен не потрібен! То такий, що... То таки-и-ий!

— Який? — стетерів Нетреба.

— Такий!

І це — прости Господи — подіяло...

А Полковник Без, тим часом, упівоберта сперся плечем на скорботного янгола надгробкового, люґером ніздрю собі почухував і зірко-ліниво, як здатні самі лиш умійки, чигав на появу мішені.

Стрілянина не вщухала, однак і не наростала. Як на слух, гатили з двох куцостволих, а наближалися з боку цвинтарного муру чи й з-поза трамвайних колій, що за ним.

XX

Прийшли на все готовеньке. На целофановій цераті варена курка, підрум'янена досуха, з "ялинками" кропу на шкірці, буханець арнаутського, сіль, у великому — з драконами — термосі був джерельної води окріп, а вивершував тую розкіш опецькуватий і так наче вуграстий лимон.

У стодолі пахло бенкетом, жіночими парфумами "Ніна Річчі" та пластмасою.

— Краще пізно, ніж ніколи, — буркотливо стрів цвинтарних утікачів Юнак. — А де Полковник і решта? Я вже зібрався був іти геть.

Засапані, до рубця випрілі, вони і на думці не мали того, щоб з'ясувати, чому, куди та навіщо завіявся був Юнак зучора — Шумерович лише спромігся на скрушний погляд своїх зкисличених очиц, а Нетреба, замість висловитися, схрестив руки під підбороддям — вийшов череп із кістьми.

— Хто... — сполотнів Юнак, — хто?

— Гарматюков.

— А Ягода?

— Пішов од нас.

— Утік, — додав Нетреба. — Дезертира чорт підсипав.

— Оце так викрут! Як вам це подобається, га? — Ошелешений Юнак метляв хвостатою головою. — Ніколи б про Ягоду не подумав такого!

— Таж Гармата вмер, ти! — в один голос обурились.

— Чую! Чую... Подумки я скинув шапку й таке інше. Нічого не вдієш — судьба! Мої, е, близькі друзі... рідко доживають до старості. Ну, а Полковник де?

Розповіли, перебиваючи один другого. Виклали все. До капки!

— Шкода, не маю змоги дожидатися Полковника. Жаль! А ви зволяйте, вояки, підхарчовуйтесь, але не баріться: Полковник до підземелля наказав іти, то й виконуйте.

— І ти з нами, — твердо мовив Нетреба. — Мені не наравляться твої швенді! Наказую...

— Підітрися тим наказом, я до твого колгоспу не належу! Я — вільний мисливець, ясно? І не з лякливих... Ти за пушку не хапайся, не хапайсь ото, Полковник глупства тобі не подарує!

— Але куди ти... знов... і не спитавшись? — то Шумерович уже.

— Пильні справи маю, дорогуно.

— Ну, й коли тебе виглядати?

— Якщо все йтиме за планом (Шумерович на цім слові переможно зиркнув на Нетребу: мовляв, а маєш?), уночі прийду до вас у підземелля. У разі чогось непередбаченого чи просто стомлюся геть, заночую тут... Ну, а ви — найдете мене!

— Голку в сіні? — Манера розмовляти і самий хід Юнакових думок тільки дратували Нетребу.

— Все враховано. — Юнак добув з рюкзака невеличкий прилад на ремінчику. — Вручиш Полковникові, Нетребо. І це також.

— Що воно за хреновина? — вертів у руках. — А це що, номерок від роздягальні?

digitized by ukrbiblioteka.org

— Це, брат, вокі-токі, а щоб до тебе дійшло — рація американського виробництва. Таку саму вокі-токі маю і я. Обидва приймачі-передавачі налаштовані на одну хвилю.

— Здорово, — похмуро схвалив Шумерович. — А номерок?

— То жетон! На право безборонного входу в центр міста.

— Один?

— На всіх вас, — розвів руками Юнак. — Особисто для себе я такого не дістав був... То сідаймо, чи що? В ногах правди немає.

Наминали курку, на запивку по колу пускали ковпачка з підлимоненим окропцем, а що Шумерович "цілком випадково" надибав у кишенях шматок шоколаду, то бенкет, та ще з огляду на нещодавно перебуте утікачами, удався на славу.

З півгодини колупалися в зубах, полягавши липкими вічми д'горі, перемовлялися про те-се, аж коли це Шумер на слизьке звів: і про центр напитував, і щодо бронемашини почав. Спершу Юнак одмагався, мовляв, навіщо переобтяжуватися зайвою інформацією? Ну, п'яте там, десяте... А проте Нетребі раптом заманулось узнати, що воно тамечки та як, у центрі, тобто.

— Я не володію репортерським обдаруванням, аби хоч наближено змалювати тамтешнє суще... Сподіваюся, незабаром матимете змогу на власні очі побачити все. — На Юнаковім обличчі вродилась і довго тривала конвульсійна посмішка. — Що ж до бетеерів... Основний парк бронемашин законсервовано, стоять просто неба на стадіоні пароплавства. Там же і склад ГЗМ.

— Охороняється? — спитав Шумерович.

— Охорона, що й миша не прослизне.

— Матері твоїй ковінька! — зглитнув грудомелика Нетреба. — То на хрена воно нам?

— Вирішувати має Полковник, він мою умову знає. — Юнак бавивсь уже ожилою посмішкою. — Крім як на стадіоні, кілька машин, так званих розгінних, розміщено в трамвайному депо, це поруч із залізничним вокзалом. Гадаю, Полковник обере депо. Ну, відпочивайте, хай вам сало зав'язується, а мені час. Прощавайте, прощавайте, пока!

— Ходи здоровий, — і собі заметушився був Нетреба, загарячкував чомусь: — І нам розлежуватися не випадає. То ворушись-но, Шумере, ноги в руки та й гей, та й гей! І вирвемося з міста, хіба ні?

Юнак, уже з рюкзаком на плечі, зупинивсь у світляному проґаллі дверей і сумовито поспитав:

— Чоловіче-чоловіче... невже бодай нутром не чуєш повної фіктивності всього, що відбувається з тобою та навколо тебе?

— Га? Га?! — Нетреба поповз бровами під чалму. — Розумнику ти наш! А хіба неправдиве те, що я ось — із наганом? І чи он те, що поза дверима стодоли, теж вигадане?! Увесь оцей світ, по-твоєму, вигадка — так? так?

— Ні, не так. Світ не вигаданий, а лише здеформований уявою або ж твоїми уявленнями про нього. Це різні речі, Нетребо, і тобі не завадило б тямитися на такій простенькій арифметиці.

— Сівач, розумака! Ти б не утруднювався намарне, не бевзь я. Скільки мав на віку назнати — перебрав того, навіть із лишкою!

— Не легковаж небезпекою, Нетребо, знання-бо не можуть досягти крайньої межі. І прощавай на тому.

— Себто! — важно-споважна взявся під боки Нетреба. — А просвіти, просвіти-но, якщо ласка, напоум пролетарського лідера!

— Прошу. Я, звісно, поспішаю, але... прошу, прошу! Ось ти... Прагнеш утекти з цього міста, від тутешнього мерзенного життя. Прагнеш — і квит!

Хоча добре усвідомлюєш або принаймні здогадуєшся, що втікаєш до такого ж самого життя, де і самотність владарює, і людська роз'єднаність... Ні, міняти шило на мило — доля лікнепівських учнів, а не мудреців!

— А з-абрався б ти з твоїм лікнепом, — розсердився Нетреба. — Світ широ-окий, найдемо землю обітовану!

— От-от, — підморгнув був значливо Юнак до Шумеровича. — Найде він, жди!

По тому та й потому Шумерович і спохопився був:

— Чуй! А чого це ми работорговця не прищучили? За його авантюру, га?! Таж у руках він був, у руках! Ах ти, мать твою, Нетребо...

— Не сци кип'ятком, братухо. За нами не заржавіє!

І ждали-виглядали Полковника Беза.

XXI

До свого дому на середині модернового передмістя, що воно свинею, строєм германських псів-рицарів, зламало було тини колишніх двох сіл, а проте морського берега так і не звоювало, Ягода добувся під самий вечір, коли тутешні зледенілі дерева, через їхню невдачність та молочну хрящкуватість у суглобах, не лущали чи репались, а лише на всі боки понавиставляли множество спінінгів, вигнутих одлого і водночас пружно до судоми, так наче на кожній блешні вродилося по щупачаті завбільшки з порося. Востаннє він манівцями прокрадався був сюди місяців зо три, якщо не більше, тому, коли в літній, мальовничо злахмітнілій одежині неабияк почав був дубнути по тимчасових домівках-криївках і, як на те, вперше (й востаннє) захворів на грип. Мусив піти! — і по ліки, і по належну вдягачку... (До речі, о тій порі декотрі з хоробріших пожильців набігали-таки до родинного вогнища, забирали коштовності, хто мав, золото: гай-гай, не вивітріла була віра в те, що цей непотріб узавтра-позавтра щось та важитиме в житті). А що Ягода нічого розкішнішого за велосипед не надбав, то по скрадких одвідинах дому замкнув двері, з дерматиновим м'ясом вирвав табличку з прізвищем та й подався світ за очі і ні до кого-будь конкретно, покіль не злигався був з Гарматюковим, Нетребою та рештою прицоцюватих. Екіпірувався, щоправда, з розрахунком на льодовиковий період, який мав тривати — вічно.

І ось він тут, удома.

Раніше б Ягода передовсім постояв би нешелесною тінню — при котрійсь неживій тіні...

Не той тепер Миргород! — обтерся в бувальцях, навикліше (тобто, без надмірної підозріливости, бо вона, засвоїв твердо, наперед запрограмована на програш у процесі виживання), отже, навикліш оцінював обстановку. І не крився! Хіба що зручніше, з-за плеча — до стегна, перемістив автомат Калашникова.

Двері в під'їзді, як і варто було передбачити, спалено до тла — до сталевої рами по контуру, на яку лише торік стяглись були вскладчину, боронячись у такий спосіб од квартирних злодіїв. Гай-гай, де вони — ті милі, наївні крадії південнокорейських "Самсунгів", давньоруських ікон і не менш антикварного пшона? Де ви, ау-у!.. Але нема та й нема одвіту. І нічого немає. (Тільки з глибу пам'яті: чути з гучномовців на висококолісних автофургонах, які повільно похорхують двигунами на вулицях і бензиновим духом подразнюють ніздрю, що встигла вже вірнопіддано звикнути до чистого, кришталево цнотливого жовтневого повітря, — чути з гучномовців і чути: "Вихід з міста заборонено... Вхід до центру міста заборонено... Порядок... В інтересах громадян... Смертна кара на місці").

У під'їзді Ягода постояв, журячись: мав-бо пішодрала хекати на одинадцятий поверх. ...А що припітьма, та й сморідно зробилося враз, тож і клямкнув був гудзиком ліхтаря.

digitized by ukrbiblioteka.org

— А кого діждались-мо?! — залебедів чийсь голос. — Ласкаво просимо до свеї доми!

Ягода спрямував на мову цілого снопа світла.

У закуті ліфта випорожнювався чоловік. Ягода його напевно не знав. Сторчма йому стояв на голові циліндр атласний. Пика давно не відала бритви, іржаві зарості косо-криво проріджувалися хіба ножицями. Зверху мальовничо брудної сорочки — строкатий по-циганському жилет... Ні, безперечно незнайомець.

— Вам отак не зимно? — гречно поцікавивсь Ягода. — Дупу не відморозите?

— Ат! Прошу не перейматися, холод їй не зашкодить. — І вітально помахав Ягоді прапорцем жмаканої газетинки. — А за вашу електрику — дякую. Це така розкіш — читати при справжньому світлі! Все одно, що відновлювати пам'яттю піднебіння божественний смак вина, скуштованого на зорі юності. Присвітіть; а нумо, нумо... що пишуть? — Короткозоро припав до літер. — Нічого видатного: не дозволимо силам реакції... шануймося... биймо. Схоже, це часопис нинішніх попередників.

— Я мушу й надалі присвічувати? — грізно, щоб лиш ухилитися від неприємної теми, мовив Ягода і збочив променя.

— Красно дякую, я — вже... — пошарудів папірцем, покректав удоволено. — Чи не дозволите мені супроводжувати вас? Маю дещо сказати пану...

— Прошу!

— На світі лишилось усього дві речі-поняття, що їх я глибоко шаную. Це моя дупа і наша країна. На ту й ту зазіхали, кому тільки не лінь.

— Дуже оригінально.

— Честолюбні люди завше домагаються влади, — не зважив на іронію. — Проти цього не попреш: природа-матінка! Не пру і я. Нехай собі, мислю, ламають барикади і вриваються в Кремль, нехай собі реформаторствують по-новому... Але при цьому нехай, благаю, не поступаються здоровим глуздом і нормам доброзичливості! В іншому разі, мій пане, це... все одно, що на іконі Божої Матері зобразити вагітну жінку в бікіні. Яка бридка профанація, ге?

— Профанація чого саме, ікони? — Починало набридати.

— Ай!.. Влади як такої та прояву владних функцій.

— І любо ж вам філософствувати на голім місці!

— Ніскільки! За короткий історичний відтинок часу мою жопу били комуністи пори їхнього занепаду. Мою жопу били антикомуністи з ухватками й методами більшовиків. Мою жопу били демократи, били суверенники, били заєдинники, били виокремники... хто ще там? Отож, били вчора, битимуть і взавтра, якщо те завтра настане. А все чому?

— І чому ж?

— Бо всім їм, хто за чергою захоплював владу, я казав у вічі, що конкретно я про них мислю. Чесно і правдиво!

— Співчуваю...

— Пусте, нехай б'ють! Моя жопа не має зносу, так само, як мій язик, ваша солдатська підошва чи наша країна. ...Країні вже не зарадиш, а жопі — ще можна. — І з гордістю наголосив: — Я, може, єдиний у цьому будинку, хто для власної жопи не пожалкує клаптя з останньої газети, замість розпалити нею вогонь! Ви мене зрозуміли, ласкавий пане Ягодо?

— Я політикою не цікавлюсь, — пришвидшив ступу.

— Овва! А зброя? Чи пан завербувався, бува, у винищувачі бомжів та різних...

— Я не чистильник! — урвав Ягода.

Своєю чергою і незнайомець урвав Ягоду:

— А втім, тепер усе народонаселення — чисті бомжі.

— Повторюю, я не чистильник абощо. Іду собі додому, ясно? І мені начхати на всяку вашу політику!

— Овва, з Калашниковим додому?

— Так, з автоматом, і що з того?

— Як собі знаєте... Усе на світі починалось і все на світі закінчувалося від владання зброєю. Що ж, Господь вам суддя... То ви й подосі не впізнали мене, пане докторе? Це ж я, я. Той самий... клінічно чесний клоун!

— Гм...

— Упізнавайте, прошу... Я ж і замешкав осьдо, на четвертому... Ну? ну?.. Та придивіться ж до мене! — замалим не плакав чоловік.

— Признав.

Ягода відвів од його лиця сліпучку; може, і справді сусіда він? Кивнув приязніше:

— На все добре.

— І вам також, і вам! Чуйте, що маю повісти, — вхопився Ягоді за автомат. — Інформація достовірна: в центрі даватимуть "Отелло"!

— Що-що?

— Оперу. А в антракті, як за старих добрих часів, буде буфет з вином і цукерками. Правда, заплановано також показовий масовий розстріл тих, що мешкають у зоні відчуження. Тобто таких людей, як оце ми з вами.

— Що ви мелете?!

— О, не нервуйтеся так, мій пане. Розстріл, дарма що показовий, у дійсності не є справжній. Нашу з вами ролі виконуватимуть ті ж таки оперні актори. Кого б ви хотіли, щоби він вас зіграв?

— Маячня!

— Хіба я перечу? Таки маячня. Маячня і природа заузурпованої влади! Вона негодна існувати без підпірок, влада пнеться вижити! А виживання всього диктатурного вимагає знамень, чудес і екстазу!

— З дорррогі!

— Відси походить і розстріл...

— Слухай-но, ти причепо! Я не займаюся вонючою політикою, я плюю на неї! Я ненавиджу політику, — і ненароком збив йому автоматом циліндра з голови. — Ти схибнувсь, а я не хочу! Я не можу допустити, аби через політику й мені криша поїхала! Іди геть, поки цілий...

— Ну от, — зазначив смиренно, — вже й доктор Ягода, упослідженний до стану волоцюги, ладен мене відшмагати. Хоч я про нього самого ані слова ще не вирік... Ох, язиче мій, язиче!

Ягода почвалав далі сам. Далі й вище, вище...

Мусив при своїх дверях сісти на присхідок. Іще коли та й коли, аби не загубити ключа, прив'язав був його до щиколотки.

Чобота скинув, онучу байову розмотав — і маєш! Ось він, висить золотий ключик, теліпається, так наче моргівська бирка з порядковим номером на нозі безпашпортного мертв'яка.

Найперше, що вчинив, увійшовши до передпокою, зняв оленячі рогивішалку і на вивільненого цвяха вчепив автомат...

Не спалося... "А ніч як море", — казав собі, виклавши руки на верблюжаче рядно.

Заболіли босі, вгрівшись, ноги, корч їх узяв — Ягода мусив масажувати гомілки, п'яти, костомашшя пальців. Од того згадався був іподромний кінь, який, поки не допровадив поховальника до загиблої своєї Аспазії, сам не дозволив собі смерті.

"Які несусвітенні асоціації", — суміш ядучої іронії та гіркого жалю виповнили дощерті. Одкинув ковдру, босоніж проляпотів до кухні, побіжно завважуючи, що студена підлога — звичніша й так наче любосніша за ліжкове тепло.

digitized by ukrbiblioteka.org

На газовій плиті стояла саморобна, з бляшаного відра, пічка. Дарма, що не мала витяжної надвір колінниці — варто було влаштувати протяг, як вода закипала.

...Вода йому закипала, з крижаних наростенів на лоджії вода; нашкріб злибеду розчинної кави, а межи пляшкового на кухні захарасту найшов — о диво! — недопиток коньяку; вода йому закипала, сам уже в кролячих злисілих капцях налаштувався був зарозкошувати — з напоями вобіруч, при жевріні двох московських матрьошок у піччиному піддувалі, що дивом зберігали первісну форму навіть після жертовного спалу. ...Коли б не вередив душу невитравний дух мишви, що плинув звідусюд, у тім числі і від фоліантів Корбюз'є та Німейєра з горішніх полиць його науково-технічної бібліотеки, то ліпшої долі воліти було б і непристойно. Тому то втішався з удачі. Про нього не скажуть, не здужають сказати: "Пропав безвісти" або "Його скосила куля"! Він тут, він удома, він є і пребуде повік.

А той сусід... недоумок, почвара, кат його не руш!.. чому так? Намоло-о-ов, наварня-я-кав! Дай-но Бог пам'яті, ага... "Якщо людина наважиться, мовляв, на добрий людський вчинок, та їй за таке відступництво від норм і правил — кара!" ...Іч, мислитель!

Ягода гнав од себе згадку про Гарматюкова. Шкода, звісно! Не розрахував чоловік, як-то слід було, надто на руське "авось" покладався, пхаючись із своєю поміччю... Дійсно-бо, пусти дурного Богу молитися! ...Так, шкода. Безперечно жаль, що так трагічно все воно склалось. Ясна річ, він ніколи не забуде того нежданого Гарматюкового пориву, тут і мова не ходить про щось інше, це ж треба совісті позбутись, аби мертвих оддавати забуттю, і... досить про це, досить, досить, досить!

Ягода нараяв собі не рефлексувати. Охолонь, сказав, на балконі.

Навіть у мороку було видно туман, що від поблизького звідси моря накочував ритмічно, так наче пересміював живіший прибій, і грозив ослабити налід, а снігові — й геть очі виїсти.

Сумління маю чисте, гіпнотизував себе Ягода, поклавши руки на бильця, а голову — на вистудні руки. Сумління й совість!..

А що таке совість? Певно, дещось виключно таке, що його не можна змінити. А тим паче — замінити на щось інше! Можна змінити собі обличчя. Можна замінити гнилі зуби чи хворе серце на штучні або ж на донорські... Лише совість не здатна живитися з донорства.

Далі на сю тему Ягода визнав за краще не розводитись. Та й підмерзав уже був...

Коньяку стачило на один поминальний ковток. Кава — та взагалі бурда, помиї... І пилюга скрізь. Годинник став навіки, без живла бо. Мишвою смердить. Захлання... пустка.

І це — професорський дім?! Ха!

Укинув ключа в унітаз. Одягнувся-взувся. Зняв з гвіздка і заклав за плече славетний автомат Калашникова.

Зворотна путь — весела путь: про щастя-бо не йшлося.

XXII

Морозу, хоч і невеликого, туман не передужав, а лиш упродовж ночі додав обтяженим деревам склянішої дзвінки, більшої потворності — вулицям, а мандрівному люду — задишки та просяної сльози. Невизначеність тривати довго не могла, тому-то ближче до придосвіття, з північної сторони постала стіною і зрушила на місто морозяна прозорінь; небо помалу визвіздилось, і кована зима ще раз нагадала, що вона тут — на довічне...

Ходаки-одинаки й одна пара, — хто ще звечора, а хто вже за глупої ночі, — добулися до повітродувки підземного складу, зладнаного на випадок третьої світової...

Ці швендяли тупцювали неподалік і причаєно вибалушувались на кожух і домини зобабіч, і куці. Коли ж од морозяної мжички вони переводилися на пси, то заскакували на передих у поблизькі будинки (при цьому вряди-годи їхні прихистки опинялися були буквально поруч — у сусідніх під'їздах), а затим, однова вихоплюючися просто неба, ждали карного розвидня, ждали своїцьких знаків, аби хоч перед смертю впевнитися, що за ними таки полює хтось чужий.

Зброя трималася напоготові, похватні пальці тремтіли на ліхтарних гудзях, а проте жоден, знемагаючи від невідомості, що гнітила жальчіше, ніж страх, — жоден з них так і не наважився врубати світло чи шандарахнути з бойового ствола для острашки нечистої сили, що вона таки була, нечиста, вурдалацька сила, ніхто не сумнівавсь... У медузяному пасмужжі туману, котре осідало до землі й подекуди осіло настільки низько, що, зіп'явшись навшпиньки, можна було, як з неглибокої води, вистромити голову назовні, понад останню драглю, й можна було перехнябленим ротом ухопити ковток трохи рідиннішого повітря, а безберего розіллятою зіницею — випасти в оболоці дрібку звізд увколо місяця; а проте постійно пересуватись отак, на цирлах — утомливо навіть для свіжішого ходака, тим-то люди радіше горнулися до землі, роззиралися, постававши мало не рачки. Придивлятися ж мали до чого та й мали: раз за разом, у пониззі ворушкого попелястого мрева, поблизу (іноді на відстані руки) путь їм перетинали тіні потвор о чотирьох клишах і голові з рогами... пахли ж і сіркою, і сечею, і брудом; а зникаючи, чудовиська ті затишно ремигали, так наче напашений товар у хлівниці, та грозливо дзявкотіли брязкотельцями: начувайтеся, мовляв, ой начувайтесь! ...Нечиста сила, і квит!.. І ніхто з волоцюг не завдав собі клопоту в брязкотельцях угадати просто бурульковий скрес або ж і пад; ніхто не згадав, що то, згідно законів оптики, туман відбиває їх самих, химерно при цьому викрививши, і що смердять вони собі — собою. Ніхто! Бо всі: "начуваймося"...

Хіба що Полковник Без, який не полюбляв туману з інших, може, фахових причин, — хіба що він у різні там привиддя-чебурашки віри не йняв і тримався на дрібку незалежніше. Проте й він надавав перевагу нашорошеному сидінню при вікні на третьому, десь, поверсі: не високо і не низько, рівно стільки, аби вчасно набачити, що заслуговує на бачення, а також, у разі чого, пристойно використати люґера. Люґер любить стрільбу здвоpуч.

Світало.

Ламка тінь майнула, було, по дотичній до повітродувки, пропала за схожим на череду перекотипіль виляг скверика, — не інакше, як котромусь із його кодляків скипідарилося десь... Ох, нетерпеливці, недорозуми!.. І той он — виказав себе, голими руками бери, босяка...

Полковник Без вернув люґера пахучій кобурі. Побіжно відмітив — як на карб поставив; одколи позичив люґера, жодного разу той не стрелив. Дива твої, Господи! А втім, і босякам не судилося натиснути на собачку.

Зброя в руках Нетребиного воїнства, попри її переконливу справжкоту, так наче відбувала невластиву їй декоративну повинність.

Незатишно світало, а розвиднілось і геть зле. При такому тумані варт було сподіватися на зугарніше небо, натомість же з північного, скандинавського, заходу низько грянули синьопузі тучі, зав'юнився поземок, обіцяючи ускладнити й без того гладіаторські заміри Полковника Беза.

Він зійшов на діл, умисне, щоб почула босота, грюкнувши дверима, і спроквола подався до повітродувки. Краєм ока виловив Ягоду: ага, прийшла коза до воза! Недобре всміхнувся, коли той запідскакував був з-поза куща, вітально потрясаючи "калашником".

Пурхнув з прихистку Шумер. О, о... видибав і Нетреба:

— Здрав-жлав! — награвав непрочуманими очми. — Скількох уклав, Полковнику?

digitized by ukrbiblioteka.org

— Усі мої. Звідки? — показав на портативну рацію.

Докладно інформувати запопався Шумерович. Ягода крививсь осторонь.

Полковник Без одстебнув на чохлі кнопку — між щкірзамінником і пахкою пластмасою учетверо згорнутий папірець.

"Полковнику! Я — нуль-нуль сорок один. Ти — три нулі п'ятірка. Буду на зв'язку постійно. На всякий випадок: "гума" за елінгом ("Дельфін"). Починаємо? Якщо ні, поцілуй мені зад! Але за будь-яких обставин бережи рудого, бережи... Полковнику, зваж: я вірю в успіх нашого спільного починання! Однак, якщо ти передумав абощо, то поцілуй мене ще раз".

Перечитав; сів на ближчу лаву; замисливсь; троє, навстоячки, терпляче спостерігали, як машинально дере на пелюстки Юнакову цидулу.

— Мона було і мені дати ознайомитись, — порушив мовчання Нетреба. — Ну, що там Юнак набазграв нам?

Відмахнувся Полковник Без... Спроквола увімкнув уокі-токі: проз тріск розрядів учулися далекі голоси звичайного службового пересвару.

— Надумав Юнак з нами пожартувати, — озвався Полковник Без.

— Суду ясно! — Ягода маком цвів. — Упіймав ти облизня, ге?

Полковник Без мазнув по зловтішникові важкою сиззю віч і вказав Нетребі на місце поруч себе:

— Надто вже все гладенько виходить, Нетребо...

— Та і я такої думки, сусіде, що всі ці несподіванки, — показав широким жестом, — нібито пакунок з голубою лентою від бюро добрих послуг!

— Майже так...

— І що ж воно буде?

— Філософське питання, — долучився Ягода. — Ти, Нетребо, орудуєш категоріями вічності! Розумна дитина цікавиться: "Що було, коли не було мене?"... Дорослого пече інше: "Що буде, коли не стане нас?". Уловлюєш різницю між "не було" і "не стане"? Ми знаходимося, любомудре мій, наприкінці проміжка між небуттям і таким же самим...

— Пішов би ти к є...ній матері, — мирно припинив Нетреба Ягодів слововиверг. — Будемо доозброюватися, Полковнику? По фізіомордії бачу: намірився ти хапнути Бога за бороду.

Полковник Без вийняв антену до упора і нудним голосом дикторки провінційного вокзалу заходився викликати два нулі сорок першого.

— Сорок перший, сорок другий... мільйон, більйон, трильйон... Цифри, циферія! Шумере, число може зростати до безконечності, — Ягода промовляв і лагідно й збуджено водночас. Йому страх як баглося виговоритись. — А ти здатний уявити, що таке без-межність, Шу-мере?.. Безмежність — це кінець лічби. Коли настає край усякому ліку, то вже є...

— Дуже тебе я прошу, — Полковник Без вимкнув уокі-токі. — Зроби таку ласку, Ягодо... вшийся назавжди!

— А цікаво: Юнак не хоче чи не має змоги відгукнутись на радіо? — Нетреба запитував лише самого себе.

— Як люди ми вичерпалися, Шумере! — товк Ягода.

— Ну да, певно... — Тільки щоб позбутися негарних передчуттів, підтримав Шумерович. — Авжеж, вичерпались... Е, е! Тобто, ми недочеловеки якісь?

— Пф-ф!.. Ні. Кожен переродився в істоту, психологічно відмінну і від попередніх, і від майбутніх людей.

— Маємо набрати гранат, Нетребо. Ну й іншої всячини.

— А до кого ж ми ближче, Ягодо, до тих чи тих?

— На жаль, Шумере, на превеликий жаль, ми ближче до людей завтрашніх!

— Ґранат? Слушно, слушно. — Нетреба подумки складав реєстра: — І харчів наберемо! Скільки здужаємо нести.

— Пора... Може скластися так, що не до того буде, аби за провіантом їхати аж сюди.

— Їхати? На бетеері? — це Шумерович.

— А на чому ж? Не на пужалні-бо верхи, — поважно мовив Нетреба.

— Конкретика. Зайве! Ходімо.

Пішли; й цього разу Полковникові Безу випала чорна робота (Ягода м'явся був поруч, комизився, мовби засватана дівка) — згріб та відкинув маскувальне сміття з решітки, саму її виважив... А тільки-но відхилився, аби з грудей попхнути чавуняку геть, як із підземельного жерла — так наче з вологої діжі — на приголосних, голосних, на приголосних забабомбомкала автоматна черга, — Ягода геть воротарно метнувся навперейми і збив з ніг Полковника Беза.

— Бов-бов-бов-бов! (Пауза). Бов-бов-бов-бов-бов-бов-бов...бов!

— Спасибі... — підвів засніжену щоку Полковник Без.

— Твою дяку запхни в сраку! — повний ненависти, жаху, виклекотав був Ягода.

До першого, підголоском, долучився другий "Калашников".

Переконлива, солодка мова...

— Зараз оно вони вихопляться нагору і покажуть нам, де раки зимують! Відступаємо, чи як, сусіде?

— Не стріляти, — закричав Полковник Без. — За мною!

Як вітром їх знесло...

За будинками та й будинками, хтозна-скільки відмахавши, стали — знелюднілі, без відчуття простору і самої тверді під ногами, — зграйка скривджених... вишкребки роду!..

Нетреба вигулькнув був з-поза ліхтарного стовпа (так начеб вузький бетон і справді міг захистити од автоматних віял), зняв тягара:

— Не переслідують...

— Що ж це ти, Полковнику, твою спецназівську мать, ошукався так? — із пришелептом почав був Ягода. — Непрофесіонально, браток! Не подумав до пуття, не обмізкував ситуацію, а просто взяв і повів. Навмання, зважу!

— Мона й помилитись... — почав, було, Нетреба.

— А коли б ми вже спустилися у підземелля, тоді що?! Та змололи б нас перехресним огнем, і край... Ні! Як собі знаєте, а я йому більш не маю віри!

Полковник Без грав жовнами марша і, тим часом, мізкував своє.

Ягода:

— Я спокійний. Усе. Кінець! Я тільки хочу знати, що воно за приблуди в арсеналі?

Нетреба:

— Один чорт! Як не спільники, то хазяї нашого красавчика...

— Юнакові я жив'йом потрібен, — запалився Шумерович. — А мене ж он як зрешетити могли з "калашів"!.. То при чому тут Юнак?

— При тому!

Полковник Без (по тривалих роздумуваннях) звеселився:

— Ягода правду каже, я таки дав промашку. Він же — діяв кмітливо та винахідливо... Хвалю за службу!

— Служив Радянському Союзу, — загоготів був Ягода. — Але ж... але ж і пройда ти, Полковнику! І як тебе ще земля носить?

— З трудом, Ягодо.

Увімкнув рацію, почав грайливо:

— Нуль-нуль сорок один, нуль-нуль сорок один! Тут — три нулі п'ятірка. Прийом, прийом!

Не обзивавсь Юнак. Тріск і шерех лише; далекий пересвар.

— Нуль-нуль сорок, я три нулі п'ятірка... три нулі п'ятірка...

digitized by ukrbiblioteka.org

— От я зараз запеленгую тебе, п'ятірко, і ти в мене попляшеш, — з вокітокі гарикнуло так моцно, що й Полковник Без інстинктивно головою був одсахнувся. — Ти хто такий, га?!

— Вимкни ра-ці-ю... нумо! — забелькотів сполотнілий Ягода.

— То хто ж ти за один, серуне? — хихикнуло.

— Полковник...

— Який іще полковник?! Го-го-го, полковник у буферній зоні! Блеф!

— Полковник Без, честь маю.

— КГБ?... — По довготривалій паузі горлодер муркнув: — Той самий Без?

— І ніхто інший.

— Уцілів, значить?.. Шкура барабанна! ...Ну зажди, зажди мені!

— Стандартно лаєшся, товаришу колишній секретар обкому, жодного новоязу не вивчив. — Полковник Без підморгнув своїм. — У них ти в холуях ходиш — обер-нишпоркою, чи як? Низько ж ти упав, перебіжчику!

— Запеленгую! Мать твою... — і заповзявся батькувати.

— Не лякай. Сам знаєш, що запеленгувати не встигнеш.

— Ну, зажди... Зажди, ліберале! Зажди, сучий ти законнику (мать-перемать).

— А я жданиками не годую, — вклинився в потік, — невдовзі буду твоїм гостем.

— Та ласкаво просимо! Шибеницю я тобі власним коштом зведу. Чи ти надаси перевагу діжці з нечистотами? Замовляй, не соромся! Ми для такого дорогого гостя нічого не пошкодуєм... Гей, чуєш?!

— Чую. — І сам — гир-гир-гир, з викрутасами.

— Ого!.. (По паузі). Не лайся, я тебе по-людськи запитати хочу. Можна?

— Валяй!

— Як ти наважився лишитись у нашому государстві-городі? Ума не приложу! Адже в буферній зоні тамті недобитки мали б тебе в ложці води втопити! У нас, еліти, свої претензії до Беза, це так, але... Але ж і тим покидькам... охлократам, націонал-шовіністам! І їм ти залляв був сала за шкуру, посадовивши за ґрати!

— Суд саджав, не я, секретарю.

— Все одно! Скажи, то як же ти вижив між них, у буферній?.. Як ся маєш, голубе сизо... шизокрилий?

— Прийди та подивись.

— Смішиш? Ну й гуморець у тебе... Нам не вільно до буферної потикатися; то не наша — чистильників парафія. Вони порядкують.

— Знаю! Зменшують поголів'я населення до розумного рівня. Кінець зв'язку.

Полковник Без вимкнув рацію і знехотя (буцімто) звірився ошелешено-загальмованій зграйці:

— Конче належить стрітитися з Юнаком! Усе з'ясується на торгах із ним. Алюром на іподром!

— А чого це ми маємо торгуватись? — в чортів голос спохопивсь Ягода.

Тому-то Шумерович, уже на бігу, змушений був розказати про суть обміну, а також про те, ціною чиєї самопожертви ватага може дістати БТРа.

— З ума-а зійти... — полізли Ягоді очі на лоба.

Під давкими тучами, попутним вітром гнані в три вирви.по годині з гаком доскочили вони до іподрому.

Віхола устигла зарівняти поле, різдвяно прикрасити деревну каліч, а при вході до навстіж одчиненої стодоли намести по-ящірковому вигинисту, в'юнку кучугуру.

Ягода вказав на той намет і зозла вичавив:

— Факір був п'яний і фокус не вдавсь. Тут Юнаком і не пахне!

Перекочуючи в роті неіснуючу жуйку, Полковник Без, оддалеки ще, спідлоба дививсь на провалля дверей.

— Мо', увійти мені? — напрошувався Нетреба.

— Усім стояти, де стоїте! — Переклав люґера з-під пахви до кишені. — У разі чого...

— Не відстрілюватись, а ноги в руки, — глузливо докінчив Ягода. На те Полковник Без цілком серйозно кивнув і снувко-снувко, мерехтячи перед очми враз принишклої зграї, вдерся до середини...

По грузько збіглій хвилині журавлино викрочив назовні, помахав люґером, аби не барилися.

Поки наблизяться, ждучи смикав адамовим яблуком; небачена досі блідь змагалася з очною барвою — це спантеличувало людей значніше, аніж би несприятлива звістка, що вгадувалася ними без тлумачних слів.

— Ну от... — упалим голосом озвався Шумерович і заскочено, так наче шукав доконаної для себе небезпеки, зароззирався: — Ну от, братва, відтепер і я не жилець на цьому світі.

— Полковнику, гей! Юнак... застрелився? — з притиском спитав Нетреба.

— Зайди! Йому розчереплено голову. Ззаду.

— Чим? — зглупа бовкнув Ягода. — Кастетом, ломиком?

— Я б волів, аби це була пляшка з-під хересу, — знуджено кинув Полковник Без. — Юнака поховаємо на зворотній путі. Ти куди?

Нетреба подався до стодоли; вискочив притьма, хапаючи ротом відворотне повітря.

— Що? Що?! — то знов Ягода.

— Як таке мона?.. Бузувіри якісь! — Нетребу таки вивернуло.

— Та що ж там, що?!

Полковник Без уклав люґера в кобуру і спокійно звідомив Ягоду:

— Юнака вбито. Затим йому відтяли член і встромили в рота. Все.

— Вища форма плюндрування мужського достоїнства, — вигукнув Ягода. — Кому ж Юнаком так насолено було, що вдався до крайнього дикунства? Шумере, хоч ти мені скажи!..

— Тепер це не має найменшого значення. Принаймні для мене, — правив своєї відхідної Шумерович: — Я помру ще сьогодні.

— Хороба тебе не вхопе, — огризнувся Нетреба. — Іч!

— Увага! — Полковник Без одступився на крок, статутно одвів руку до рівня плеча. — Загі-і-ін... стройсь! Рів-няйсь! Ягодо, підбери пузо... А тепер слухати мій наказ! Успіх операції залежатиме від вашої абсолютної дисциплінованості та покори перед законом, а закон — моє слово. Нам належить у найкоротший строк вийти на пляж "Дельфін". Ітимемо не навпростець — ушкваримо манівцями, даватимемо кругаля, петлятимемо! Тобто, будемо діяти так, як...

— Як через жопу гланди рвать! — не втримавсь Ягода.

— ...як ніби ми дійсно залякані можливими переслідувачами, Ягодо! Втім, це конкретика. Зайве! Хто ж вагається, нехай зараз же завертає оглоблі додому. Все, поки що все! Запитання є?

— Немає. — Нетреба твердо засвоїв, що один за всіх — краще.

— Єсть! Є запитання. — Ягода поважки звільнив шию від автоматового паска, ближчому — Нетребі — зброю тицьнув, аби той передав був далі.

Полковник Без, споглядаючи те передавання "калашника", світив на лобі зимним набряком зморшок-піхов. Коли зброя цього... двічі дезертира!.. дійшла до його рук, мовив із неспогаданою, страшною повагою:

— Слухаю тебе, Ягодо.

— Я не можу йти за тобою доти, Полковнику, доки не відкриєшся, яку свою, сво-ю роботу, саме твоє й нічиє інше завдання ти виконуєш увесь цей

digitized by ukrbiblioteka.org

час. Я не вірю, що ти хочеш усього-на-всього вирватися з міста! То що вона за така, твоя робота?

— Моя? Ти сказав "твоя"?! — Полковник Без одкинув Ягоді його "калашника".. — Стань у стрій і не варнякай. Біго-ом, марш!

То казна-що було, а не хурделиця: небо постало перпендикулярно до землі, так, аби за одним махом скинути на людей увесь сніг.

XXIII

Либонь, що не відьомський шабаш віхоли завадив Полковникові Безу переповісти зміст цидули, найденої при забитому Юнакові. На шматині фанери кров'ю було наквецяно — ЗА ЗНЕВАЖЕНУ ЛЮБОВ!

На цім світі нічого сталого: щойно хурделило, стугоніло, а вже тиша тиш, і хмаровиння розповзлося, наче зотлілий шовк у руках, і на висоті сварливих чайок постала незрушна гніда бовть.

— Ми вийшли до моря! — це Полковник Без сповістив таким делікатним тоном, мовби супутники не годні були ні добачити, ані вчути прибій самостійно; і провадив екскурсію далі: — Просто перед нами пляж "Дельфін", ліворуч — яхтовий елінґ, але в тому ангарі ми безперечно нічого не знайдемо. Ґума схована десь поблизу. Виявити ґуму — справа техніки!

"Що він меле?" — приблизно так мислилося людям.

Вони поволі видибували з угоми; власне, вивільнялися з-під обвалу жаских видив, що їх послужливо постачала дещо сплутана свідомість; і жували сніг. Жували сніг, не чуючи, що вони кусають.

Коли б о цій порі дармовим харчем попідніж нагодився був самий лише пісок, люди і пісок їли б.

— Дивно як... — Скорботний Шумерович акуратно замилувався близьким крайнебом. — Щойно-щойно я відчув таке, начеб я... не тут.

Полковник Без уважно подививсь на нього і закрочив геть.

Шумерович засміявся невластивим йому сміхом — то були якісь дріботушечки, дещось покордонне між сльозою та слинкою:

— Ягодо, що б то могло буть?

— Це означало тільки одне — що ти зараз удалині, поза межами досяжності.

— Поза межами? Ги-ги... Коло свого братика в Нью-Йорку?

— Ні, ще далі, — муркнув Нетреба.

Лежачи обіч Ягоди, він шепотом уклав йому в ухо:

— По-моєму, на тонке пряде наш Шумер. Як вважаєш, не жилець?

— Побачим...

— І бачити нічого! Шумер сам склав і підписав смертного вирока собі. Да-а-а... шарики йому за ролики заскочили, да-а!

— Схоже на те. — Ягода перекотився на спину, поїдом їв нудне небо. — Шумер! А як там наш Полковник, де він?

— Он він... дивно як... він при самій воді щось робе... дивно!..

— Кому більше всіх треба, нехай "робе". Правильно, Нетребо?

— Неправильно. — Нетреба тішився з любого заняття: прохукував дзюрку в снігу. — Зараз оно... цей... І піду помагати Полковнику.

— Слава ентузіастам. Шумере!

— Біліє парус одинокий...

— Біліє, біліє. Шумер!.. Та Шумере ж, мать твою!

— ...Ну?

— Палки гну! Коли до тебе звертається старший, то відповідай негайно.

— Ну? Що ти хотів сказати?

— А що я хотів був сказати? — Ягода всівся, замислено зчвіркував собі між кирзяки.

— Ти хотів сказати, що нічого не мав казати, — висловив припущення Нетреба.

— То що, вам обидвом криша поїхала? — занепокоївся Шумерович.

— А ти стій ото!.. Стоїш як Байрон, то не чирикай! — визвірився Ягода і в сніг зліг.

Ножним "жигулівським" насосом Полковник Без нагнічував повітря в безформну ґумову купу, байдуже позираючи на своїх лежнів. Постава спогорда наструнченого Шумера нічого, крім зайвої на тепер іронії, навіяти не могла, тому-то, аби не роздрочуватися, Полковник Без гречно відводив очі від марновірного скрушника і дуже ощадливо, міняючи вчасно ногу, помпував і помпував. Схоже, він не розраховував, що супутники, мов на амбразуру, відчайдушно кидатимуться йому на підмогу.

За кожним виваженим звиском педалі ґумова купа, сей незбагненний дарунок Юнака, дедалі більше прибирала обрис човна — тупорилого, доволі місткого, з привареними уздовж бортів страхувальними канатцями. ...А веселець окованих, шкода, тільки троє найшлося в сховку межи камінь. Так наче натяк Юнаків наприостанок: увага, мовляв, четвертий — зайвий! (Зайвий, як на думку Полковника Беза, самовизначився доброхіть).

Вже коли човен злаштований був до відплиття, довелося докласти несподівано чималих зусиль, аби заманити на нього підлеглий люд. Опирався сісти в човен, як не дивно, не Шумерович, а Нетреба... Я, сказав, не водоплавний гусь, а народний лідер, я люблю твердий ґрунт під ногами і хитавиці не зношу! — Хрен ти моржовий, а не лідер! Не всенародний ти обранець, а підтирачка, якщо за кожної власті депутатствував і глаголом жог! — скоріше, через уроджену схильність заперечувати, ніж задля будь-чогось іншого, навідліг умастив був Нетребі Ягода; сам, одначе, теж задкував од човна. Шумерович, той узагалі голову задер, одквасивши примхливо спідню губу, і пускав бульки в сторону небокраю.

Наказував був, умовляв Полковник Без — аніруш, босота. Як горохом об стіну. Очі переховують — і гала-ла, га-лала. Хіба за люґера взятися?

— Ну, коли так, оставайтеся здорові. Сам упораюсь! Одному навіть зручніш. — І вирівняв човна проти хвилі.

Тут вони й посипались. Як ті груші переспілі! Хіба що сік із них, упалих, не линув був.

Уздовж берега пливли до раннього смерку.

Дарма що стояло на годині — пологі й так наче масні хвилі не надто вадили плавбі, — все ж у двох гребців долоні палахкотіли від огумлених черенків та ропи, а незвиклішому Ягоді ще й сукровиця йшла з намозолів.

Шумеровичу весла не довіряли: либонь, через потьмарення, що не минулось і подосі, він усе норовив або вивалитися за борт, або ж утопити будь-чийого автомата, за котрого він час од часу хапавсь, аби відстрілюватися від сторожового корабля. Довести йому, що море порожнє, як бубон, уміння забракло навіть Ягоді. Тому-то до обов'язків підмінного стернового додавалося пильнувати за посмисливим бідолахою.

— Не розхитуй човна! — своєю чергою прикрикував на нього Полковник Без, і, було, пригрозив якось: — Іще раз скочиш на ноги, викину геть.

І Ягода, і Нетреба, та й сам Шумерович, по очах його вибіглих уздріли: цей — таки виштовхає за борт, цей і дострелить плавця...

Затемна вже довеслували до власне міського пляжу, від котрого чи не відразу дерся нагору парк культури та відпочинку зі стадіоном у глибині, де, за свідченням небрехливого Юнака, і були зігнані мало не всі бронемашини.

Полковник Без махнув, аби сушили весла.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Будемо тут висаджуватися? — пошепки спитав Нетреба. — Бережок вроді пологий, командире.

— Це щоб на стадіон? Ні, тут нас перещолкають ураз... Братимемо трамвайне депо.

— Ну-у... туди нашим ковчегом не впливеш. — Ягода прагнув на берег, хитавиця-бо страх його мордувала. — Давай тут!

— Ні, прямую на морвокзал, — по хвилині кмітування заперечив і сів за стернового на корму. — Якщо звідкілясь і ждуть нас найменше, так це з боку моря безпосередньо в порту. Ось такий припис!

— Євангеліє від самогубця?

— Ні, Ягодо, логіка від знання справи.

— А докази?

— Незабаром переконаєшся. Вперед!

На всяк випадок підстрахувались: наскільки дозволяли зрослі хвиляки, вигребли човна високо в море, а вже звідтам, осідлавши закрутень течії та (пізніш) прибійну тягу, скотилися до хвилеріза. Бозна-коли погашений маяк зяяв вимурованими отворами та безладними снарядними пробоїнами. Пробігли повз — як на пристойному движку. З унутрішнього боку хвилеріза вітер обломився на понизовий лише легіт. Поволі-поволі, де — веслуючи, а де — підтягуючись руками за скаби та виступні, здужали дістатись до крайнього причалу. Власне, вже тут можна було видертися на суходіл, а проте ні сіло ні впало засперечалися вони на три пришепти (Шумерович, одначе, замірявся був на спів) і вирішили навскосяка перетнути гавань. Шумеровичу, щоб угомонився, дано було по шиї, і страхолюдь одкритого простору — переповзли, делікатно вмочаючи весла, так наче були то пензлі... Вода, що за вічність несудноплавства вже забула про наругу мастил і нафти, іскрила натуральною барвою. Пристали до низького, 19-го, причалу, розрахованого на "пасажирів" типу ріка-море. Шумер тим часом заспав. Його нецеремонно розштурхали й гуртом добряче наморочились, поки виволокли свого ковчега на ковзький бетон та встановлювали на попа під сходами на основний, вищий, вокзальний причал.

Темінь — хоч в око стрель.

— Бачність!

Попідстінню, поодинці, перебіжками добулись до парадного входу. Передній (як завжди) Полковник Без укоренився був при половинці скляних дверей і зрізка, погнав досередини вузький, як те жало, промінь армійського ліхтаря.

Мало сказати: розор. Пустка — нічого не сказати... Підлогою вітер гонив не сміття навіть, а котресь бахмате мливо зі скла, трісочок і власне снігу.

З довжелезного триланцюжжя, що колись утримувало ваговиту люстру з кришталями, нині догориніж звисав людський труп або ж майстерна лялька — спохвату розрізнити годі.

— Дозвольте... Та дозвольте ж, — прошговхнувся Шумерович. — Розступіться, дайте блудному синові поцілувати сходинки рідного міста! ...Блудний син вернувся к отчому дому!

— Не заважайте, — зупинив Полковник Без. — Не бачите хіба? Не в собі мужик... Хай цілує.

Став на коліна Шумер і, плачучи тряскою дублянкою, припав ротом до нальоду, проз який проступав зі смальти кладений якорець.

— Таж ніколи й нізащо... таж не проміняю на всі ваші Нью-Йорки з Москвами... таж я не блудний... а щоб я здох, коли так!

— Ну-ну, годі тобі, Шумере, ну-ну, не блудний ти, не блудний син. — Ягода м'яко торкав драгкі його плечі. — Май мужність, чоловіче...

— Маю! — Звів і вразив поглядом: ассірійські очища промінилися чисто; зльоділі руді патли, вітрові дані, калатали майже як бронза. — Та чи знаєш ти, що воно за таке — мужність? Мужність, Ягодо, це правда свободи. Їх у свободи, тих правд, як дітей у матері-героїні! І кожна правда має власне ім'я та вдачу. Пойменовано все!.. Це і розум, і совість, і віра. Але мужність — найголовніша з-межи правд свободи! Мужність не тікати з рідного дому за лихої години...

Останнє Полковникові Безу не сподобалось, він сказав:

— Заговорюється мужик, не бачите? Нетребо, ходім. Якщо, звісно, і ти не надумав слинити камінь.

— Нівроку, нівроку, Шумере: просто на очах ростеш! — Ягода поторсав його за шию і засміявся дзвінко, з полегкістю, так наче на чарку був вислужився, таку б доречну зараз — за плямкої мокріні в чоботях.

— Доганяйте, — озирнувся на них Нетреба.

— Схибнутим прикидався, іч! А сам умненько Перікла на свій лад переінакшив, — усе ще тішивсь Ягода. — Ні, з тебе ще й люди будуть!

— Перікла? — Знов одчужено мовив, якби здалеку. — А що то таке? Хе, чудасія, дивно як... дивно мені! А тобі дивно?

Шумеровича стрясало — як за пропасниці.

Ягода взяв його під руку і повів. На темнішу від небесної темінь. То був центр міста.

Сходження величними, з фунікулером ізліворуч, славнозвісними сходами на бульвар вимагало і обережности, і сприту не загриміти на ковзькоті. Впорались! ...У двох будинках, що утворювали золоте півколо позад пам'ятника герцогу, вікна ззовні були, схоже, зашиті дошками абощо. Темно по ліву, темно й по праву руку. Безлюдь. Хлань.

Просочилися — повз ті будинки — до невеличкого майдану.

На місці колишнього матроського незграб'я валялися брили від постаменту, руки-голови від скульптури... Зате при самому повороті до ресторану (ото вже Нетребина зіркість!), у житловому будинку, золотіло на першому поверсі вікно — з долівки так наче підсвічене гасовим каганцем. А що ближче приступали, то більше стверджувалися в здогадці: електрика! горів нічничок!

З боку моря, отже, кордон центральної частини міста проходив десь тут, а не на самому бульварі чи сходах. Просуватися далі (особливо — навмання) було б ідіотською необачністю. Так припустив Нетреба. Ягода підтримав. А Шумерович пускав розчулені бульки.

Полковник Без покопирсався в обидвох уокі-токі і, вдоволений із здіяного, одну штуку простягнув Ягоді.

— Що? — спитав Ягода.

— Підеш у розвідку. Обидві рації я переставив на іншу, відтепер нашу хвилю. Свого передавача триматимеш увімкненим, ось у такому положенні, ясно?

— Далі нікуди! Матюкальника в руки та й гайда. Ти чого? Чого ти!

То Шумерович: ухопився за нього з мольбою на лиці.

— Фе, Шумере, фе-е... — випручувавсь Ягода. — З тобою Нетреба он побуде. Правда ж, Нетребо?

— Ні вже, ні! Піду я... Нянька з мене, як з гівна куля.

— Все одно, — відмахнувся Полковник Без. — Обстежиш, Нетребо, що там на головній вулиці і... назад.

— Це мона! — поважно вирік Нетреба. — Радіво буде включене? То слухайте мій репортаж.

— Тільки пошепки. Гляди мені.

— Аякже! — і до Ягоди, з присмішком. — З'їв? Отож! Хе-хе... Утри йому сопельку, медбратику!

digitized by ukrbiblioteka.org

— Піш-шов ти...

— Хе-хе! — і подався, вихляючи задом.

...Під Нетребине сапання та нервовий квокт (як наче він тут був, фізично поряд) по хвилині спливала друга.

Полковник Без поґейкував, підганяючи обидвох недолужків, а сам, одначе, рухався з дуже мисливською грацією, — тож мав Ягода поживу для висміху.

— Його мать! — з уокі-токі вихопилося Нетребине здивування: — Оце так да-а... Чортів, а чортів скільки! О-о, ти диви... Ондо і смерть іде.

На цьому світі трійця ззирнулась і стовпіла на камінь.

"Яка ще смерть?!" — хотів, було, заволати в рацію Полковник Без, а натомість ухопився за люґера.

— Тьху ти... Яка смерть, питаєте? (Так наче вгадував Нетреба). А така! У чорному плащі до п'ят, о, і мордяка костомахою. Просто на мене пре, з косою... Хрен його зна, що робити! Та й розминатися пізно, бо поруч... Га? Га? Що ви сказали?

Чужий голос виразнішав — ближчав, ближчав... — звиразнів геть:

— Таж я привітався був! От ви чудило... То добрий, кажу, вечір!

— Добрий...

— Теж на карнавал? — Га?

— Недочуваєш? — І закричав на гвалт: — На карнавал, питаю!

— Ага... на карнавал.

— То ж то я бачу: чудово дібрана робітничо-селянська вдягачка! О, навіть про так звану героїку забинтованої голови подбали, ви молодець... То що, разом звернемо до Оперного?.. Чи ви спершу маєте пройти до... реєстратури?

— Аякже, — оговтавсь вже, споважнів Нетреба, — в реєстратуру. Раз нада, то піду.

— "Нада"! — Співрозмовник захихотів. — Ну, і кому твоє "нада" потрібне? І що воно за реєстратура така?

— Таж сам ти...

— Підманули дурачка! Хо-хо. А що то в тебе підпадьомкає в пазусі, га? А дай-но, дай...

— Одчепися, кажу.

— Дай, дай!.. Вокі-токі? рація?!. Патруль, сюди! Варто свободи, патр-у-уль, сюди!

— Пусти... с-суко!

— Ні не втечеш, ти мій, мій ужинок. Патру-уль!

— За мною! — крикнув на цьому світі Полковник Без. — Автомата напоготів, марш!

Троє бігли на головну вулицю; вбачили ще здаля: на розі, при винниці та кав'ярні, вирувала, чимраз густішаючи, юрба в маскарадному вбранні, а також у плямистих, як на Полковникові Безу, армійських куртках: уніформовані були при зброї...

Не досягнувши наріжжя, Полковник Без хутко зорієнтувавсь і Ягоду з його підопічним упхав у нішу межи двох будинків.

— Сьогодні — відстрілюватись, Ягодо! Це вже край. Але краще дочекайся мене, — і снувко врубався у натовп.

Перед ним смикавсь і ніяк не здужував прорватися до самого виру такий собі хирлявець у плямистому.

— Ану ж, уступися, синку, — легко вийняв його Полковник Без, — хай-но ветеран спробує.

— Я з варти свободи! — запротестував той довгоносик.

— А я, по-твоєму, з пансіону шляхетних дівчаток? Геть!

Утім, діставатися куди-будь уже не було потреби: карнавальники, перемовляючись, розсмоктувалися і збудженно-чинно прошкували в бік

Оперного театру, патрульні ж обнишпорювали кишені "робітничо-селянського" костюма.

Нетребу було затоптано на смерть.

Розтрощений передавач усе ще висів йому на шиї. З лівиці недоладно костенів наган, із якого Нетреба так і не вистрелив. Жодного разу! Тепер і подосі...

Полковник Без скинув в'язану вовняну шапчину, втер піт.

— Він кричав, що він лідер, — забалакав до нього хирлявець. — Одбивався і все погрожував, що він є лідер!.. Цікаво, що б то могло означати?

— Нічого. Або все. — Відрізавши отак, Полковник Без лишив вартівника свободи з одвислою щелепою, кругнувся на підборах і рівною ступою вернувся до своїх.

Утім, і командирська виправка, і відповідна хода здатні були приспати хіба довірливого йолопа. Насправді за непробивною твердістю ховалося примітивне роздратування власника з тих навіженців, що ладні свого компаньйона, котрий згорів у борні за спільні інтереси, спопелити іще й посмертно тільки за те, що невдаха погано дбав про спільне майно... Адже втрата, втрата без вороття уокі-токі ускладнювала Полковникові Безу життя та плани значніше, ніж утрата бійця з невередливих.

XXIV

Вигляд (тепер уже надто загальмованого) Шумеровича знервував був Полковника Беза до краю. Наклав собі долоні на боки, кипів, а сизими буравчиками — так наче намагався досвердлитися до кипені Шумерового мозку.

— Його б десь прилаштувати, Ягодо. — Мовлено тоном, що не припускав заперечення.

— На якийсь час, звісно?

— На якомога довший. З огляду на його стан, потрібна інтенсивна терапія, стерпні умови. Зрештою, маєш розуміти, що справа стоїть саме так.

— А ти, певно, вже маєш на прикметі пристойний дурдом з вишколеним персоналом...

— Не верзи казна-що! — Полковник Без і снувко долав перехрестя вулиць, і по-світськи ловко підтримував бесіду. — Не іронізуй, я нічого подібного не маю, і ти це прекрасно знаєш; як і те, що наша з тобою путь уже Шумеровичу не до снаги.

— І що ти пропонуєш?

— Доведеться залишити його в місті.

Шумерович дослухався до їхньої мови, дарма що второпати нічого не вмів, і блаженно посміхався тому й тому.

— В такому разі він загине, — по тривалій паузі заперечив Ягода.

— Він приречений і в будь-якому іншому випадку. Він — баласт.

— Ну, це ще побачимо!

— Ягодо, Ягодо... — Полковник Без гірко кривив уста. — А дай-но раду власним роздумам! Якщо ти чесний і щирий мужик, то мусиш пристати на мою пропозицію.

— Ні, Полковнику, ні. Я в такі ігри не граю. Вибирай: або ми тримаємося купи, і всі, або ж ти рушаєш далі, і сам-один.

— Рішуче?

— Далі нікуди! Я цього придурка кинути напризволяще не здатен.

Полковник Без ухопився за барки й докладно, жарко, зі смаком защедрував був Ягодиній мамі, дідам-прадідам (і все-то те квітчасто, з милими

digitized by ukrbiblioteka.org

фізіологічними подробицями), а коли вичерпав фольклор аж до капки, зненавидно висичав межи очі:

— Ходімо, х-христараднику, в готель!

— У той, що на бульварі? — по-панськи закапризував Ягода.

— Таж там вікна темні були! Гайда на Пушкінську, дуже хочу сподіватися, що тамтой готель діє.

— Ночуватимемо?

— Не задавай ідіотських запитань! Твоє завдання — в готелі не дати Шумерові розтулити його паршивого рота.

— Слухаюсь, ваш-бродь!..

— Блазень..

Іти було недалечко. Дісталися без перешкод або пригод.

При готелі, покамуфльована котримсь буро-зеленим лайном просто по "рідній" барві "слонова кість", сиротіла на спущеному колесі "Тойота".

— Ну, брат Ягодо... тряхнемо стариною?

За готельовими, дюймового скла, дверима вгадувалась ощадлива світлінь.

Навіть на квапливий погляд, у вестибюлі досить охайно: килимкова доріжка на сходинках угору, висяває патиною купідон...

Полковник Без усадовив у зручні фотелі обидвох пришелепків і поволі рушив до адміністратора, котрий від самого початку яви подивовано визирав з-поза подвійної прозоріні амбразурки. Йдучи, недбалим рухом перемістив із-за відлоги плямистої куртки вокі-токі на самісіньку видноту, шапчину скинув був — як такий, що знудив швендями, трохи впрів і кому начхати на здив якогось там службовця, чий вислий ніс (до речі, ніс потаємного алкаша) не викликає поваги.

— Слава героям! Я вас пильно слухаю, шановний революційний...

— Полковник Без. Так стисліше.

— О, красно дякую! До ваших послуг полковнику...

— В якому номері той... кацман-шацман, мені все одно!

— Прошу?

— Ну! Він іще представляв отой похід, як його?.. — нетерпляче долонею поляскав об дерево, поліроване ще чесучевим рукавом Буніна. — Ага, згадав! Усесвітній похід милосердя...

— Але ж, полковнику! перепрошую! в готелі не замешкують!

— Не мороч мені яйця. Я що, по-твоєму, не знаю про це?

— Винуват, ви не так мене зрозуміли, винуват! А той, що цікавить шановного революційного полковника, певний час мешкав у палаці! Проте, наскільки мені відомо, звідтам уже вибрався — до своїх... тутешніх родичів абощо.

— Трубку, — гарикнув Полковник Без, — і сам набери номер!

— Перепрошую, вам палац варти свободи?

— Ти чого з себе недоумка корчиш? Не бачиш — я єврея найшов, маю його представити, кому слід! Крути мерщій телефона, бо інакше вчеплю жида тобі на шию, запхну в унітаз обох і не полінуюся спустити воду.

Сизоносий вигулькнув у вестибюль, роздивився Шумера, закивав:

— Винуват, не набачив. На жаль, потрібний вам телефон сьогодні не працює — ремонт. Але адресу вам я напишу. Це поруч, хвилина йти!

Полковник Без демократично вдовольнивсь лише поясненнями.

— Слава героям! — попрощався службовець.

— Слава... — Полковник Без торкнув собі лоба так, мовби забув про найважливіше, назвав прізвище колишнього секретаря колишнього обкому і поцікавився: — Цього шановного революціонера нині не ждеш, бува? М-м? — Ніяк ні! — службовець виструнчився по той бік амбразурки. — Вони персонально теж на карнавалі.

— Жаль-жаль. А я сподівався був... — запанібрата підморгнув Полковник Без, — гадав, розважимося з ним удвох. По-дружньому...

— То й ви б на карнавал ішли, — аж допіру лише відлягло йому.

— Не можу: служба! — На прощання загоготів геть по-солдафонськи: — Якщо спереляку ще не всцявся, то віднеси в сортир!

...Пройти їм було всього нічого: квартал освітленою так-сяк і зо два — затемненою вулицею до моря.

Старовинний дім, чавунні ворота, замощений булигою двір.

Ягода лишився на сторожі в під'їзді, вони ж піднялися на другий поверх. Щойно на дзвінок одчинили нарешті двері, Полковник Без упхав Шумеровича досередини. В передпокої пахло смаженою на гарній олії рибою. Хек або ж минтай. Печального вигляду чоловік подав знака: чекайте.

Породистий пан-добродій ув атласному, на саму футболку, халаті, що з'явився дуже скоро, іще швидше на око визначив стан психічного здоров'я Шумеровича і з пересторогою, так наче коштовну вазу, вручив його печальному чоловікові, а сам люб'язно — і водночас як би для цілування — простягнув Полковникові Безу руки.

— Ви зробили велику, благородну, милосердну справу, — почав із знаною вже (за магнітофонним записом) шекерлявинкою. — Вільний світ...

— Ближче до діла!

— Поважаю і схвалюю. — Притьма звеселілий пан-добродій нашукав у халаті книжечку та справжнього чорнильного "Паркера". — Якого сертифіката жадаєте отримати — іменного чи на пред'явника?

— Друге.

— Розумно. Так набагато зручніше. — Летючо заповнив аркушика з водяними знаками, відірвав, уручив. — Від щирого серця!... Відтепер ви майже громадянин...

— Майже?

— Нічого не вдієш, доведеться нам з вами набратися терпіння, — розвів руками навшир. — Наше судно прибуде в порт не раніше квітня... Маєте ще запитання?

— Одне. — Вказав на двері, за якими зник Шумерович. — Що з ним буде далі?

Пан-добродій образився нібито:

— Ми подбаємо про нього, дякую.

— А конкретніше?

— Ну, дамо щось заспокійливе...

А що бачив, що лише цим не відкараскатися від гостя, повів далі:

— Узавтра він пройде повне медичне обстеження, його належно зодягнуть, нададуть місце в накопичувачі для емігрантів... Ну, і таке інше, згідно тутешніх ваших формальностей.

— Чудово. — Полковник Без по-замовницьки примружившись: — Я, до речі, можу доставити вам іще кількох...

— Справді? — вив'юнив глузливу посмішечку.

— Атож. Душ п'ять. І це не коштуватиме вам жодних видатків, — клеїв дурня Полковник Без.

— Вашу пропозицію належить обмізкувати, — своєю чергою й пан-добродій удав зацікавленість. — П'ять душ, і всі — такі?

— Чого ж? — образився Полковник Без. — Усякі.

Поштиво стоячи один сперед одного, чудово розуміли, що йдеться зовсім про інше, а саме: нічний анонімний відвідувач виторговує ґарантію, що його візиту буцімто не було, а плата за це — нові кандидати на виїзд.

Урешті, пан-добродій нічим не ризикував.

digitized by ukrbiblioteka.org

— До ваших послуг, — мовив чемно і схилив голову в поклоні так, як зазвичай припиняють аудієнцію.

По тому кількоро в'язких секунд стояв був на сходовому майданчику Полковник Без і облизував зшерхлі на дріт тонкі губи.

— Що? Як? — одразу напосівся Ягода.

— Вдалося. Не розпитуй. Ушиваймося.

Збуджено дріботів поруч:

— Одного не збагну, Полковнику, звідки ти знав, що в готелі є телефон і що він працює?

— Нічого цього я не знав, і годі. Головне — Шумер в безпеці!.. Вивезуть, вилікують. — Аби перевести мову на рівне, заголив свого годинника: — Ми в цейтноті, тож алюром!

— Знов? Ну, з тобою не занудьгуєш, Полковнику.

Тим часом пан-добродій швендяв у вітальні, замислено плямкав губами, метикував, а коли з глибу просяклого рибою помешкання зринув роздосадуваний печальник, випередив сухим запитанням:

— Ну, як він там, нормально?

— "Нормально". Шизанутий, і все тут!

— Такого привели, — стенув плечима. — І на тім спасибі.

— В моєму домі тільки-но ідіота в куленепробивному жилеті бракувало! Ума не докладу, що маю чинити.

— А що сталось?

— Сидить в тому жилеті і гадить повз унітаз.

— Бронежилет, кажеш?

— Фабричний! Ой, чи потрібен такий гість у моєму домі?

— Йолд! — лайнувся пан-добродій і замисливсь. — Такий. Гість. У твоєму домі. Єсть компромат... Та-ак. Телефона відремонтували?

— Іще звечора! Хіба не казав? — По тому печальний чоловік кріпко занервувався: — Що з ним тепер буде?

— Напевно не знаю. Власне, то клопіт місцевих властей; я чув, що вони в таких випадках інтернують... Зазвичай до місця постійного проживання...

— Цей... явно не міський, — журно нагадав, значливо-значливо.

— Да? — знеуважки так, побіжно.

— Він з буферної зони!

— А?

— Від нього смердить неволею, — мало не волав уже.

— Згоден. Більше того: втручатися в природний стан речей не варто — тільки напсуєш. — І подався до передпокою.

— Що ви надумали?!

— Перевірю. Не хвилюйся, тільки перевірю! Це може бути провокація ваших військових, а я провокацій не зношу. Такий маю недолік, — набрав потрібний номер. — Альо, то єсть варта свободи? Ол райт! З вами говорить...

І розбірливо виголосив своє прізвище та повну назву організації, котру повноважно представляв у цьому державному місті.

— Таж вони неодмінно уб'ють його, — хапаючись обома руками за серце, залементував був уголос печальник.

— Нічого подібного! — дражливо кинув з-над затиснутої слухавки, а коли вивільнив її, то повів, як і перше, пристойним тоном: — Що, що? Ні, зброї він не має; так, лише бронежилет; ні, це вам спасибі! — Поклав край розмові. — Незабаром являться. З тобою все гаразд? Не кривися. Та й твій комфорт потребує жертв.

— Не такою ціною, не такою! — в ньому все повставало.

Пан-добродій ухопив його за плечі, ніжно стряснув.

— Мені самому серце кров'ю вмивається. Однак я тут не для того, аби газети світу зловтішалися, що набираю пацієнтів для дурдому, — гарно виліплена на обличчі гіркота гарно законтрастувала з мовленим. — Отож, лягай спати, приємних сновидінь, а я їх стріну сам.

Печальний чоловік кивнув і зненавидів себе. Виявляється, як це просто, — похололо йому, — пристати до... до...

— Це не зрадництво, — метнув навздогін пан-добродій.

— То ви телепат, аби вгадувати думки на відстані? — озирнувся на одне око.

— Це зветься інакше...

Опостінь Шумерович співав "Розпрягайте, хлопці, коні..."

XXV

Коли Ягода з Полковником Безом, залагодивши справи з невідкладних, укладалися були передрімати на горищі покинутого флігеля поблизу злиденно підсвіченого ліхтарями громаддя колишнього управління держбезпеки, вони не знали, що від тої миті лишаються геть самі.

Тільки двоє вцілілих. Двоє живих — із усього Нетребиного воїнства плюс Юнак...

А карнавал ув Оперному театрі все ще тривав.

XXVI

Обидвом як одрізало. Позатиналися, кожен на своєму слові, зі жмень подоїдали, кожен свої, рештки хлібця, поодверталися... Кішка межи них пробігла, кішку звати підозрою.

Іще придосвітку мокрим до рубця прокинувся був Ягода, лап-лап обіч себе, гульк поза комина — так і є: здимів Полковник Без! Нема на всьому горищі. Катма й унизу — в трьох кімнатчинах розорених і на кухоньці та в стіновій шафі з червоного мишачого посліду. Нема — злиз, покинув напризволяще, ірод! Ані сліду! Зате з-поза ґанкових дверей Ягода розрізнив крижаний зрип — од воріт і далі, поза флігель (там був дворовий сортир); у зворотному ж напрямку пройшли зо три голоси, бадьорі спросонку чи то від облегшення міхурів... Ягоду мовби звихорило на горище; костомашшям упакувався при сволоковому спаді і трусько водив автоматним стволом від єдиного віконця до ляди, пригніченої діжею-розсохою. Був собі поклав: дурно не дамся! Ждав нагоди стрелити. Втім, на сей флігель, видко, всім було начхати, бо як похихотіли ті голоси за ворота, то так і не вернулись. Це коли Полковник Без вернувся, то, підваживши тім'ям ляду, сильно здивувавсь і спрожога, повз драбинні щаблі, загуркотів був додолу та спиною припав за стіновим виступом. Люґер як би впаявся йому в кулак; сам, видихнувши, напоготові; аж коли це нагорі — волоським горіхом — ляснув автоматний затвор.

— Ах ти... слякоть! — Полковник Без здогадався, хто на горищі чигає та на кого, й щосили заґамселив у хлипке віко. — Ану, прибери барикаду!

Розтелесований вийнявся нагору й мало не з кулаками:

— Слякоть! Дєрьмо! За яким чортом загородився?

— А ти куди віявсь, га? — Ягоді пальця в рота не клади.

— Не твоє діло!

— А не моє, то стули свою помийницю!

Втім, Ягода помалу вже скараскувався був дотеперішніх страхів і поцікавився, вказуючи на принесений згорток:

— Що то маєш? Чи не харчі часом?

— Ага, ростбіф! — усе ще кипів і бризкав слиною Полковник Без, що, через тривалість, не було схоже на нього. — Жери, що нашкребеш у кишенях, і ходімо на теренкур.

— Куди, на... що?

— На шпацір! На прогулянку в лікувальних цілях, босото!

digitized by ukrbiblioteka.org

Ягода відліпив од зброї пальці та присмирів. Якби на змиг ока він опинився б зараз, наприклад, на іподромі, в стодолі чи десь інде, був би найщасливішим із смертних.

— Шкода-а... — налапуючи шоколадове крихтя, мовив, так наче між іншим, Полковник Без.

— Не перечу...

— А чого б ти мав перечити? Шкода, кажу, що жетон на право перебування в місті був саме в Нетреби.

— Таж Нетребу і з жетоном ухайдакали!

— Ну... тебе, може б, і не вбили, якби мав жетона. Але і без нього не вб'ють — не такий день сьогодні.

— А тебе?

— Нікому і в голову не спаде замахнутися на мене, скрізь я свій.

— Прекрасно, розчудово! Він і в тутешньому гадючнику за свого зійде, — на все горище вибухнув був (чи не востаннє) Ягода. — А зі мною ж як — зразу цілого до стінки чи порціями?

— У разі чого... будеш як би заарештований мною. — Перед тим як умовкнути на цілу вічність, Полковник Без попередив: — Наїдайся. Наступний обід випаде не скоро. Ми переходимо до фіналу, брат...

Знехотя, з муркотом і гир-гирканням, схожим на гикавку з пережеру, перемовлялися вони невиразними словами, з яких поволі з'ясовувалося, що звідси мають вийти вже засвітла, вдадуться до поміркованої розвідки; якщо вдасться, дістануться залізничного вокзалу ще сьогодні, а коли сталанить шалено, то проникнуть і в трамвайне депо — на винюшку та прицінь. Автомати (визнали за краще) мають залишити тут, до слушнішого часу або ж і назавжди.

Тож додрімували...

Ягода, не повертаючи голови, скошував око — до хрускоту в очному яблуці — на Полковника Беза, що розлігся був обіч, по-небіжчицьки припасувавши руки, і посвистував на одну, вільну від нежиті, ніздрю; цьогобічна вилиця кровоточила (хоч і бралася кіркою) свіжою глибоцькою подряпиною. Ягода поклав собі нагадати Полковникові Безу про демаскуючу сукровінь, але нагадати — згодом, оскільки зараз на язиці йому вовтузились інші слова, складаючись у невідчепне, нав'язливе запитання, а саме: "Полковнику, від кого маєш завдання і яку мету переслідуєш, вириваючись із цього проклятого міста?"... Шкарубнув язик — так праглось Ягоді здобутись на слідчому слові. Проте, з огляду на обставини й таке інше, забалакати не випадало. ...Проклинав себе за нерішучість. За неї! А ще більше — за принизливу боязнь: остатись у центрі самому як перст.

По котрійсь годині Полковник Без двигнув м'ясивом плечиськ і запекло викинувсь у сидяче положення; заганяв черевним пресом, потіпав ослабленими кистями рук, скептично позираючи на скиселілого напарника. По тому навпомацки заліпив лейкопластирем подряпину і ретельно вичухрав щоки заводною механічною бритвою, котрої ще вчора не мав! Уродився був навіть одеколон. Шипр, упізнав Ягода й ошелешено заплющив очі. А коли розклепив скривджені повіки, просто перед себе вздрів простягнуту бритву, флакона з прозеленню на денці та гидливу посмішку. ...Що в мені так відразило Полковника? — подивувався Ягода, мерзлякувато приймаючи перукарське причандалля. Бритва була звільнена від щетини і заведена до упору.

— Дякую. — Ягода приклав бритву до вилиці відчайдушним жестом самогубця.

— Будь ласка. — Полковник Без одказав тоном ката, якого приречений до страти попросив улучити сокирою точно між другим і третім шийним хребцем.

І засміявсь: — Яких тільки дурниць не зробиш, аби лише догодити неблагонадійному друзяці!

Поки нівечив Ягода, вискубував підборіддя — хмаркою найшли йому думки, десь-колись вичитані, сливе, чи позичені в уласної свідомости настільки мимохідь, що сприймалися допіру не інакше, ніж крадіж. А йшлося от про що. В природі влаштовано так, що все, що одного разу трапляється, вже відбувалося раніш і станеться в майбутньому, якщо до нього випаде дожити, ну — не суть важливо... Слушне ось: те, що мало місце хоч єдиножди, уже було і неодмінно повториться знов.

Ягода вилив у жменьку рештки шипру, вколовся об них обличчям і, куцо покректуючи, закліпав ослозілими вічми... Так наче відсторонений, збоку, бачив цю невеличку сценку, знайому йому достоту, знану до болю і раптової задухи: він, Ягода, після гоління "гусячою лапкою" з імпортним оксамитовим дволеззям, ополіскує лице спеціальною туалетною пахкою водою, а поруч, як оце Полковник Без, чекає на свою чергу голитися його, Ягодів, дорослий син, чекає і терпляче зносить батькове зволікання з закінченням туалета. "З тягомотиною", сказав би своїм вульгарним звичаєм син комусь іншому, а проте батькові таке сказати не наважувався. (Зате зараз, на горищі, Полковник Без вимовив саме те, синове слово-визначення: "Кінчай свою тягомотину!") ...Достеменно знана сценка: він довго голиться, син очікує. Якби, подумав Ягода мало не вголос... Якби, подумав Ягода вичитаними чи в самого себе краденими словами... Якби я був убитий під час гоління в котромусь із своїх колишніх життів, я не міг би цю сценку з голінням пам'ятати краще...

Подивований таким чуттєвим вивертом думок, Ягода розчулено повернув бритву Полковникові Безу; а по тому, раз у раз приказуючи: "Ось що стоїть за всім цим", дивувався з міських, сущих у найнесподіваніших місцях боязких собак, чиї ненаглядні хвости пред'являлися з підчерев'я, тоді як на парсунах стрічного люду поспіль писався був хвацький ентузіазм і готовність до негайного пориву.

Чоловіки (а стрічалися самі лише чоловіки, переважно в плямистій уніформі, хоча партикулярного вбрання також не бракувало), перехожі рвано, якось пунктирно, чи що, поводили високо задертими головами, мовби зоопарковий, потривожений спросоння гриф, і вишукували, вишукували, ловили неіснуючу точку, на якій вартувало б, задля безпеки абощо, зупинити зір, зосередити увагу, а в разі кончої потреби дійти рішення і діяти відповідно. Ця напоготовність, оця рвійність, однак, нічим не окошувалась, у ніщо не виливалась, оскільки вони зроду належали до якогось безсоромного, якогось курвського награшу. Тож, аби не вирізнятися з-поміж інших, достатньо було вдати з себе смерденського того, крутиголового стерв'ятника, а щоб здатися персоною значнішою, — владцем, достойником (навіть не маючи на собі уніформи), — варто було тицьнути в будь-кого вказівним пальцем. Той нещасний заскочений будь-хто, як помітив Ягода, притьма виструнчувавсь і здіймав над головою вишмуляну до лиску, круглу або квадратну чи трикутну латунну бляшку з якимись нерозрізненними оддалеки позначками. Ця латунь убезпечувала її власника від чогось, безперечно прикрого, доволі карнавально, а проте незгрішне, ніж ординська пайцза — охоронка часів Чингізханових. Тим-то Полковник немарне дивувавсь і подумки хвалив за винахідливість: Ягода, йдучи вулицями, коливав при оці наструненого вказівного пальця, — так носили б, аби втелющити в поперечину для більшої надійності, зайвого, а не похватного цвяха.

День видався незлецький: дарма що хмарно, все ж морозенко бравсь під десяток стопнів, і дрібен сніжок ряхтів пластівцями, так ніби луска судака перламутрова, і повітря гулке, і прозорінь, Боже мій, яка прозорінь уздовж і понад вулицею! Ягода очі був видивив, нашукуючи прикмет і ознак чогось

digitized by ukrbiblioteka.org

неодмінно жахливого, чогось трупного, вішального, розстрільного, а проте — найменшого знаку! Вулиці як вулиці. Місто як місто. Люди як люди, хіба що — трохи залицедіяніші, трохи передали куті меду своїм отим, пф-пф, ентузіазмом... А так — нівроку. Жодної, правда, наочної агітації, на жаль, спохвату вгадати політичну орієнтацію трудно. Ніяких тобі портретів, гасел або прапорів — чорт ногу зломе, хто тут править і як. А втім, один із засобів керування виказав себе несподіваним чином. Оддалеки, на перехресті вулиць, появивсь армійський автофургон із гучномовцями і, просуваючись на першій швидкості, звернув у бік залізничного вокзалу. Навздогін і звідусюди миттю поназбігалося багато людей, бралися за фургоном у підтюпки, ловили кожне слово, що вибулькувало через край нахиленого глечиком бляшаного матюкальника. Через чималу до фургона відстань, що дедалі збільшувалась, мову розібрати було неможливо, як не силкувався був Ягода, спритно ухиляючись від інших жаждливців усного слова, котрі наздоганяли і випереджували їх з Полковником Безом. Невдовзі фургон звернув у бічну вулицю і бовклива луна згасла, вдавилася, наче зозуля колоском. Не забуваючи про вказівний палець, Ягода справляв витрішки на горішні вікна старовинних будинків любосного свого міста, тішився серпанковими фіранками та зимовими квітами на підвіконнях, усміхався поодиноким, якимсь блідорозмитим, а відтак гейби спіритичним плямам облич за шибами, уловлював рідний сморідець сміттєвих баків та кошачих пісь-пісь у тунельових придворах... Коли ж одволікся від споглядання — похололо: ніде не було Полковника Беза! Знову не було Полковника Беза! Не було Полковника Беза, зате навстріч Ягоді, з того боку, де щойно булькало вариво в розтрубі на фургоні, звідти кілька вартівників свободи при зброї гнали перед себе черідку людей; традиційно рвійно обличчя декотрих були заюшені, синці ще не встигли дозріти, натомість кров цебеніла живородно, карміново... Покинув мене, пробі, на гвалт, пропаду! — волав, безмов'ям повен, Ягода. Він не бачив рятунку. А якби й набачив, то все одно нічого б не вдіяв: спаралізовані мав ноги, а чересла хіба лиш угадувалися, що вони є. "Дорогу, дорогу" — ближчала вимога, кричана високоголосо, може, підлітковим дискантом. Ягоду відтіснили випадкові попутники, приставили до стіни, мокрої на доторк, так ніби з неї вічно проступає кров розстрілюваних при ній. А тільки-но прохрумкотіла повз нього черідка змордованого люду і щойно спромігся витрутити з себе виснажений до трутизни пухир повітря, як слідом за конвоєм — гребенясто, впоперек улиці, від тротуару до тротуару — рухався, доскіпливо розглядав "пайцзу" кожного стрічного, і готовий був розлютитися з найменшого приводу — посилений патруль вартівників свободи.

Допіру вже ламець повний! — вірно здогадавсь Ягода про свою безвихідь, але, неждано для самого себе, зігнув мертво встояного пальця та спокійно заклав руки до кишень. Як так, то й так! Шкода лишень, що послухався був ошуканця і лишив автомата на горищі: то ж то б він їх наскиртував зараз...

Ягода повиймав руки, стріпнув ними на луск і, звіріючи від непоясненного щастя, рушив навстріч патрульним. Он той, хирлявий, безперечно, й кавкнути не встигне, як він, Ягода, скрутить йому в'язи.

XXVII

Ухоплено за плече, чиясь п'ятірня прищипнула шкіру вкупі з тканиною сорочки, тож ухоплено і вкинуто Ягоду досередини котрогось приміщення, манірно чи для недоброго діла затемненого.

З дня та в сутінь — от зір і не призвичаївсь іще; до того ж дорогу Ягоді заступив такий собі гевал, метр у плечах.

— Цей зі мною, — з-поза Ягоди недбало буркнув Полковник Без, і послабив свої граблі, і підштовхнув Ягоду вперед. — Увіходь, друзяко, я тебе заждався був.

— Понятно, — відступився гевал. То був такий собі підстарок, схожий на давніших швейцарів ув галунах.

Власне, то і був швейцар. А приміщення, куди з облави випав Ягода, напевно прозивалося баром. Або ж це був закритий клуб для вишуканого товариства. Відвідувачів — жменька, та й ті розпорошені, так наче прицвяховані, кожен до персонального масивного крісла, і поодинці.

Грудьми наліг Полковник Без на шинквас і вимогливо поплескав об дошку дуба мореного. З підсобки бармен, накрохмалений по саме нікуди, сливе, до ріденького волоссячка включно, виступив статечніше, ніж би лорд із подружньої опочивальні; а втім, на мармизі жевріло сите, невитравне "що пан зволить?"... Ягода (великий конспіратор, ге?), стоячи, на всяк випадок, спиною до хрумкого піжона, великим пальцем тицьнув позад себе на строкату вітрину з напоями.

— Іхь мохте трінкен айне бір... Пива!

— Вельми шкодую, — жувнув бармен, — але нині реалізуємо виключно за конвертовану валюту. От хіба що завтра... чи позавтра!

Від зичливого того шепоту Полковник Без утішатися не став.

— А чому? Хіба що, післязавтра вовк у лісі здохне? — то Ягода.

— А то буцім не знаєте! Буде наступний карнавал, уже оголошено. На честь Отця...

— Отця? — Ягода невідь-чого звеселів і повернувся до бармена.

— Так, Отця міста.

— А вчорашні гульки були на честь сина?

— Ні, теж на честь Отця, але середульшого.

— Мали батько-матір троє синів, — Ягода почав був химородити проте, сколупивши від Полковника Беза копняка по гомілці, скиснув.

— П'ятеро, — поправив бармен Ягоду й обережно йому посміхнувсь. — Породила наша земля п'ятьох синів, які стали Отцями держави!

— Не галасуй отак, — студив бармена Полковник Без, — а то пуп розв'яжеться. Отже, післязавтра?

— Так, ласкаво прошу! В обігу будуть наші теперішні юги.

— Ю-ю-ги... — збиткувавсь Ягода. — Юги просять в'юги!

— Він у вас... з ним усе в порядку?

— Не зовсім, — заспокійливо пожестикулював Полковник Без.

— Юги із редюги!

— Валюта як валюта, — загуркотів крохмальним плечем бармен. — Один юг дорівнює десятьом дюкам тримісячної давності. Нічого не вдієш, такий курс! Перепрошую, він пана не влаштовує?

— Курс улаштовує, — недбало відказав Полковник Без. — Якесь питво маєш? Недобачаю, що то за чорна колба — "Унікум"?

— Усе, що бачите на вітрині, бутафорія для дурнів.

Полковник Без повагався, що б його втнути, котрим би слівцем охрестити нахабу, але тут підсипався до шинквасу підстарок у галунах — шепнув барменові на вухо золоте слово, той наразі блаженно склеїв очі й вицідив крізь яскраві зуби, мовби компаньйонам:

— Як щодо самопалу...гм? Сивушні масла видалено — ґарантую!

— Улий йому стопарика, хай попробує не вмерти, — показав на Ягоду Полковник Без. — Пий, зарізяко, поки дають!

Самогонка приварила під дихало — як той кінь копитом.

З повними по вінця фужерами, з наїдками та пляшками мінералки рушили до зали більших пітьом.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Цей... швейцар, чи хто він там, чому він запопадає коло тебе, Полковнику? Давній знайомий, приятель?

— А-а... — відмахнувсь. — Був у мене на побігеньках.

— Стукач?

— Інформатор, так. Але з тих, знаєш... Сядемо тут?

— То з яких він?

— Із надмірно запопадливих. Пусти дурня в церкву, він і лоба розчерепить, молячись. І вигадник! М-да... Страх як любив пофантазувати. То сядемо тут? Альоша! Зробіть таку ласку... — широко вказав на вільне, поруч, крісло.

Підстарок Альоша, що подосі мало не злизував, як морозиво, поглядом Полковника Беза, хутенько долучивсь — із наперстком самогонки.

— Більшими дозами не вживаю, — пояснив, — бо і здоровля желає луччого, і бережусь, щоб і мене, як отих, не взяли на цугундер.

І красномовно зобразив, як вулицею конвоюють черідку заарештованих.

— Не прибіднюйтесь, Альошо, ви знаний ковтальник! А тамтих, очевидно, не за горілочку взято.

— Кан-нєшно! — солідно закивав Альоша. — За непослух узяли. Або варєжку роззявляли, слухаючи громку св'язь із декретами! Та ви не подумайте чогось такого, дисциплінка тут у нас ого-го яка!

Рихла перепічка рота швейцарові затвердішала, спина знегорбатіла — бойовий метр у плечах:

— Да-а-а... Дисципліна в городі — дав би Бог таку в наші з вами часи! Якби тоді така дисципліна, то хіба б ми з вами до всього цього допустили? — Самими лише руками вміло зобразив позавіконну руйнацію та веремію. — Хіба не вправили б козі роги, коли б мали хоч слабую тєнь нинішнього порядку та дисципліни?! Та ні в жизь!

— Пиймо, Альошо...

— Спасли б Росію, спасли б Союз! — покрикував швейцар. — І Горбатий кончив би не так позорно, як кончив!

— Згадала бабуся, що целка була, — форкнув Ягода.

Альоша не вчув, Альоша плакавсь у жилетку:

— А я ж персонально вам совітував, на конспіративній, пригадуєте? Ні, ви скажіть, пригадуєте?

— Таке не забувається, друзяко...

— Давить нада було, не церемонитись! Як у Вільнюсі, як потім у Москві! Але не так, як у Львові.

— А чим кепсько погуляв спецназ у Львові? — підкинув хмизу в огонь Ягода.

— Мл...дой человєк! Львів ні-ка–да не нада було трогать, там уніати, ксьондзи, папа римський і бандера... У Києві, ось де, сотні-другій кровєй пустити б принародно — і перестройка паш-шла б, і всяка там демократія була б акурат у струю! Хіба я не попереджав вас, не закликав усіма святими?

— Та було, було, Альошо.

— А тепер — майте! Цей бардак і беззаконня! ...Навіть попередня власть воєнних була набагато краща. Вірно кажу?

— Вірно. Пий оно. Твоє здоров'я, солдате!

— Ех-х... — геть розчулився той. — Де наше не пропадало! Вип'ю. І ще наллю! Е-х-х-х-х...

— Бійці споминають минувщини дні. Ностальгія! — презирливо позіхнув Ягода. — А вийду-но я на свіже повітря. З вами тут, як у склепі.

— Іди, лише не надовго. А ми поки що з Альошею понудьгуєм.

— Момент, — скрикнув швейцар. — У вас нудьга, сплін? Я все зрозумів! ...Може, вам хочеться поіметь женщину?

— Альошо-о... не переборщуй! А крім того, хіба в місті є жінки? — несподівано виявив жвавий інтерес.

Альоша мруживсь і поплямкував гидко зрожевілими нараз губами.

— Еліта все, — значливо покивав головою. — Наша еліта, щоб ви знали, втихаря понавертали собі жон, а то й любовниць. Одночасно дозволили повернутись і, кхи-кхи, професіональній блядві. Рим, Рим у нас тепер!

— Цікаво, — сказав Полковник Без. — Матиму вас на увазі.

— Та звичайно! Адресок надьожної путани я вам хоч зараз...

— Мамі вашій дишло, щоб скотів не вийшло, — лайнувся і рвучко скочив Ягода. — Вуха в'януть, імпотенти ви порохняві!.. Я пішов.

Правду кажучи, він не переймався бридкими-таки теревенями двох самців — зовсім інше надвір Ягоду гнало. Надумав був дозолити Полковникові Безу: мовляв, спершу ти втік од мене, тож допіру моя черга полоскотати твої нерви — начувайся лишень!

Він спроквола дійшов до першого ж перехрестя, постояв, звернув за ріг, озирнувся, гайнув навмання, кілька разів іще вив'язав петлі-кривульки, заки не опинився на чималій од Полковника Беза відстані й передихнув засапано.

Люди, що вони йому траплялися вряди-годи в провулках або ж у прохідних дворах, люди були обтяжені власним ентузіазмом, що посміхався вічною посмішкою, як посміхався б череп із могильника, і тому-то люди не звертали уваги на трохи підпилого дурносміха в кирзових (не по-тутешньому) чоботях, але зате з дуже по-тутешньому наструнченим указівним пальцем.

XXVIII

Безневинна витівка, дур, а он в яку безпросвіть воно звиродніло все; коли б знаття — в кишеню Полковникові Безу скочив і нишкнув би там, як ховрашок юннатівський! Е-е-е, коли б ума-розуму...

Бралося кріпко за полудень, у царських перспективах вулиць уловніше вирізнялися пробні ще присмерки, нечисленні ворони зачинали парубоцьке грайво в густих клітях дерев; і що далі, то меншало й меншало перехожих, і тим-то всякий, щораз рідкісніший, стрічний чоловічок лиш увиразнював і без того жаску порожнечу середовища проживання, та й людину як таку в цьому середовиську, а також довиразнював і самий страх, який, за природою, просто покликаний був тінню супроводжувати всякого новачка: від стерпного сум'яття — напочатку, і до гибелі — насамкінець.

Новачком у місті, слава Богу, Ягода вже не чувсь, а все ж бо мав чимсь, а бодай — хоч марносущим, пакувати собі голову, аби не втратити надію на щасливий кінець пригоди. Узяти б, загадував собі, узяти б те ж таки малолюддя... — чим не пожива для гострого розуму? От і метикуй, знаджував себе Ягода, от і повправляйся в умовиводах! (І він по-школярськи кмітував, не забуваючи, однак, чіпко роззиратися та пантрувати).

Якщо уявити величезну кількість людей, що скупчені на загалом обмеженій території міста, то намарена картина цього вавилонського мурашника здатна викликати хіба співчуття до нещасних городян. Інша справа, коли на значному терені (на такому як оце довкруг, неокрайному обширі!) та намислити лише скудну жменьку люду, що мізернішає числом, злиденнішає й, урешті, зводиться на пшик. О, непереливки, гибло тоді, до сказу — самотній душі! ...Прошкуєм-бо отаким містом, лічиш перехожих, і за кожним твоїм, так наче зворотнобічним кроком, що наближає до ще більшої безлюді, за кожним кроком-ступою тебе полонить ілюзія біблійних часів, їхня моторошнуватість... — а як інакше-бо маєш чутися, якщо втелющився, вляпався не з власної волі, потрапив у пору, коли Авраам спородив самого лише Ісаака — сина, поки що з перших?! І то ж не просто, не за правом тогочасника вляпався

digitized by ukrbiblioteka.org

в передвічну пору, а маючи за плечима сакву знань про мерзотний перебіг усього подальшого — по народинах Ісаакових... Гай-гай, мандри в часі навспак безпечні хіба що для необізнаних: блажен, хто не відає. Або ж для божевільних.

Щодо втрати глузду, то сей чин оминув Ягоду навіть тоді, коли і за першим, і за третім-четвертим заходом до бару не заставав був там Полковника Беза, та й пізніше, коли прослизнув проз погустішалий к вечору гребінець патрулів, і потому навіть, аж за тим, як остаточно замирився був з думкою, що він сам-один такий неприкаяний під неприкаяними небесами.

Підстарок у галунах, Альоша, чергові його благання, погрозу чи влещення просто висміював:

— Чекав на вас командир, було це. Ждав-пождав, нема. Сам пішов шукати вас, не найшов. Вернувся, ждав-пождав, немає вас. Тож і подавсь собі. Куди? Хтозна. Шукайте, але то марна праця. Несходимі стежки його командирські.

І товк Альоша, і товк — з води тої вершки збив би в ступі, дай такому волю!

Вулиці, що сизіше сутеніло, небезпечнішали. Вже-бо на Ягоду, швенюка з поодиноких, подивованіше зирили з вікон, а міська собацюрня, на що вже така полохлива вперше, показувала йому з підворітень з'їдені зуби... А безоружний сам! а перший-ліпший стрічний із указуючим перстом! а варта свободи! Ет, про що говорити...

І поклав був собі Ягода вертати домів — у гидь, упослідження та хланне животіння буферної зони. Авжеж: усяк кулик до свого болота звик... а знай своє місце, нікчемнику, а знай! а не висовуйся!..

Човном, якщо того не поцупили на рогатки абощо, самому йому не вигребти за кордон центру... Лишається навдалу проскакувати від залізничного вокзалу до Чумки-гори, а звідтам, якщо на те промисел Божий, ушкварити рачки попід червоною водокачкою, та під міст! та до схрестя трамвайних путівців! та на кладовисько! (На цвинтарі, вважай, удома вже...).

Дурень думкою багатіє, присадив свербіж Ягода, до вокзалу-бо ще ж і добутися належить. Однак опосів уже був його чудернацький, купоросного присмаку в роті спокій і приреченця, і пренахабного обіжисвіта — водноразі: ех, мовляв, жаль, кажу, що автомат на горищі, а то б показав їм ковіньку!

Пушкінською вулицею, повз колишній старий ЦУМ і проти церкви, де правилося щось уголос півчими, а підголоском — старцями на паперті, старцями, чи хто вони там, еліта, в душу-чорта мать! отже, Пушкінською Ягода врешті дочвалав був жалобною, так наче подагричною ступою до привокзальної площі та й гигикнув собі рахубно. Було чого: прожекторова висвітленість самого вокзалу йому не дуже сподобалась — так би тертого пацюка не ввела б в оману зельцова приманка на ніжнім вістрі щуроловки.

Звикло зчвіркнув межи кирзяки собі, підморгнув яскравій ґаві, що пішодрала, було, тротуаром блукала неподалік, та й одзадкував на цілий квартал. Потому звернув на паралельну, вище, вулицю. Тут не найшлося жодного справного ліхтаря. Зате з других, і горішніших поверхів звисало неохайним, запраним до сірини ганчір'ям доволі живе світло від капризних нічників та ламп убозтва любощів. Принаймні так йому, скрадливцеві, мислилося.

Попідстінню (цього разу вправніше, снувкіше) здолав квартала, рівний за довжиною щойно згаяному на Пушкінській, і, перечекавши на бзді близький шестиногий шварґ патруля на перехресті, замахнувся прослизнути поміж достославним колись базаром та опецькуватою брилою нового ЦУМу, що блимала дзеркальними, а відтак наче більмастими вікнами, а зсередини погарикувала спущеними з цепу вівчарками. Ринок же — був як острів, де з'їли Джеймса Кука: так ото хрумкало там щось, так ото плямкало, нявчало за рундуками, сопло за прилавками, ремигало... А проте ліпше від імовірної лише

судьби-долі бідолашного Джеймса, аніж роздрочити справдешніх вовкодавів. Тож Ягода, в куцу дульку бгаючи кожен видих, ялозив спиною при самій універмаговій стіні "під мармур" і сунувся слимаковим шлюбним, вихилясним сувом, і завмирав був, і мокрими пучками пальців налапував межову заглибину наступної плити-лички, і... жив, іще жив, наслухаючи, як солов'я, рівний гавкіт усередині торговища.

Оставалося подолати портал парадного входу, звідки випадало зручно шаснути до ринкової загорожі. На путі майбутньої перебіжки, правда, була недоладна цистерна на двох колесах та ще бовваніла така собі дерев'яна буда, схожа на дачні нужники. Хороше! Як-не-як, а за критим ринком невдовзі мала замріти й Чумка-гора.

Верстав путь — як би зубною щіткою казарму мив...

Коли б не підвихнув був (неболяче) стопу та якби не зупинився виматюкатись, то за власним шерехом навряд чи розчув би м'яку дзвінь іншої, скрадливої ходи.

Сперло в грудях Ягоді. А проте змусив себе не кинутись навтьоки, куди очі світять. У виблаганій тиші, що в ній оддалеки чулася навіть церква (не кажучи про замогильний пересвар охоронців універмагу), він угадав своєрідний звук. Якийсь рябенький і трохи свирільний... — саме так одзвучує пістолет, коли його пересмикують на бойове положення.

Виждав секунд двадцять, не менше, і лише по тому — відчайдушним стрибком і котнем — вимчав од стіни і запав за металеве колесо цистерни. Дожидався пострілу. Чи маруднішого: переслідування.

Але — тиша. У церкві правлять собі; вівчарки перегавкуються.

Причулося мені, пристав до рішення Ягода, примандюрилося з отим пістолем!

Обережно вийнявсь головою з-поза обіддя, до щипавки в очу внюшплювавсь у гандрабаті темноти — анішелесь, анішелесь... Обізвав себе страхополохом. Утім, не настільки глумливо, щоб на рівних уже ногах перейти від цистерни до буди.

Рачкував туди, час од часу попльовував на ліву руку, що в неї зашпори зайшли крупним посолом; а вже при самій буді звівся притьмом і озирнувся на здужану путь, — нівроку... нікого!..

Та щойно ковзнув був на драпкий виінений ріг, як йому вправно перехоплено було рота волаючого; іншою рукою нападник угрів під дихалку, і зразу ж на шиї вона замкнулась — гейби гарота. Світ, певно що, кріпко замакітривсь, а коліняки відмовлялися втримувати схляле тіло. Сповз.

— Оп-ля, попався. — Гаряче (і горілкою) дихнуло Ягоді в потилицю. — Гівно таке... Скільки можна тебе чекати! Я що, сам-один маю машину брати? У, слякоть... — І Полковник Без попідсмикнув догори й доволі відчутно торохнув Ягодою об буду. — Де ти стільки часу ошивався, босото? Я вже до кісток промерзся, тебе виглядаючи!

— Пи-и-п... по-о-о... п... Полковнику, — з перекушеного горла викричав нарешті тріумфальне слово. — М-мать твою-у!..

— Твою, — заперечив той. — І припини крик: депо поруч, а там охорона.

— Яке депо?

— Отакої! Ти що, забув? Депо! Трамвайне! — сичав Полковник Без і пах алкогольною свіжиною. — В депо сім бронемашин, братимемо крайню. Але з протилежного звідси боку.

— Зараз?

— А то ж коли! Або зараз, або ніколи. Я все винюшив, я склав план, чого ж зволікати?

— Ну... — непевно відказав Ягода. — Ну! Як його...

digitized by ukrbiblioteka.org

— Помовч. Маємо додаткові ввідні, Ягодо, вони нам попсують життя. — Ага: не так склалось, як бажалось?

— Не теревень! О двадцятій нуль-нуль увесь особовий склад варти свободи буде піднято по тривозі: намічається крупна облава. Я не ображусь, якщо мій давній приятель намірився вполювати саме нас з тобою.

— Приятель? Чи не Альоша?

— Альоша тут нелеґал; п'ята колона. А ловитиме нас колишній секретар обкому. Доволі? Маємо... — відгорнув лівого рукава, — маємо близько години. Тож одсапуйся і вперед. По дорозі докладно проінструктую, що мусиш робити. Та не переймайся, справа нескладна!

— А знаєш, Полковнику... не піду я з тобою.

— Що ти сказав?!

— Ти — як собі знаєш, а я і кроку не ступлю. На хрена мені і план твій, і бронетранспортер? Ні, не піду я. Вибачай.

— Послухай-но! Чолові-іче... Мені самому операцію не провернути. Не балуйся, га? Ходімо... Тут і роботи всеї хвилин на десять!

— І не вмовляй, — поточився на буду, руки зручно схрестив.

Полковник Без лишень очі видивляв на здідьканого мужичка.

— Бери собі машину... й іще, що заманеться, бери, а я вже ситий до несхочу.

Зажурився Полковник Без, нічено м'яв згортка з вибухівкою, котру з такими труднощами добув минулої ночі — життям важив, а таки доп'яв був! — поки цей баламута, слякоть Ягода, пухнув собі на горищі дитинним калачиком.

— Це ти, а не я, через броню з ума сходив, так кортіло, тож ондо вона, броня! Кажеш: легко можна взяти? То й гарбай, хапай! А нам... інша путь, Полковнику.

— І куди ж, якщо не секрет?

— Додому, в зону.

— І це — по всьому, після стількох походів?.. Не вірю. І ніколи не повірю! Надто велику ціну заплачено всіма, щоб ти... щоб навіть ти — слякоть отака — дозволив собі вернутися порожнем.

— Дарма ти так, Полковнику. Все моє, чого тільки мені праглось, я прибрав собі до цурки. — Так-таки й усе!

Полковник Без примружився на годинник, а по тому тоскно задивився у бік Чумки-гори.

— Усе, Ягодо, та не все! Ти от неодноразово підстьобувався був до мене, допитувався, що за таке завдання я виконую, та чиє воно... Хочеш, скажу правду?

— Не варто. Зайві знання самої лише скорботи і додають...

— І то вірно! Не по твоїй головоньці знання...

— От і славненько, — зарябів Ягода сіпкою посмішкою, що звільна перепадала в алебастрову гримасу ступіння. — Домовились!

Мовчали, прислонені пліч-о-пліч до дощок; у тих місцях, де соснівок торкались їхні долоні, медоточиво сльозився нальодень.

— А якщо я тобі... щось дам? — почав здалеку Полковник Без. — Якщо — дам, підеш зі мною на діло?

— Е-ет, що ти годен дати...

— Ні, а все-таки? Ти не квапся з відповіддю, зваж гарненько. Підеш?

— Ну-у... — зосереджено поколупався кирзяком в долішньому нальоді. — Залежить від того, що даси.

— Пхе, Ягодо, фе, ти геть здитинів. Не можна ж так! Торгуєшся... мовби корову програєш, дітей без молока лишаючи, фе. Ну, то як? Я тобі гарну річ дам, поважну.

І хочеться і колеться — м'явся Ягода, мало ногами не совав, нетерпляче позираючи на відстовбурчену в пазушині куртку та на кишені, та на згорток; але невитравний скепсис зрушував, перехняблював Ягоді лице, воно пливко (й бридко) видозмінювалося, так наче в мультфільмі з пластиліновими персонажами.

— Не мучся, — сказав Полковник Без і з простодушною недбалістю вийняв з-під куртки опецькувату, завтовшки в два долоневих обхвати, в'язку тонких та високих церковних свічок, які заведено встромляти в раку і во здравіє і за упокій душі. — Тримай, брат Ягодо, користуйся!

Ошелешений і так наче спаралізований до вирячу балухів, зациклений на видиханні пришелепкуватого: "гхе... хге... хге...", стямився був Ягода не відразу; коли ж опанував себе, з нього пасувало б писати олією портрет в'язня, котрого випускають на волю.

— Це мені? Мені?!

— А то ж кому. Тобі.

— Все мені? Все?!

— Ну звісно.

— Полко-о-внику-у... — обома руками тримався свічок, безгучно, самими лише плічми, зрегочував, блаженно ніздрею (а-а-а-а!..) винюхував віск. — Свічки! Мені свічки... Мої свічки!

— Авжеж, твої. Іншим не дісталося, лише тобі... Світитимеш.

— О... о!.. Який ти криворучко, Полковнику, ондо три свічі надламано, не міг обережніше, га?

— Дрібниці! Навіть якщо увесь перший шар пошкодився, то всередині всі вони цілі.

— Вважаєш?

— Певен цього. То ходімо, чи що?

— Та йду вже, йду. Ось тільки свічки б якось... приладнати.

— Не дурій. Усе одно кілька штук іще зломляться. Та не будь ти скнарою! ...Кажу: пола-ма-ється! Ну, кілька...

— А я їх отакечки, Полковнику!.. отак-о...

Як давньоримський ліктор під час військового походу тримав у руці жмут пруття з укладеною в нього сокиркою, так і Ягода поніс при плечі-ключиці свій пук світлородящий, поніс гордо, ніс конкретно на трамвайне депо, повне, як застерігав Полковник Без, охоронників, котрі за найменшої тривоги ладні здійняти жарку стрілянину; а проте б зараз, о цій миті, йому сказали, що має йти просто в гаспидське пекло, то й у такому разі б ані на змиг ока не вильнув би Ягода, не збочив, не ухилився б од свого снарядного поступу.

XXIX

Годинник, що його лишив був Ягоді Полковник Без, незворушно свідчив, що збігли не лише ті вісім, належних за планом хвилин, а й перебрано зо три лишку. А тим часом клятий люґер ніяк не хтів стрелити. Щось у ньому заклинилось абощо. Вже й так, уже й сяк вертів та смикав люґера, зазирав і дмухав у дуло — нема діла, під монастир підводило чоловіка кляте знаряддя вбивства! А чи не питався, га, чи не цікавився Полковник Без, оддалеки вже, відходячи: чи годен Ягода стрельнути? Було, чого там! ...Справа нехитра, відмахнувсь тоді Ягода. От і довідмахувався! Люґер не дававсь; Полковник Без, мабуть, волосінь на собі пообривав, певно, стирчить по той бік депо, при тильних ремонтних воротах, і вигадує, якою лютою караю скарати країна. Той такий! той вимудрує наймилішу серцю чекіста кару! той не подарує!

А бодай би мене чорти вхопили, забідькавсь Ягода, обережно кладучи при деповській огорожі свій лікторський пук. Де ж вихід?! І завдання ж діста-

digitized by ukrbiblioteka.org

лось — як на школярика котрогось прищавого: гагахнути кілька разів при воротях, на ці постріли збіжаться охоронники, поки вони ловитимуть ґав, роззиратимуться та зважуватимуть, що й до чого, за цей час у протилежному боці депового ангару Полковник Без висадить інші ворота, викотить броню і в умовленому місці-сховку підхопить на свою тачку сміливця Ягоду. Як просто, Господи!

Але дзуськи...

За гніткими розмислами — аж кавкнуло ще за кількома хвилинами.

У далеченькій церкві дзвони вдарили малинові, вороння на те заголосило межи віттям, яке постріловало через тяжкий облід, а на додачу десь-подесь, у самісінькому центрі, сливе, звереснула з вищої до нутробної ноти і згасла сирена; так само здаля загучали двигуни авт і, як причулось Ягоді, командорська ступа патрулів. Він благально вдивлявся в циферблат, однак годинник показував за чверть восьму годину вечора — тож, похололо Ягоді, неминуче випаде нарватися на облаву, його схоплять, скрутять, якщо... якщо він зараз же, негайно, не подбає про себе. Тепер ясно, що їхня з Полковником Безом операція провалилась; із чиєї вини — діло десяте; отже, чимскорше руки в ноги та й гей, та й...

Ягода позадкував од огорожі депо, свічі тримаючи під пахвою, а люґера, прости Господи, так наче напоготові — люґера, цього великого німого! (За іншим разом можна було б і пожартувати з цього приводу...) Він глитав уже добре відому, що виникала за небезпеки, лемішку, лемішка ця подразнювала "язичок" перед горлом і вернула на блювотину, тож, аби відволіктися від наслання, Ягода в думках відновлював стежку до обраного Полковником Безом його, Ягодиного, сховку — за сховок мала правити придорожна "Кулінарія", спустошена крамничка, без вікон і дверей, як, урешті, й інші будівлі в цій прифронтовій, можна сказати, смузі, котру спородив і плекав центр міста. Мав тікати до сховку, виглядати там на Полковника Беза. То що ж учинити з люґером — викинути хіба? Навряд: лаятиме хазяїн цього непотребу. Нащо наражатися на додаткові складнощі?

Ягода попхнув зброю до кишені і — наразі вмився росою. Там була ж і "лимонка"! Видана на всяк випадок. Щоб, у разі чого, зчинити гучнішу, ніж од самого лише люґера, колотнечу, — як же він посмів забути про ґранату?!

— Ото вже дійсно: слякоть. — Спокійним (неждано) голосом гукнув у бік депо: — Не вийшло з мене боягуза! Зараз я вам улаштую фейєрверка і варфоломієвську ніч!

"Лимонка" була слухняна, чека вийнялась так легко, ковзько і затишно, що ґранату шкода було жбурляти від себе кудись... Здіяв усе, як по писаному, хіба що метнув недалечко, бо кислою хвилею вибуху вуха заклало, женучи з глибу голови бурульковий якийсь подзвін. Мене контужено, зазначив Ягода без малого ляку, контужено, а проте я здатен іти на місце зустрічі, я можу йти, маю право, бо ж мою частку справи я залагодив з честю, залагодив... залагодив!

Наскільки ладен був, шпарко гнав під невеликий схил до Чумки-гори.

Позаду та справоруч, із тильної сторони депо, визвірилась у ніч вибухівка — то її Полковник Без оживив був... Ягода біг, і дурно не переймався тим, що попереду, на завороті дороги при самій Чумці, вихопились і рушили йому навстріч автомобільні фари; невдовзі звідтіля сипонула автоматна черга, на щастя, неприцільна — гатили навмання; котрусь хвильку, однак, Ягода переховувався був за стовбуром.

Мало того: ось уже повз нього, нагору до депо, заюзила "Тойота" з одкидним верхом, напакована оружними людьми в сталевих шоломах, — слава Богу, не помітили Ягоду.

Язик йому вичах був на курну головешку, заважав диханню, тож і бігти не годен був Ягода, а підтюп його сердив...

Велося так собі. Зуб на зуб не потрапляв. ...Аж коли це позаду ураз погустішало стрілянини, ґранатних вичмоків; озирнувсь — а там заграва! червінь із золотим! а там — ракети! ракети й ракети, розлогими китицями, так наче за святкового салюту.

— Добре, синку, добре, — підбадьорював чи себе самого, чи то Полковника Беза. — Палим лахи вражим ляхам!

Ним уже коливало, як древком прапора, коли спинився під "Кулінарією"; зачав виглядати Полковника Беза та здобуту ним броню: не мав сумніву, що друзяка не пошиється в дурні.

І нарешті броня, а коли лічити за вогневицями фар, то зразу дві броні, погнали до нього і на нього. Ягода спохвату нездужав був угадати, що та як має зараз чинити. Відтак удався до першого, що спало на дзумку голову, — став на окрайок зледенілого асфальту, балансуючи на рейці трамвайного путівця, та здіймав і здіймав маріонетково шарпку руку.

— Я тут, я тут, ось я!

Кричав; а може, причулося самому, що здобувся на бас підпилого Гмирі...

Тим часом відстань між бетеером і, здогадно, патрульною "Тойотою" побільшала, і в тому розриві, тяжкому від світла, великодніше закружеляли лапаті сніжини та, неживіше, вистрілювані гільзи.

— А-го-го-гов, я тутай!

А що змахнув був обіруч, то свічки йому й випали, прирікаючи на злам четверту, чи котру там за ліком, воскову лозинку.

Броня Полковника Беза виводила двигуном звитяжну пісню, спішила до Ягоди — підхопити на борт. Цьому ковчегові (присадкуватому лише від рожденної хижості, а не через натовп рятованих) бракувало для повної правдивости хіба що хвильової підойми зобабіч та біблійного Арарата — попереду.

Ягода нахиливсь до зронених свіч, усміхаючись до них дещо глузливо, а коли випроставсь... броня була вже поряд: на обрубі хисткого ствола він виразно нагледів отвір. Але машина, не збавляючи шпаркого лету, з вправною клишавістю збочувала з асфальтівки і правим переднім колесом наїздила просто на рейку з Ягодою.

Подальше на змиг ока перебігло. Усе відбулося нудно, з натяжками, як би в поганенькому кіно.

Оскіль ухилитися вже не випадало, то приреченець дбав лише про одне, на цю мить для нього чомусь найпосутніше: зберегти обличчя, не дати спотворити його до невпізнання! Ягода відсахнувся навзнак, а коли падав (а падав страх як заповільнено), то з полегшенням зазначив, що переслідувачі на "Тойоті" — так наче його рятувальна команда! — де й уродилась: набігла, стала бортом, наїжачилася котримись чудними трубами.

Як би тертий відставний гімнаст, відштовхнувсь Ягода від прогрішілої землі і немислимою спіраллю вигвинтився з упритульного, видимого тла бронетранспортерового лету; перед тим, як усе-таки зацідитися головою об наріжень бетонного стовпа, почув дзявкіт ґранатомета, чи котрої ще там хороби, та встигнув побачити ніжний (схожий на бант першокласниці) вив'яз спалаху на заокругленні зеленавої криці, — і наразі довкола поробилося видко, світно, хороше. То, певно, горіла машина Полковника Беза. А може, і не його зовсім, хтозна, вгадати було годі. Бо відразу за тим запав морок.

Наверни ж око Твоє, Господи, зласкався к мні...

(Щиро засподівався, що мисельно промовляючи старожитнє "к мні" замість побутово-низького "до мене", він у такий версифікаторський спосіб доможеться більшого ефекту. Не маючи за душею бодай злибеди малої чогось

digitized by ukrbiblioteka.org

уласного, свого лишень, що б вистраждав був самотужним розумом, Ягода, відтак, послугувався позиченим, якщо не краденим і привласненим: умів зискувати з підслуханого, прочитаного бігцем або й переказаного доброзичливцями з п'ятого на десяте).

Вража вражина, Полковник... ухайдакав-таки мене!..

Прийди, Божечку, злапай Беза, підступника й ошуканця, і спитай його грізно: Каїне, пощо убив брата свого Авеля?

Ягода, дарма що перше не дуже тямився на законах побудови молитов, імпровізував їх дедалі вправніше, слово долучалося до слова, грало барвами, тож ткалось і ткалося кросно, покіль на повіки йому не злягла смертна тінь.

XXX (1)

І сталося те, що передречено було в об'явленнях Івана Богослова: і засурмили сім Ангелів покарання, і скінчився світ, і несено мене та покладено мене недружніми руками в домовину залізну, і душа мені скорчилась від огню в домовині, і від диму, і від паленої ґуми, тож упокій душу мою, Господи, нерозумну та недосвідчену.

Так само, Господи, упокій душі спочилих рабів Твоїх — Огаркову душу, Гарматюкову, Нетребину та Юнакову, прости всі гріхи їхні вільні та невільні і даруй їм притулок у Царстві Небесному; про душу ж ошуканця та лукавого підступника Беза клопотатися не можу, тут я покладаюся на Твій розсуд, о Боже... Посприяй, Всемогутній, уцілілому євреєві, нужденному Шумеровичу, поможи йому дістатися землі його обітованої, дай зажити йому до старості його — там, при синах його та онуках його красних, як ті кедри ливанські.

Та найпаче, Господи Боже наш, об однім я благаю, плачучи...

Зволь, о Стороже людський, поглянути на мене тепер, коли душа моя знемоглася і прагне задушення, коли кості мої жадають обернутися на порох... о, зласкався глянути на мене тепер — я не скажу перед Тобою неправди!

Хіба чоловік на землі — не на службі військовій, і дні його — невже не дні наймита? Як наймит чекає заплати за працю свою, так місяці марноти дано в спадок мені, а ночі — терпіння мені відлічили. Зодяглося тіло моє червою та струпами в поросі, шкіра мені зроговіла бридко, сам собі я воняю, Господи... Моє око вже більше не побачить добра, як і мене самого не нагледить око того, будь-кого з сущих, хто бачив мене перше... Я зник, Господи! Пропав я безвісти та без сліду, так наче й не було мене ніколи. А проте ж я — всього лишень я, недосвідченик і марновірник, що гідний хіба власного до себе жалю та засмуги.

Одначе не за себе, пропащого, благаю я, Господи!

Що всі ми наробили на землі нашій, Тобою даній для того нам, аби жили на ній у стараннях і радощах? Олжу спородили, розбрат, крівцею мислі приправили, а вона-бо для розуму непоживна є. Сам Ти наперед видів, о Боже, до якої безодні ми, посліплені, приступимо; я ж про ню — віднедавна довідався... У роздумуваннях над нічними видіннями, коли міцний сон обіймає людей, спіткав мене жах і тремтіння, і багацько костей моїх він струсонув, — і дух перейшов мені по обличчі моїм, стало дуба волосся на тілі моїм: бо нема вже побожного, з-поміж людських синів позникали вже вірні; хто вцілів, лише марноту промовляють один до одного, їхні вуста облесні та злукавлені, бо серцем подвійним говорять вони. А що з того? Як міль, вони будуть розчавлені! Бачу та й бачу: вони товчені зранку до вечора, — і без помочі гнуть назавше... Слава їхня минається разом і одночасно з ними, вони помирають не в мудрості.

Об цім і волання мої, Господи, і скруха моя, зухвало до Тебе звернена...

Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас, грішних, і верни нам навіть не мудрість нашу, а бодай дрібку здорового глузду! Може, хоч аж тоді ми, хто посміховищем став для всього світу, схаменемось урешті? Може, ми, поробилися прислів'ям, урешті стямимося та відродимось на народ цілий, вірний?

Уповаю на Тебе, Господи! Не задля самого себе, занапащеного, оком до Тебе сльозавлюся, — задля останньої спроби зажити по-людськи, задля дітей наших безневинних і, головно, всупереч приписам історії, що її ми, невігласи та зарозумільці, склали собі на втіху, а чужинцям на застрашення, поверни нам усім увостаннє бодай порошину здорового глузду, Довготерпеливий Боже...

Нехай так воно, нехай: упав, упав Вавилон, город великий, бо лютим вином розпусти своєї напоїв він усі народи; нехай, нехай сталося — залишилось обмаль таких, кому суджено випрати шати свої і вступити за браму до іншого, правдивого міста. То чи не задосить є всього цього, Випробовувачу людський, і чи не приспів час оспати гніву Твоєму, що запалився на мене, нечистого? О, коли б я і вмився був сніговою водою, і лугом почистив долоні свої, то й тоді Ти до гробу опустиш мене, і бридким учинить мене одіж моя... Що ж я учинити маю? Бо ж Ти не людина, як я, і не підемо разом на суд, поміж нами нема посередника, що поклав би на нас обох свою руку замирчу... "Пробі" волаю до Тебе, Жорстокий наш Боже, і благаю: не карай далі! бо ж несила вже мені і народові моєму... Не допіру-бо мовлено "Богові — Богове"; що ж людинці відміряно? Необачній людоті, благаю, зарозумілим людиськам, о Господи, колінкую перед Тя, — поверни бодай дрібку здорового глузду!

Амінь.

XXXI (2)

З ольоділого на залізо степу, з-під Великого Воза в бік яскріні місячних уламків, недожертих хапкими тучми, з отої великої пустки — на південь, на місто, на південь, на південь! — чвалом ішли вовки. Перше розпорошені в незглибимих ночах і просторіні, вони, що ближче ставало до мети, то тісніше, купніш і зграйовіше, самі дивуючись з того, що їх так багацько, торкались і кресали боками один об іншого вовка, а проте не гризлися проміж себе, дарма що їм солодко паморочилося з голодизни. Чвалом-почвалом, несхибно, з убивчою впертістю поверненців на рідну праземлю, сіялась і сипалася звірина — на південь, до міста, на південь — гейби до вовчого свого єрусалима. У закисличених морозом і вітром очицях часами зблискувала зневага — спершу до своїх ненадійних на нальоді кігтів, по тому до зблошілих і пострупленних тіл, а насамкінець — зневага до смерті... до тамтого скону, котрому передують упослідження вовчого свобідного єства та непробудна покірливість. Очиці, проте, згасали від завію, насланого степовим протягом, і вовки нахиляли зволохатілі навшир морди до зернистої криці попідніж, байдуже знюхували сечу передніх самців і самичок, і заплющувались, і страждали через убугну силу, зате дедалі прискорювали чвал. Серед вовків не було надмірно молодих, як і, властиво, кволих або хорих од похилості віку, — ні й ні! Ті, що зрушили до моря, грали незнищенною шерстю на двигучих лопатках, і в грудях їм співало гучніше, ніж слизь у буркучих кишках. Тож оці чвалоступи походу, ця, сказать би, чудернацька кавалерія без вершників — ці вовчиська йшли лавами: що одна хвиля западала в байрак чи яругу, то вже друга зринала на гребені слідом; так і слалися двигом за двиг, так і з тюпків на підбіжки брались. А коли ген попереду, при раптово зціленому до кружала місяці, забовваніли крайні мури, дахи, нагромадження всього рукотворного і моторошного, вовки як один розпростерли здубілі хвости і, позакладавши до

digitized by ukrbiblioteka.org

огривків опірні вуші, ринули скоком, і повилягали в приземному леті так, що вартові на приміських залогах, учувши той незбагненний, із шкряботинкою, тупт, похапалися за телефони і — тривога, тривога! — понасували сталеві шоломи до брів... Степ кишів і валував сіроманцями, степ насилав і насилав їх на вічний город — і мури не мали б витримати сеї навали й облоги! Але тут вони вчули постріли...

І вовкам — усім і кожному зокрема — скреготнули всередині гальма. На цілому скаку зупинившись, одні падали через голову собі, і кульмета, і котнем, перекушуючи власну скажену слину, перекочувались і котилися ще трохи, але недалечко, поки нарешті не вклякли всі; покіль — орда ордою! — не отаборилися були попід і поздовж мурів поживного міста.

Вовки повсідалися на тремкі від шаленого бігу хвости, понаставляли запалі в нараз погострішалі морди очі в бік людського вавилона і наслухали дружню в ньому канонаду. Там, у громадді домин, у бетонових нетрищах, — там, там, де мало бути, де не могло не бути бодай дрібки, на один зуб, чогось їстивного, тривного, чогось викинутого на смітник або загубленого, котроїсь падалі бодай! — там бухкало гарматно, там сичало шрапнельно, там уривчасно співало кульово.

Крізь окуляри приладів нічного бачення люди з приміських застав спостерігали за сірим ворушким вовчим тлом, і хоч дуже рідко їм удавалося роздивитись окремого звіра, все ж поза шкурою бігала мурашва переляку...

Пригнічені чи, вірніше, знедолені стрілянною, вовки трохи відступили навспак у степ, але недалеко; вони витріщувалися на місто, де вочевидь люди полювали на людей... — адже й гадки не могли вони мати, що то через велике зледеніння відчахуються дебелі гілляки, репаються стовбури, рушаться й гинуть могутні дерева платани, погребаючи під собою грімке залізяччя та бляху.

Невдовзі вовки здогадалися, що розжитись на харч їм не вдасться і тут...

І тоді вони здійняли морди до ясновидного місяця і на древній мові завили прокляття.

XXXII (3)

— Шановне панство! Співгородяни!

Як радник Голови КПК з питань інформації та гласності, я, розпочинаючи традиційно щотижневу прес-конференцію, маю задоволено відзначити, що нині до вашого журналістського коша долучились і представниці слабкої статі. Тож прошу, джентльмени, привітати їх оплесками!.. Дякую.

Голова комітету і я вітаємо цих безперечно хоробрих журналісток, які в складний для нашого краю час прорвалися сюди з тим, аби на власні очі пересвідчитись у щирості, чистоті наших замірів і дій, а відтак переказати всьому цивілізованому світові лише правду, саму правду, виключно правду про нас, Комітет порятунку Краю, про нас, зодчих нового державного устрою, підвалини котрого тримаються на тріаді: права людини, демократія та громадянська злагода.

Зі свого боку запевняю, що жінкам будуть створені всі умови для плідної праці та особистої безпеки. (*Шум у залі*).

Ласкаві пані, шановні панове! Співчуваю: замість милуватися квітневим морем абощо, ви цього недільного дня змушені упрівати в закритому приміщенні. Але ж, панове, не маємо вихідних і ми! Ми навіть не мріємо про відпочинок. Праця, праця і праця — ось наше кредо і, коли хочете, хрест. Тому сподіваюся, що ви не дуже нарікатимете за перенесення прес-конференції на цілу добу. Втім, обіцяю, надалі таке неподобство не повториться.

Пані та панове! Запрошую до праці. У вашому розпорядженні традиційні сорок п'ять хвилин. Прошу, формулюйте ваші запитання стисло, конкретно і,

бажано, гостро. Не щадіть нас — це головне! Нарешті, не забувайте називати ваше прізвище, орган, який представляєте, та країну.

ГОЛОС ІЗ ЗАЛИ: Пане радник, маю термінове звідомлення!

РАДНИК: Друже Курт, повірте, я ціную вашу на прес-конференціях активність заспівувача, проте сьогодні ви намарно дерете руку (*сміх у залі*), бо до першого слова я запрошую не вас, а он ту... чарівну даму з відеокамерою. Так-так, ви, ви! ...Господи, який це деспот так вас нав'ючив залізяками? (*Пожвавлення в залі*). Будь ласка, назвіться.

— Наталі Жільбер, "Антенн-2", Франція. Дякую. Я заготувала цілу низку питань про стан економіки, про ваші пошуки контактів із сусідами; мене так само цікавить і дещо з розвою морально-етичних цінностей.

РАДНИК: Перепрошую! Шануйте ваш і наш час.

Н. ЖІЛЬБЕР: У такому разі для початку я обмежуся запитанням суто гігієнічного плану. Я замешкала в готелі, здогадно тризірковому, проте ця "зірковість" ілюзорна, позаяк я позбавлена навіть гарячої води. Коли, реально, подаватиметься гаряча вода? Дякую.

ГОЛОВА КПК (*увімкнув мікрофон перед собою*): Ніколи. Або, в кращому разі, нескоро. Проте актуальність вашого запитання безсумнівна.

Давайте трохи пофілософствуємо. Між вами, стабільними довготривалий час, і нами, народженими щойно, пролягла ціла епоха. Вона дечого навчила вас, але, бачу, не навчила головного: вмінню цінувати реальність вище над ілюзії.

А реалії, пані Жільбер, такі. Ще взимку, коли ми здобули перемогу, ми негайно відбили в степовиків нашу водозбірну станцію на ріці і відновили водопостачання міста. Ми взагалі повернули всі наші законні території. З цього приводу дехто робить закиди на нашу адресу, мовляв, ми агресори й таке інше. Рішуче відхиляю подібні інсинуації! Я неодноразово проголошував, повторюю і зараз: я палкий противник державного тероризму, я заперечую терор, від кого б він не походив — марксистів, військових заколотників чи ніжних демократів! Я — за терпимість і толерантність, я сповідую і працюю в ім'я співдружності між окремими індивідами, сім'ями і, головно, сусідніми державними утвореннями. І з цього вірного шляху Комітет порятунку Краю, допоки я очолюю його, ніколи не збочить.

Н. ЖІЛЬБЕР: Ваше місто сумне, пане Голово. Воно безвиразне...

ГОЛОВА КПК: Це тому, що в місті відсутня так звана наочна агітація. Вона заборонена нами як деструктивна, неплюралістична, а тому шкідлива. "О, майво корогов і транспарантів", — захоплено писав колись поет. ...Так, у нас немає плакатів, гасел і корогов! Зате є водогін. Зате подано газ, вирішуються проблеми з транспортом. Нарешті, ми силою зброї знищили злочинний світ, мафію та корумпантів, ми залізною рукою навели порядок на вулицях. Насамкінець, ми в короткий строк позбулися смітників, що дісталися нам у спадок від попереднього режиму. Ми розгребли ці авгієві стайні і тим самим запобігли, навіть унеможливили спалах інфекційних захворювань навесні. Холери, наприклад. Але ми не спинилися на досягнутому: з перших днів нашої перемоги і подосі ми цілодобово реконструюєм очисні споруди, щоб хоч трохи зцілити страждання узбережжя. Тобто, пані Жільбер, одна із засад нашого КПК — досягнення бодай екологічної рівноваги, а не комфорту. Прошу звернути на це вашу увагу. Ми, хто на сьогодні є економічно знесилені, ми, хто на сьогодні перебуває в недружньому оточенні, хто, по суті, є невеличким відвойованим плацдармом для подальшого розвою демократичних перетворень та поступу людяної державності, — ми і в цей суворий час дбаємо передовсім про здоров'я наших дітей і майбутніх поколінь загалом.

Перепрошую панство за розгорнуту відповідь, що походить з моїх позицій, з якими всі ви добре знайомі. Проте я вважаю за обов'язок повторити

digitized by ukrbiblioteka.org

загальновідоме спеціально для пані Жільбер, яку гнітить відсутність зручностей. Так, це прикра реальність, але вона — реальність, яку я закликаю поціновувати щонайвище. А бавитись ілюзіями — полишімо це заняття нашим недругам.

Н. ЖІЛЬБЕР: З вашого дозволу! На розвиток теми — хто саме працює, як ви зазначили, цілодобово на очисних спорудах?

ГОЛОВА КПК: Переважно бригади добровольців.

ГОЛОС ІЗ ЗАЛИ: Пане Голово, я владаю інформацією, що на очисних спорудах у нелюдських умовах утримуються, працюють і навіть гинуть дрібні функціонери та рядові бійці колишньої варти свободи, а також чистильники з так званої буферної зони. Чи може пан Голова спростувати це? Чи це відповідає дійсності?

ГОЛОВА КПК: Стрічне запитання: а ви воліли б, аби їх, згідно вироку народних трибуналів, було-таки скарано на горло? Я розсудив інакше, я дав їм волю, і вони живі, і вони працюють, хоч і тяжко. А кому з нас легко?.. Я не розумію, що тут поганого.

РАДНИК: Дозволяю собі втрутитися. Томодзі-сан! Ви представляєте шановану нами японську газету "Асахі", шанують тут і вас особисто, а проте мушу застерегти, що ваш нерегламентований вигук я розцінюю як недружню акцію.

ГОЛОВА КПК: Навпаки — хай живе розбіжність поглядів! Чесно кажучи, коли б скептичний Томодзі-сан сипнув мені жменю компліментів, я мав би засумніватись, а чи слушно мислю і тим паче чиню...

У даному ж випадку мене може зацікавити лише один момент, а саме: чи готова японська сторона до конструктивного діалогу та співпраці з нами. З нами такими, які ми є насправді, а не такими, до яких Японія впродовж історії ставилася з традиційною упередженістю та недовірою? Адже ми далеко від Японії. І не ми — той самий імперський колос на глиняних ногах, над яким посміювався світ. Ми — острівець новонародженої демократії, я не бачу причин, чому б нам не встановити ділові контакти з островами японської сталої демократії. У нас же першокласний порт!.. А втім, Томодзі-сану не до снаги вирішувати такі важливі питання. Але Томодзі-сан може, і про це ми його просимо, вплинути на громадську думку та бізнесменів своєї країни.

РАДНИК: Як мужчина, я знову надаю слово представниці кращої половини людства. Пане Мютце, я бачу, бачу вашу руку, потерпіть, ради Бога! (*Присмішок у залі*). У нас акредитовано пані Мерілін Мак-Грем, "Файненшл таймс", Великобританія. Підозрюю, що пані Мак-Грем готова "допитати" нашого Голову про стан економіки, фінансів і такої іншої циферії. Прошу!

М. МАК-ГРЕМ: Вельми вдячна, пане раднику. Передовсім я б воліла дізнатися, чи віруюча людина Голова Комітету порятунку Краю?

ГОЛОВА КПК: Бог з великої літери принаймні я не пишу. Я взагалі не вірю в щирість поголовного потягу до Христа, що спостерігався був повсюдно і напередодні, і в часи загибелі СРСР, цієї імперії...

У недавньому своєму інтерв'ю телекомпанії Сі-ен-ен я торкнувся був цього питання. Вважаю, що для такого всенародного потягу не було справжніх мотивацій, була ж, усього-на-всього, мода на релігійність. А моди, здебільшого, виникають із настанням смутних часів, — мода на астрологію, мода на містику, знахарство тощо. У тому ж ряду слід розглядати і стихійне релігійне псевдовідродження.

Те, що сталося з великою колись державою, спричинили не правдиво віруючі люди, але так само і не правдиві атеїсти. До занепаду, руйнації та крові призвели, головним чином, оті вульгарно-войовничі атеїсти, що з настанням смутних часів ударилися в релігію. Так я розумію... Сам я належу до поміркованих атеїстів. Маєте ще запитання?

М. МАК-ГРЕМ: Так, маю. Пане Голово, чи правда, що в автоцистерни з харчовою олією саботажниками було влито сечу, і яку саме — людську чи сечу великої рогатої худоби? І в зв'язку з цим запитанням прошу сказати, скільки зареєстровано випадків збройних сутичок між урядовими правоохоронними органами та прихильниками повалених Отців міста? Дякую.

ГОЛОВА КПК: Так, пригода з олією мала місце. Зловмисників виявлено і притягнуто до відповідальності за законами перехідного періоду. Щодо збройних сутичок... Донедавна мали місце й такі. З обох сторін малися, на жаль, людські втрати. Проте на сьогодні опозиція деморалізована, невеличкі групки вцілілих терористів розпорошились і, варто сподіватися, вже неспроможні завдати нам серйозної шкоди. (*Вимкнув свого мікрофона, нахиливсь до радника*). Завершуй прес-конференцію. Сьогодні, видно з усього, від цієї розмагніченої публіки я не діждусь путніх, кореневих запитань. Ув одної дамочки сеча на умі (*Сміх*), інший — оком на пляж важить. (*Сміх*). Ти що, не вимкнув свого мікрофона, йолопе?! (*Оплески в залі*).

РАДНИК: Друже Курт, а рука тобі не вломиться, махаючись? Я не сліпий, бачу, проте запрошую до слова третю, останню з журналісток. У моїх паперах ви значитесь як Франческа Бартоліні, я не помиляюся?

Ф. БАРТОЛІНІ: Представляю газету "Републіка", Італія, та тижневик "Дрвар", Сербія. Моїх читачок зацікавить, напевно, чи не потерпаєте ви, пане Голово, за вашу родину та близьких родичів?

ГОЛОВА КПК: А з якої б то речі мав потерпати? Ні, звичайно! Наше становище нині стабільне як ніколи. Крім того, я одинак: виховувався в дитячому будинку, братів-сестер не маю, холостяк за переконанням. Маєте ще запитання?

Ф. БАРТОЛІНІ: Ні, на цей момент — ні. Поміркую і, може, згодом...

РАДНИК: Ясно! На закінчення надамо слово Курту Мютце, "Нойє цайтунг", Німеччина.

К. МЮТЦЕ: Краще пізно, ніж ніколи! Але все одно спасибі, з мене дюжина бляшанок пива, друзяко радник! Я пригощаю всіх! (*Схвальні вигуки, оплески в залі*).

Пане Голово, ви мене знаєте, я не прихильник дипломатичних викрутасів і таке інше. Я сиджу моїм гузном на одному стільці, я роблю мої запитання в лоб і поважаю відповіді навпрост. Щойно пан Голова закидав був шапками опозицію: і розпорошена вона, мовляв, і така-сяка, що теперішній владі хіба солі вона на хвіст насипле... Тим часом, пане Голово, ви не заперечуватимете, що наявність опозиції зумовлює плідну діяльність уряду, але не тільки це, — за певних умов та обставин опозиція становить для уряду загрозу. Адже й режим Отців міста було повалено значною мірою завдяки саме активній опозиції — нелеґалам і партизанам, хіба ні?

ГОЛОВА КПК: Не плутайте грішне з праведним, Курте, є опозиція і — опозиція! Нелеґали і нелеґали... Так, заслуга наших свідомих борців за відродження краю — величезна, належним чином іще не поцінована. Проте в нашому випадку, пане Мютце, то були справжні патріоти, поборники мислі, а не захисники власних привілеїв, не марафонці-бігуни до корита з хлебтивом! То були герої духу, Курте, часто-густо, на жаль, безіменні герої... Що ж, їхні імена нам іще належить одкрити і закарбувати золотом на скрижалях історії.

К. МЮТЦЕ: Відкрити, кажете? Побий мене грім, якщо я що-небудь угоропав, пане Голово! Адже декотрі імена відомі навіть мені...

Що ви можете сказати, наприклад, про групу Полковника Беза, котра тривалий час діяла в самому центрі міста?

ГОЛОВА КПК (*до радника*): Хто такий Без?

РАДНИК: У догадках гублюсь... Без, Без... (*Тиша в залі*). Друже Курт, ви нічого не наплутали? Я такого прізвища не чув. Але я розберуся з цим. Отже, прес-конференцію закінчено. Дякую! До наступної суботи...

digitized by ukrbiblioteka.org

К. МЮТЦЕ: Я не плуганик, друзяко, я розкопав уражаючі подробиці! Я вимагаю уваги.

РАДНИК: Оголошую прес-конференцію завершеною. Завтра, в понеділок, бажаючі можуть прийти на брифінг у департаменті закордонних справ, початок о 14-й годині. Ласкаві пані, панове! Гарного вам недільного відпочинку!.. Друзяко Курт, а вашу інформацію розглянемо в робочому порядку.

К. МЮТЦЕ: Це чортзна-що, а не співпраця з журналістами! Та ви що, поглухли там за столом? Я! Владаю! Корисною для вас! Інформацією!

ГОЛОВА КПК (*осадивши радника, що намірився встати*): Нехай говорить... Прошу, пане Мютце!

К. МЮТЦЕ: Так би зразу! Група Полковника Беза налічувала дев'ять професіоналів із давньої радянської спецслужби. Ця жменька відчайдушних спецназівців, кажуть, наробила великого шереху в місті! Так от, семеро загинули в нерівних боях з вартою свободи. Восьмого, зраненого до краю, полковник Без на захопленому ним бетеері вирвав з-під носа ворогів. Однак БТР було підбито, а все ж і на палаючій машині вони прорвалися за місто.

РАДНИК (*до голови КПК*): Здається я згадав цього Беза... Був такий полковник держбезпеки, побив горшки зі своїми, словом, перекиньчик... Якщо йдеться таки про нього, то це собі на умі чоловік, доповім я вам, пане Голово, навіженець і страх який непередречуваний.

ГОЛОВА КПК (*вислухав, кивнув; і до Мютце*): Отже, вони вирвалися з оточення, за місто... А що сталося з ними далі, пане Курте?

К. МЮТЦЕ: Отакої! То я вас хотів запитати, що далі! Принаймні, відтоді сліди полковника Беза загубились. Невже й ви, пане Голово, нічого не знаєте?

ГОЛОВА КПК: На жаль... Пані, панове! Звідомлення нашого німецького друга мене глибоко схвилювало, якщо не сказати — вразило. Так, іще одна сторінка нашої славної боротьби чекає на трепетне прочитання сучасниками та нащадками! Я розпоряджусь, аби відповідна комісія негайно розпочала пошуки вказаного полковника, в повному обсязі встановила істину і, якщо герой живий, склала йому належну шану. На цьому, гадаю, питання вичерпано.

ГОЛОС ІЗ ЗАЛИ: Навряд чи так, Голово.

РАДНИК: Хто це сказав? Я не бачу руки! Будь ласка, назвіть ваше прізвище, орган, який представляєте...

ТОЙ САМИЙ ГОЛОС: Конкретика. Зайве. Зараз я підійду до вас.

РАДНИК: Та хто ви, зрештою?

ГОЛОС: Полковник Без я. Мушу попередити: двадцять одну хвилину тому так званий Комітет порятунку Краю усунено, цей палац оточений моїми людьми, чинити опір безглуздо. Голово, ви заарештовані...

Панове журналісти! Прошу зберігати спокій і зоставатися на своїх місцях — за кілька хвилин прес-конференцію буде продовжено. Не скликати ж вас і завтра.

КІНЕЦЬ?

16 січня 1990 — 7 серпня 1991 рр.

Наталя ЯКОВЕНКО

МІЖ ПРАВДОЮ ТА СЛАВОЮ

(Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького)

Якось цієї осени в автобусі, що перевозить на той бік Дніпра нас, мешканців київської Троєщини, мені довелося почути такий діалог. Чоловік, угвинтившись останнім у задні двері, що за його спиною чудом зачинилися, радісно оголосив: "Ну, слава Богу! Рушай, шофер, на нашу Чернігівську губернію". "Загнув, — поправив скептик, — до Чернігівської губернії ще їхать та їхать". Контраргумент прозвучав невідпорно: "Аякже! Троєщина — це Чернігівська губернія ще від БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО".

Обеззброєна цією простодушною логікою, за якою часи Хмельницького — це найнижча планка спонтанної історичної пам'яти, я стала набридати своїм знайомим і приятелям, прохаючи без роздумів, одним реченням сформулювати: ким є Хмельницький. Відповіді не збігалися дослівно, але майже в кожній ім'я гетьмана пов'язувалося **з початком України**. "А Київська Русь? А Галицько-Волинська Русь? А князівства литовської доби? А часи Петра Могили?" — обурювалася моя ерудиція історика. "Та бачиш, — відповідали, — ти ж просила сказати, не задумуючись..."

Колись мені здавалося, що зяє в нашій історичній свідомості чорне провалля між рипінням возів Батия та помахами козацьких шабель з провини радянської історіографії, яка умисне викреслила в пам'яті народу докозацьку, "рицарську" добу. Однак феномен чорних дір, схоже, належить шукати не так у злій волі "замовчувачів", як у різниці між **усвідомленим знанням** історії та **спонтанним виокремленням** у ній рубіжних поворотів, або великих потрясінь, перед якими ніби відступають у тінь відносно спокійні часи. У такій системі вартостей **нова українська** історія справді починається зі спалаху, що перекраяв карту України, а заразом змінив усталений розклад сил Центрально-Східної Європи, витворивши нову велетенську імперію — Росію і підштовхнувши до краю прірви Річ Посполиту. Ним стало останнє, наймасштабніше з козацьких повстань, яке втягнуло в себе мільйони людських доль і коштувало Україні та її сусідам сотень тисяч життів і незліченних матеріальних втрат. Буремні події, в яких Україна палала майже 40 років, втягнули в свою орбіту не тільки всі стани й соціальні групи, але й кожну окрему людину, якій просто ніде було сховатися від вогненного смерчу. Хмельниччина повністю перевернула звичну суспільну ієрархію, коли замість зруйнованої станової драбини родових еліт до вершин влади зійшли люди, які здобули її "правом шаблі" — козацька старшина. Врешті, вихор нищівних воєн на багато століть уперед, якщо не донині, визначив національний ідеал, довкола якого невдовзі вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культура, — постать героя-козака, символічного борця "за волю України".

Леґітимна концепція "козацько-руської вітчизни" з її політичним ядром — "козацьким народом", уперше обґрунтована наприкінці XVII — на початку XVIII ст. у творах Пилипа Орлика, Самійла Величка та Григорія Граб'янки, спиралася на три головні тези: 1) що законність прадавнього козацького володіння над серцевиною земель княжої Руси випливала з рицарської служби

digitized by ukrbiblioteka.org

"шляхетних козаків" різним династіям, яка тривала доти, доки володарі шанували їхні права, тобто станову й територіальну автономію; 2) що козаки представляли інтереси всієї людности, оскільки боронили "благочестиву віру"; 3) що "козацький народ", як і кожний інший, мав "натуральне і Боже право" на свої вольності. Згадані тези жили не як кабінетні схеми, а як живі переконання доти, доки фізично існувала козаччина. Старшині XVIII ст. вони правили за теоретичну основу для обстоювання автономії Гетьманату, а останньому речникові ще "живої" козаччини — авторові "Історії Русів" — для обґрунтування неперервности політичної історії на території України за відсутности панівної династії. Зайве нагадувати, що з кінцем козацької доби ідеологемам "літератури канцеляристів" (як інколи називають козацьку історіографічну публіцистику) судилося переміститися в кабінети істориків та в красне письменство, а звідти — в національну ідеологію модерних часів, що живить нас досі.

Початком початків, відліком "козацької старовини" в свідомості людей другої половини XVII — XVIII ст. була Хмельниччина, а її душею й символом— Богдан Хмельницький. Утім, гетьман був людиною-легендою вже в уяві своїх сучасників, які тлумачили його ім'я "Богдан" як БОГОМ ДАНИЙ — полякам для кари, українцям для виконання божественно санкціонованої місії: вивести, подібно Мойсею, свій народ "з лядського іга". Віршописці-панегіристи середини XVII ст. ставили гетьманське прізвище в один ряд з іменами руських князів Володимирового коліна ("З синов Володимирових Россія упала/, З Хмельницьких за Богдана на ноги повстала"), а в козацькому середовищі ентузіастично вірили в "щастя" гетьмана, який у своєму імені має "ім'я Бога" і якого "Дух Святий умудряєт", а тому у війську панує "справа" та "згода"[1].

Окремого обговорення заслуговує, як (і чому) з неухильною періодичністю в Україні наступних століть — XVIII, XIX, XX — знову й знову спалахував особливий пієтет перед монументальною постаттю гетьмана, набуваючи ознак своєрідного культу. Конкретні поштовхи до цього бували різними (за приклад може правити хоча б остання війна — з появою однойменного ордена, фільму та ін.), але глибинна мотивація — однаковою. Хмельницькому доводилося змахувати булавою над своїм народом у хвилини, коли насувалася чергова загроза, диктуючи потребу в спільному стягові. У контексті сказаного нинішнє вшанування пам'яти Хмельницького вселяє оптимізм. За наших гірких негараздів очікувалося (не в образу шанувальникам генія Хмельницького, бо до них належить і автор цих рядків), що ювілей святкуватиметься історичніше: з маршами агресивно-маскарадних козаків і шароварами завширшки з Чорне море, які зранку до вечора підмітатимуть нудний екран державного телеканалу. Тим часом святкування загалом було витримане в тоні шанобливої, стриманої урочистости, без екзотичних кінних рейдів шляхами Богданових перемог і навіть — о, диво! — без вручення чергових булав Президентові. І все-таки...

У святкових виправах рефреном повторювалася одна деталь, що дисонувала зі стилістикою впевнено-державної тональности ювілейних заходів — в теле- та радіоефірі, на урочистих засіданнях, виставках і т. ін. наполегливо підкреслювалося, що ювілей мусить стати початком "відродження слави українського козацтва". Що мали на увазі автори дзвінкого гасла — до кінця не ясно. Але, слід гадати, йшлося не про походи козацьких чайок до околиць Стамбула, тобто за пропагандистським лозунгом ховається патріотично-виховна вимога — виопуклити в підручниках з історії України героїчний, козацький струмінь, покликаний нагадати "нашу славу". Ось цьому й будуть присвячені рефлексії роздратованого історика, викладені в цій статті.

Тим, хто досі не мав нагоди ознайомитися з потоком продукції, яка виходить малотиражною оперативною поліграфією на кафедрах історії в різних

містах України, даю авторитетне запевнення — зі "славою українського козацтва" там усе гаразд. Навіть, висловлюючись м'яко, не без перебільшень. Набагато гірше там, на жаль, з історією: маю на увазі навіть не фактологічні чи термінологічні нісенітниці (на перелік яких просто місця не вистачить), а передовсім — брак очікуваної від науки кінця XX ст. раціоналізації та **гуманізації** історичної свідомости, сподіваного перемикання уваги з накинутої тоталітарною ідеологією тези про соціальний конфлікт як рушій проґресу на гомоцентризм, духовну та інтелектуальну еволюцію свого народу, елементи функціонування громадянського суспільства в минулому, паростки толерантности в ставленні до іноетнічних та іноконфесійних меншин, взаємопроникнення культур тощо. Концепційним стрижнем згаданих праць (я далі цитуватиму декілька з них, хоч довелося бачити близько двох десятків, ідейно подібних між собою як брати-близнюки) є національний міф кінця XIX — початку XX ст. Насправді ж за фасадом "відродження історичної спадщини, спотвореної прислужницькою радянською наукою"[2], в доволі хаотичній суміші переказуються не так ідеї архітектора національного міфа Михайла Грушевського (вони заскладні й надто переобтяжені дослідницьким релятивізмом), як їхнє спрощене, препароване для аґітаційного вжитку тлумачення, викладене свого часу апологетами великого історика. Внаслідок такої подвійної хірургічної операції отримуємо, для прикладу, парадоксально наївні оповіді про Запорозьку Січ як колиску української державности або про те, що Січ найповніше відповідала національному характерові українців, бо мала форму "демократичної республіки на засадах народоправства". Грушевському, з його досить скептичним ставленням до запорозької вольниці, мабуть, і в сні не привиділося б, що, формально йдучи його слідами, можна написати, наприклад, таке:

"...збройні сили (Січі) складалися з піхоти, кінноти, артилерії та морського флоту..."[3]; "Запорізька Січ (наприкінці XVI ст. — Н. Я.) створила власний чорноморський флот, який успішно протистояв флоту наймогутнішої чорноморської держави..."[4]; "У ті часи ще жоден народ не мав такої демократичної республіки, якою була Україна, не мав такого рівноправного і міцного військового устрою, який мала Запорозька Січ. Це був лицарський український орден, що не мав собі рівних у Європі..."[5].

Втім,коли заплющимо очі на кумедну меґаломанію як на зрозумілу дитячу хворобу росту, то все одно змушені будемо спіткнутися об думки та ідеї менш невинні. Пропаґандистська заанґажованість, яка виопуклює бажане, проминаючи решту, — не новотвір сьогодення. Від 1920-х років по обидва боки радянського кордону жили дві історіографії України, попри тематичну несхожість дуже подібні між собою: націоналістична, що проголошувала примат національного над науковим, і марксистсько-ленінська, яка перетворила науковців на бійців ідеологічного фронту. Спільним же було те, що обидві покладали на історика місію вихователя, який творить символи в ім'я найвищої ідеї, забуваючи: для партійного виховання існує пропаґанда, тим часом як завдання науки — безстороння правда, яка партійною не буває. У сучасному історієписанні виявилося набагато легшим повернутися до патріотичних гасел неоромантичної та націоналістичної історіографії, ніж до терпкуватої правди старих солідних позитивістів.

Ось кілька конкретних прикладів того, як можна оповідати молоді "козацьку славу", препаруючи її до невпізнанности і в спосіб просто феноменальний поєднуючи позитивістську віру в право певної соціальної групи прямувати до мети будь-яким коштом зі звичним пропаґандистським завзяттям партійного історика. Отже, криваві події літа 1648 р.:

"Сформувавши з селянства чисельне військо, народний ватажок (Кривонос) протягом короткого часу здобув Бершадь, Ладижин, Тульчин... Брацлав,

digitized by ukrbiblioteka.org

Райгород, Немирів, Погребище та ін. Повстання перекинулося і на Волинь, давнє гніздо магнатського всевладдя. Повстанський рух активізувався після 12 червня, коли на Житомирщину вступив зі своїми **недобитками** Вишневецький (князю Яремі належало 7 — 8 тис. добре навченого і озброєного надвірного війська головно з числа його задніпровських бояр і слуг, тобто майже **стовідсотково** українців — *Н. Я*). Намагаючись за будь-яку ціну придушити ребелію і захистити свої маєтності , князь вдався до найжорстокішої розправи над винними і безневинними. Шлях його війська був позначений шибеницями, палями, тисячами осліплених, обезручених і обезножених людей... Українська людність масово піднялася проти шляхти. Протягом першої половини липня — серпня повстанці визволили (тобто, здобули штурмом — *Н. Я.*). Заслав, Рівне, Клевань, Луцьк, Чорторийськ та інші міста"[6].

На жаль, кривавий марш Вишневецького — це трагічна правда. Але те, що оповідають шановні автори — тільки її половина. Додам решту.

Банальною істиною є те, що кожна війна, попри найвищі мотиви, в ім'я яких вона ведеться, приносить незчисленні страждання, смерть, спустошення та жорстокий автоматизм винищення людиною собі подібних. Не стала винятком із цього печального правила й козацька революція. Проникливий діагноз тому, що спалахнуло як звичне для Речі Посполитої чергове козацьке сум'яття, поставив уже наприкінці травня 1648 р. Адам Кисіль, пишучи до короля: починається ЖАХЛИВА СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА. За два-три тижні після Корсунської битви Україну охопила буря, що вирувала вже поза контролем та, очевидно, й поза бажанням Богдана Хмельницького. Звістка про козацькі перемоги під Жовтими Водами та Корсунем стала іскрою, що впала на бочку сухого пороху й викликала досі не бачений вибух активности простолюду. В ньому змішалися докупи затятий соціальний антагонізм і сп'яніння від безвладдя, віковічний потяг до життя "без пана" і помста за національні та релігійні приниження. Ледь не кожний селянин за мить перетворився на вояка — ворога усталеного режиму, персоніфікованого в "ляхах" (під якими розумілися й українські пани) та євреях-орендарях, а закони війни, як завжди, зняли табу на вбивство. Навпаки, прочитавши "руський отченаш", **належало** "змішати ворожу кров у полі з жовтим піском" (саме так звучать відповідні кліше багатьох дум про Хмельниччину). Громади сіл і містечок ставали збройними ватагами, а з останніх формувалися більші загони й висувалися найенергійніші "старшини", які оголошували їх "козацькими". Самовидець у своєму літописі напише про це так: "Усе, що живо, піднялося в козацтво"[7].

На Лівобережжі великі повстанські загони вже на початку червня розгромили резиденцію князя Вишневецького в Лубнах, а протягом цього ж місяця здобули Борзну, Ніжин і Новгород-Сіверський. По Південній Київщині, Брацлавщині та Поділлю, випалюючи шляхетські садиби й вирізаючи до ноги євреїв у здобутих містах і містечках, смерчем покотилися загони Максима Кривоноса, Івана Ганжі, Олександренка, Чуйка, Трифона з Бершаді, Неминикорчми, Степка та ін. У липні-серпні з'єднані селянсько-міщанські формування з'явилися на Волині та Поліссі, а наприкінці серпня — в Галичині й на Покутті, до осени 1648 р. замкнувши у вогненному кільці увесь український простір від Новгорода-Сіверського до Карпат. Каральний марш Яреми Вишневецького, який, пробившись із надвірним військом із Лівобережжя, у другій половині червня рушив на замирення Київщини та Брацлавщини, лише долив масла у вогонь. Під гаслом "вистинати винного і невинного", аби навести на простолюд жах — єдине почуття, яким, на думку Вишневецького, можна приборкати "мерзенну чернь", князь смерчем пройшов через Котельню, Вчорайше, Погребище, Вахнівку, Немирів, Прилуки. Однак протидія виявилася рівною дії: зупинивши княже військо під Махнівкою, Кривоніс почав тіснити його назад, здобуваючи міста Південної Волині. Це

супроводжувалося сценами повального терору. Зокрема, до пам'яти євреїв Речі Посполитої червень-липень 1648 р. увійшов як "брама помсти", а кілька днів з нього вшановуються донині в єврейському календарі серед дат скорботи. За даними тогочасних єврейських хроністів, повстанці винищили за два місяці до 100 тис. осіб[8]. Цифра ця фантастично перебільшена (як, утім, і всі без винятку тогочасні цифрові дані), бо в усій Речі Посполитій перед початком козацької революції, за даними сучасних єврейських науковців, мешкало не більше як 150 — 170 тис. євреїв, однак безсумнівним є факт, що майже 300 єврейських громад, осілих в Україні, припинили своє існування саме в той час. Найяскравіша єврейська хроніка трагічних місяців, написана мешканцем волинського Заслава (врятованим, як і багато інших євреїв, армією Вишневецького), котра вперше вийшла друком у Венеції ще 1653 р., оповідає про нечувані звірства, руйнування єврейських осель, перетворення синагог на стайні, цілеспрямоване винищення дітей.

Ось такою в світлі терпкої правди постає бадьоро описана в підручнику "слава" Кривоносового походу. Хроніка кривавого жнива червня-липня 1648 р. настільки обплутана гаслами перехресної ПОМСТИ, що в ній навряд чи можна знайти більш і менш винного. Втім, на відміну від авторів згадуваної книжки, сучасники розуміли жорстоку рівновартісність "правд" обох месників — вихованого в трьох європейських університетах доброго християнина й зразкового лицаря князя Яреми та "вождя шаленого плебсу" Кривоноса. Мабуть, найвлучніше її зінтерпретував Хмельницький: на жадання урядових комісарів видати для належної кари Кривоноса гетьман відповів: "Взамін на Вишневецького". Що ж до Самовидця, людини, що спостерігала події з глибини свого часу, то він підсумував не героїчний, а трагічно-особистісний вимір війни ще промовистіше: "...в тот час не било милосердія межи народом людским"[9].

Психологічна інерція, звичність сприйняття історії в позитивно оцінюваних категоріях "боротьби" й "конфлікту", не тільки перешкоджає денонсації упереджень і фобій, властивих українському (як і всякому іншому) національному міфові, а навпаки — примножує їх примітивною агітаційністю "на користь" свого народу — наймудрішого, найсправедливішого, найрозумнішого, найскривдженішого. Приклади, які не глухому морально історикові й читати незручно, можна наводити на багатьох сторінках. Ось один із них: хвацька оповідь про те, як Іван Золотаренко визволяв 1654 р. територію Білорусі[10] (і це — разом із російською армією, коли внаслідок агресії російсько-козацького війська величезні маси населення були винищені або вивезені в полон, а квітучі доти міста зазнали непоправних руйнувань!). Ось інший перл неправди: зворушлива оповідь про те, як після Пилявецької битви восени 1648 р. "народне військо вирушило в Галичину, де його радо вітало трудове населення західного краю, всіляко допомагаючи йому і поповнюючи лави народно-визвольної армії"[11]. Ну, чим не ідилія "золотого вересня" 1939 р.! З тим самим ефектом айсберга, коли за кадром лишається більша частина інформації, відома кожному історикові, а саме: армія Хмельницького в поході на Львів і Замостя восени 1648 р. грабувала й руйнувала однаково і людей на власних етнічних теренах, в ідилічно змальованому вище "західному краї", і на території польської Замойщини, де католицьким храмам дісталося те ж саме, що трохи раніше — руським[12].

Приклади з військової історії? Будь ласка. Берестечко виявляється, було не катастрофічною поразкою козацької армії, а всього лише "невдачею", оскільки "зрада татарського хана поставила повстанців у скрутне становище"[13] (цифри втрат навіть не наведені!). Натомість Батізький розгром гусарської кінноти, де "гетьман отримав блискучу перемогу, яку сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала під Каннами"[14], описаний із таким респектом, що навіть кількість

digitized by ukrbiblioteka.org

загиблих ворогів задля враження збільшено з 8 до 20 тис. Читаючи такі реляції з поля битви, лишається хіба згадати старий анекдот про Наполеона, який дивиться парад на Червоній площі, водночас читаючи "Правду". На захоплені вигуки ад'ютанта "Сір! Якби нам хоч один такий танк, ми не програли б Московської кампанії!" Наполеон незворушно відповідає: "Мсьє! Якби нам хоч одна така газета, ніхто в світі не дізнався б, що ми її програли".

Приклади, схожі на вже зацитоване, можна без перебільшення передруковувати цілими сторінками, і то з багатьох книжок, де, як колись казали, "ласкавий чительнику, знайдеш, чого потреба": пасторальних козаків, які вирощували в Дикому Полі зернові, а караванів на битій дорозі — боронь, Боже! — ніколи не переймали, і коли ходили в Крим чи ногайські улуси — то це було щось на зразок екскурсії; траплялося їм зрідка бувати і в Молдові, але не за чим іншим, як лиш за тим, щоб визволити братів-молдаван із-під турецького іга. Яскраве враження може справити бурхлива, зі збереженням стилістики маніфестів Катерини II, радість із нагоди того, що в останній чверті XVIII ст. впав "останній бастіон кочовиків" і "врешті перестало існувати гніздо розбою" — Кримський ханат[15] (який, до речі, вже давно не був "кочовим", а, крім того, від середини XVII ст. став головним союзником козаків). Не без пізнавального інтересу можна також прочитати натхненні оповіді про те, як руська мова напрочуд швидко опанувала литовські верхи Великого князівства Литовського, і було це пречудово. Правда, за кілька сторінок із подивом натрапиш на місце, де те саме стосовно просування в Україну польської мови змальовується з драматичною патетикою, супроводжуючись гучними акордами про "розгул фанатичного католицизму" та "національне гноблення". Втім, чого вимагати від компіляторів, коли навіть у монографії наукового характеру — книжці В. А. Смолія та В. С. Степанкова "Богдан Хмельницький"[16] — в описах позиційної боротьби за населені пункти (мешканцям яких однаково, хто їх укотре здобуде, бо роз'юшені війною озброєні люди грабуватимуть і безчинствуватимуть однаково), автори дивовижно послідовні в лексичних штампах: коронні загони, здобувши бідолашне містечко, в нього ВДИРАЮТЬСЯ, а козацькі ВСТУПАЮТЬ.

Здавалось би, дрібниця. Але вона може правити за взірець подвійного еталона моральної відповідальности: "нашим" — можна, "їхнім" — ні! Він однаково прикладний і до козацьких походів по здобич, і до перипетій Хмельниччини та Руїни, і до Коліївщини та сумної історії XX ст. І доки подвійний еталон зберігатиме силу — годі говорити про гуманізацію історичної (та вочевидь, й не тільки історичної) свідомости.

Патріотичний азарт історико-педагогічної продукції у своєму публіцистичному запалі не самотній, бо перегукується з відпрацьованим пропагандизмом продукції науково-дослідницької. З-поміж іншого обмежусь тільки одним, "ювілейним", сюжетом — державотворенням у часи Богдана Хмельницького. Відомо, яку роль відіграє історична традиція в процесах державної самоідентифікації кожного народу. Вимушена перерва у вивченні кола проблем, пов'язаних із поняттям держави, нині в Україні обернулася ситуацією, котру відомий історик права Центрально-Східної Європи Юліуш Бардах влучно кваліфікував як "невтамовану спрагу історії": там, де суспільство відчуває брак історичної традиції, мимоволі зринають старі або творяться нові міфи, приурочені до запитів сьогодення[17]. Рвучко розвернувшись до раніше табуйованого політичного феномена — Козацької держави, історики виявилися професійно не готовими його досліджувати: як із милою щирістю зізнався один молодий науковець Інституту історії України щодо Переяславського договору 1654 р., "відсутність фахових знань не дозволяє детально зупинитися на аналізі існуючих правових концепцій чи пропонувати власні конструкції"[18].

Відтак за вихідну основу міркувань про характер держави Богдана Хмельницького правлять праці В'ячеслава Липинського, Івана Крип'якевича чи Ореста Терлецького[19], злегка модифіковані хіба що новими міркуваннями про еволюцію політичних поглядів гетьмана[20]. Сама ж держава бачиться й далі (як і для науковців 20 — 30-х років) своєрідним аналогом інституцій XIX — XX століть, тобто струнким політичним тілом, витвореним унаслідок об'єднання володаря, правлячих еліт, апарату управління, території та населення на підставі уніфікованого законодавства, усталених кордонів, нормованої представницької і фіскальної систем тощо. Тим часом така тенденція ототожнення середньовічних і ранньомодерних державних організмів із державами Нового часу була подолана і в соціології, і в прикладних історичних дослідженнях завдяки цілій низці фундаментальних праць європейських та американських науковців, котрі побачили світ впродовж кількох останніх десятиліть[21]. На жаль, навіть віддаленого перегуку висловлених там ідей із сьогоднішніми працями наших співвітчизників годі шукати: до українського "наукового ринку" поки що не достукалася жодна.

Тож ми далі лоскочемо національне самолюбство твердженнями про те, що "республіканський устрій, що сформувався в Україні, мав виборність усіх ланок уряду, власну військову організацію, фінансову систему, службу міжнародних зносин"[22] (в навчальних посібниках про це саме написано ще "дохідливіше": "Новостворена козацька держава діяла за всіма законами державности, маючи її класичні ознаки. Вона мала політичну владу, територію, політико-адміністративний устрій, суд і судочинство, фінансову систему та податки, соціальну структуру населення, міжнародні зв'язки"[23]).

Від історично детермінованої моделі Козацької держави це лежить не ближче, ніж свідомість бентежного гетьмана — від чеканно-пропагандистських фраз про те, як він, уклавши договір із Росією на засадах "своєрідної конфедерації" (?!), врешті "зосередив зусилля на вирішенні найважливішого завдання — возз'єднання в межах Козацької держави усіх українських земель"[24].

Все постає таким неспростовно ясним, що сама собою з уст злітає оптимістична фраза: "Факти недвозначно вказують на тверді наміри українського керівництва боротися за державну самостійність"[25] (для мене, історика, залишається найбільшою загадкою, як досягнути цього бравого оптимізму, опинившися сам-на-сам із гігантським клубком суперечливих фактів і суб'єктивних алюзій[26], якими оповиті дев'ять бурхливих років гетьманування Хмельницького — людини, як говорили сучасники, "з тисячею штук", чиї словесні заяви лише дуже наївна людина здатна ототожнювати з реальними намірами). Там, де все так "недвозначно" ясно, трудно шукати р о з д у м і в, а там, де ще й бракує обізнаности з ідеями теоретиків середньовічного державотворення, навряд чи можна очікувати прискіпливого порівняльно-типологічного вивчення Козацької держави. Не як неповторного витвору козацького генія, який утер носа всій Європі "республіканським ладом", а як неймовірно складного феномена станової військової диктатури, коли збройна корпорація (козацтво) зуміла стати "політичним народом": і дорівнюючи всій країні, і представляючи її, і ототожнюючись із нею in toto corpore (звідси, до речі, бере початок і самоназва цієї держави — "Військо Запорозьке", яка наштовхує на певні аналогії, приміром, із середньовічним австрійським поняттям landschaft, яким позначали і власне територію, і суспільство, на ній оселене, і політичну групу, яка це суспільство репрезентувала). Інший приклад: "підозрілі" натяки сучасників Хмельниччини, котрі від перших днів війни звинувачували козаків у намаганні розпоряджатися Україною jako suo patrimonio[27], могли б наштовхнути теоретично начитаного дослідника на шерег рефлексій про архаїчні витоки новоствореного "патрімоніального" державного тіла, яке спробувало організувати навколишній простір за подобою збройних братств[28], тобто в канонах запорозьких стереотипів свідомости, а також про те, чому ця спроба (в реаліях XVII ст. анахронічна) була від початків приречена на

digitized by ukrbiblioteka.org

невдачу. Своєрідним підсумком нежиттєвости укладу держави-війська служить Конституція Пилипа Орлика 1710 р., де зроблено першу спробу "усвідомити" Козацьку державу на формальному рівні. Цей акт уже спирається на "нормальну" модель тогочасної європейської держави: в основу Конституції покладено принцип контракту, що окреслює компетенції та взаємні ґарантії "політичного народу" (козацтва) і "володаря" (гетьмана), а також характерний для так званих периферійних країн середньовічної та ранньомодерної Європи — Чехії, Угорщини, Речі Посполитої — принцип двощаблевої репрезентації, тобто персонального голосу для верхівки еліти — старшини і представницького — для "послів Війська Запорозького".

Втім, мета автора цих рядків полягає не в спробі аналізувати феномен козацького державотворення, а в намаганні підкреслити, настільки далекою є нинішня історична наука в Україні від усвідомлення того, що тільки *сучасне* наукове мислення може дати ключ до розуміння українського суспільства доби Хмельниччини. Брак елементарної обізнаності з зарубіжною науковою думкою породжує провінційність, оту саму "ідеологію острова", про яку ще 1948 р. з блиском писав Юрій Шевельов[29]. І доки ми обмежуватимемося заклинаннями про "державотворчий потенціал української нації" замість вести чорнову, марудну роботу, опановуючи нові ідеї та нові методики інтерпретації джерел (що врешті дозволить зрозуміти — чим же насправді була ця шалено цікава держава під химерною назвою "Військо Запорозьке"), доти наша історична традиція зберігатиме характер міфологізування для домашнього вжитку, давно перейденого у світовій науці. Цитуючи ще раз мого улюбленого Шевельова, "тут шанс Києва. Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована"[30].

Але повернімося ще раз до козацької слави! Українська історична наука нині переживає той стадіальний період, коли на перше місце висуваються не гуманітарні чи сцієнтичні вимоги, а пропаґандистсько-виховні функції — виопуклення ролі власного народу, служіння державницьким ґаслам, культивування ідеалізованих героїчних постатей тощо. Через таку стадію (зрозумілу з огляду на політичне запотребування) свого часу пройшли історіографії тих молодих держав, що виникли після першої світової війни, тож не провина, а біда України, що їй доводиться проходити цей шкільний клас другорічницею. Парадокс роздвоєння між загальногуманним і політично злободенним тяжкий для погодження; до прикладу, він кладе свій відбиток навіть на таких гуманістів високої проби, як Євген Сверстюк. В одній зі своїх авторських радіопередач вересня цього року п. Сверстюк проголосив: "Історія нам потрібна тільки як іскри, що живлять дух". Вважаю за свій моральний обов'язок науковця заперечити: історія нам потрібна не для цього, бо вона — це перш за все ПРАВДА, що не лякається свого зображення в дзеркалі навіть тоді, коли воно радше збентежить, ніж підживить дух.

Дороги минулого по всіх світах були политі кров'ю і сповнені тривог та ненависти. Гуманні ж ідеали гуманного суспільства — це пещене дитя Нового часу. Відтак тяжка місія історика — не творити шляхом косметичних операцій рожеву казку про найкращу й найславнішу у світі націю, а оповідати терпку правду про наших предків — жорстоких дітей жорстокої доби. На ній теж можна "відродити козацьку славу", проте апелюючи не до рум'яних манекенів, зліплених на потреби виховання гречних панночок, а до тих людей зі сталі та ґраніту, що так простодушно й наївно намагаються схилити негнучкі грішні шиї під козацькими Покровами.

Вважаю, що нам варто поспішати. Втрачаючи правду історії, ми втрачаємо себе. Богданові ж Хмельницькому, на відміну від нас, час терпить: від серпня 1657 р. над ним шелестить ошляхетнена леґендами вічність.

---

[1] Порів. вірш на реєстр Війська Запорозького 1649 р. Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. (Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима). К., 1992. С. 101 — 104.

[2] З передмови до: Історія України. Навчальний посібник (Б. Д. Лановик, О. Д. Зубалій, З. М. Матисякевич та ін.). К., Ін-т системних досліджень освіти при Міністерстві освіти України, 1993. С. 4.

[3] *Там само.* С. 30.

[4] *Борисенко В. Й., Заремба С. З.* Україна козацька. XV — XVIII ст. Ч. I: XV — XVII ст. Навчальний посібник. К., Центр пам'яткознавства Укр. держ. педаг. ін-т ім. М. П. Драгоманова, 1993. С. 26.

[5] Історія України. Учбовий посібник (Ред. Б. Д. Лановик та ін.). К., Тернопільський ін-т народного господарства, 1991. С. 38.

[6] *Борисенко В. Й., Заремба С. З.* Назв. твір. С. 64.

[7] Літопис Самовидця (Підгот. Я. І. Дзира). К., 1971. С. 57.

[8] Порів. для прикладу: Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев (До второй половины XVIII в.). Иерусалим, 1988. С. 106 — 110.

[9] Літопис Самовидця... С. 53.

[10] *Борисенко В. Й., Заремба С. З.* Назв. твір. С. 100. Цифри втрат і картини погромів в один із найтрагічніших для старої Білорусі років — 1654, коли за півроку Росії за допомогою Золотаренка вдалося захопити 33 замки й установити окупаційний режим на чималій частині білоруської території; див., наприклад, у статті Михася Ткачова про війну Росії з Річчю Посполитою 1654 — 1667 рр.: Беларускі гістарычны часопіс. — Мінск, 1993. № 1.

[11] Історія України (Б. Д. Лановик...) С. 36.

[12] Див. детальне зіставлення фактів у статті Ю. Пулцвяртка "Найдальший західний похід військ Богдана Хмельницького — міф і реальність" (у друку в кн.: Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського і українського народів. Зб. мат-лів II Польсько-української наук. зустрічі. Львів, жовтень 1995 р.).

[13] Історія України (Б. Д. Лановик...) С. 38.

[14] *Там само.*

[15] Історія України... К., 1991. С. 67.

[16] *В. А. Смолій, В. С. Степанков.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1993.

[17] Bardach J. Od narodu politycznego do narodu etnicznego w Europie Srodkowo-Wschodniej // Kultura i spoleczenstwo. 1993. R. XXXVII. № 4. S. 15.

[18] Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків: Мат-ли науково-теоретичного семінару. К., Ін-т історії України, 1995. С. 23.

[19] *Липинський В.* Україна на переломі, 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Відень, 1920; *Терлецький О.* Історія української держави. Львів, 1924. Т. 2; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1925 — 1931. Т. 138 — 140, 144 — 145, 147, 151.

[20] *Степанков В. С.* Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. Хмельницький, 1990; *Його ж.* Богдан Хмельницький і проблема державности України. // Укр. істор. журнал. 1991. № 9, 11; *Його ж.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648 — 1654). Львів, 1991; також див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, Ін-т української археографії (Львівське відділення), 1993.

[21] Не претендуючи на спеціальну бібліографію, подаю для прикладу: Hintze O. Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgegemeinen Verfassunggeschichte. Aufl. 2. Gottingen, 1962; *Maravall J.— A.* Estado modemo y mentalidad social (Siglos XV y XVII). Madrid, 1972. T. 1 — 2; *Lapeyre H.* Les Monarchies europennes du XVI siecle. Les relations internationales. Paris, 1973; The Formation of National States in Western Europe / Ed. by Ch. Tilly. Princeton, 1975; State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century / Ed. by J. Pelenski. Warsaw, 1986; *Maczak A.* Rzadzacy i rzadzeni. Wladza i spoleczenstwo w Europie wczesnonowozytnej. Warszawa, 1986; *Zagorin P.* Rebels and Rulers, 1500 — 1660. Cambridge, 1982.

[22] *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р.: міфи і реальність. К., 1994. С. 45.

[23] Історія України. Матеріали до лекцій та методичні поради для викладачів середніх спеціальних навчальних закладів (Укл. В. В. Діденко, М. І. Мальцев та ін.). К., 1991.

[24] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Назв. твір. С. 17, 22, 23 та ін.

[25] Українсько-російський договір 1654 р. ... С. 17.

[26] Зіставлення фактології першого періоду війни з песимістичним висновком щодо можливости однозначного тлумачення політичної платформи Хмельницького див.: *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність... С. 1 — 65.

[27] Документы об Освободительной войне украинского народа, 1648 — 1654. К., 1965. Док. № 28 (1648 р.).

[28] Певні спостереження в цьому ж напрямку див.: *Толочко О. П.* Русь: держава і образ держави. К., 1994. С. 6 — 7.

[29] *Шерех Юрій.* Над озером. Баварія. // Україна. Наука і культура. К., 1993. Вип. 26 — 27. С. 7 — 43, зокрема — с. 36.

[30] *Там само.* С. 37.

digitized by ukrbiblioteka.org

Олександр МАЙБОРОДА

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА І ПЕРСПЕКТИВИ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Виникнення наприкінці 80-х років Народного руху України за перебудову було досить очевидним симптомом наступних кардинальних змін у суспільстві. На обох політичних флангах добре розуміли, що посилання в назві нової організації на перебудову лише приховує справжню мету Руху — досягнення Україною незалежности. Методи дискредитації ідеї незалежности не вирізнялися вибагливістю. У хід було пущено жупел неминучої міжетнічної ворожнечі з посиланням на історичний досвід і середини XVII ст., і 1917 — 1920 років.

Життя повністю спростувало похмурі прогнози. Міжетнічний спокій — один із небагатьох здобутків незалежної України. Збереження міжетнічної злагоди стало важливим завданням Української держави.

Міжетнічні взаємини в державі належать до сфери етнонаціональної політики, змістове наповнення якої не вичерпується названим колом питань. Феномен етнонаціональної політики існує у двох основних вимірах. По-перше, як і політика взагалі, етнонаціональна політика є процесом розподілу влади, в якому беруть участь мобілізовані етнічні спільноти, захищаючи свої інтереси. По-друге, це система запланованих кроків і заходів, що їх здійснюють державні органи з метою створити в межах своєї юрисдикції гармонійну модель міжетнічного співжиття. Наша увага буде зосереджена здебільшого на другому вимірі етнонаціональної політики, від якого залежать напрямки етносоціального розвитку суспільства. Однак це допоможе глибше зрозуміти й перший вимір феномена. Адже етнополітичне планування передбачає насамперед вивчення становища суб'єктів етнополітики, їхніх інтересів на арені суспільного життя.

За класичною етнополітологічною схемою, етнос у процесі своєї соціально-політичної еволюції проходить низку етапів, на кожному з яких набуває нового якісного стану: від етнічної групи до національности, згодом нації, а в разі успішного втілення своїх державницьких прагнень — до "нації-держави". Статус "нації-держави", якого український народ набув 1991 р., впав на нього досить несподівано, і йому відразу довелося ввійти в роль, до якої він повністю не був готовий. Проголошувані в складі СРСР "соціалістичною нацією", українці, по суті, самі були етнічною меншиною, і їхній рух за незалежність був не так націоналізмом майбутньої нації-держави, як звичайним етнонаціоналізмом етнічної групи.

Етнічний націоналізм у своєму розвитку й переростанні (якщо воно відбувається) в націоналізм нації-держави проходить певні стадії: відродження, коли носії однакової етнічности збираються в солідарну групу; пробудження, коли така група мобілізується навколо спільних програм і гасел, що відбивають її інтереси; і, нарешті, самовизначення нації, коли етнос політизується й вимагає для себе певних прав, у т. ч. права на національну державу.

Історично короткий термін переходу українців від "нації" до "нації-держави" породив низку проблем їхньої етносоціальної еволюції. Процес відродження мусив відбуватися прискореними темпами, шляхом апеляції переважно до славетних сторінок минулого, до етнічних коренів, до спільної мови, забутих традицій тощо. Однак у зденаціоналізованому середовищі це

сприймалося подекуди як примусове накидання малознаних цінностей. Частина інтелектуалів, навіть українських за своєю етнічністю, демонструвала вочевидь зневажливе ставлення до етнокультурного відродження як до "шароварництва", яке в їхніх очах уособлює культурну відсталість.

Така реакція з боку частини інтеліґенції, особливо технічної, була в певному сенсі закономірною та зрозумілою. Інтелектуали-вихідці з тих націй, що тривалий час перебували під чужинським гнобленням, традиційно прагнуть самоствердження, переходячи на культурні зразки панівних націй і всіляко підкреслюючи свою належність до "вищої" культури, ніж та, в якій формувалися вони самі чи їхні батьки. Зрікаючися рідної культури, вони немовби піднімаються над одноплемінцями й дорівнюються до розвинутішої панівної нації. Природно, що легше користуватися здобутками вже створеної високої культури, нехай і чужої, тим часом як над піднесенням своєї треба працювати й працювати. Не стала винятком і частина української інтеліґенції, особливо російськомовної. Уже перші кроки до розширення сфери застосування української мови наразилися на мовчазний опір російськомовного населення, яке прагнуло зберегти звичне лінґвістичне середовище.

Одночасно з українським етнічним відродженням розпочався етнічний ренесанс у середовищі інших спільнот України. Здебільшого він розвивався в мовно-культурних вимірах. Відверто політичного характеру етнічний рух набув серед кримських татар, які, домагаючись повернення до Криму, одночасно ставлять питання про власне національне самовизначення. Поряд зі справедливими вимогами кримсько-татарського народу виявили себе штучно інспіровані течії на кшталт "новоросів", "русинофілів" тощо. В окремих етнічних групах означилися русофільські настрої, не всі з них відразу стали на шлях підтримки ідеї незалежности, лідери окремих національно-культурних товариств не приховували свого конформізму щодо комуністичного режиму.

Деякі, хоча й не гостро окреслені, розбіжності політичних і культурних орієнтацій різних етнічних і лінґвістичних груп українського суспільства не вилилися в прямий конфлікт. Навіть більше, зазнали краху спроби кримських сепаратистів, ініціаторів "Донецько-Криворізької Республіки" та подібних до них. Етнічний мир було збережено. Крім вчасних запобіжних заходів із боку державних органів, політичних партій, громадських організацій, суттєву роль у цьому відіграли дві обставини. Недостатній розвиток в українській нації ознак "нації-держави" мав і позитивне значення: українці не могли сприйматися як нація гнобительська. Пригнічене становище всіх етносів України, навіть російського, який, у соціально-економічному сенсі, відчув на собі всі комуністичні експерименти, утворило між ними атмосферу взаєморозуміння щодо необхідности зміни політичної системи. Крім того, міжетнічне порозуміння підпирали й спільні надії на процвітання України по здобутті незалежности.

Труднощі перехідного періоду не могли не вплинути на психологію частини і національних меншин, і української більшости. Можливо, що економічна криза поставить міжетнічні відносини в Україні перед новими випробуваннями. Нові життєві обставини вимагають від Української держави скориґувати етнонаціональну політику.

Найчастіше надії на міжетнічний спокій пов'язують із ретельно розробленою процедурою стеження за етнополітичним процесом, вчасним втручанням державних органів у конфліктонебезпечні ситуації, неухильним додержанням законодавства з національного питання та застосуванням системи покарань за вчинки, які провокують національну ненависть, дискримінацію на етнічному ґрунті тощо. Значення суто бюрократичних заходів і ролі виконавчої та судової гілок влади задля підтримання правопорядку в міжетнічних взаєминах ні в якому разі не можна применшувати. Однак не можна забувати й того, що бюрократичні процедури стають ефективними лише в належному морально-психологічному суспільному середовищі, сповненому

digitized by ukrbiblioteka.org

почуття довіри етнополітичних суб'єктів один до одного. Формування такої суспільної атмосфери є для державного керівництва завданням більш значущим, ніж ситуативна реакція на розвиток міжетнічних узаємин.

Становлення й розвиток консолідованих національних держав із міцною внутрішньою солідарністю їхніх громадян відбувалися зазвичай у двох варіантах. Або політизована етнічна спільнота в боротьбі за самовизначення та незалежність творила власну державу, й на арену історії виходила "нація-держава" в етнічному розумінні, або, навпаки, сама держава з етнічно гетерогенним населенням формувала в своїх громадянах почуття спільного "ми" і в такий спосіб немовби етнізувала певний політико-громадянський соціум, перетворюючи його на політичну "націю-державу".

Особливість нинішньої історичної ситуації для України з її етнодемографічним складом і багатофакторним етнополітичним простором полягає в тому, що її етносоціальний розвиток у напрямку націодержавної консолідації може піти будь-яким із цих двох варіантів. Вірогідність першого варіанту зумовлюється, зокрема, тим, що найбільше прихильників ідея самостійности має серед етнічних українців, що спалах українського етнічного ренесансу поставив у центр суспільних дискусій проблему відродження й розвитку культури українського етносу як загальнонаціональної, що серед етнічних українців різко зросла національна свідомість, усвідомлення себе корінною нацією на території держави, а отож і почуття особливої відповідальности за майбутню долю України.

Не менше, якщо не більше, можливостей розвитку має другий варіант. Майже чверть населення нашої держави є етнічно не українським, причому на самих лише росіян припадає 22,1 %. Значна частина неукраїнських груп солідарна з корінною нацією в її самостійницькому виборі, такі настрої панують серед поляків, угорців та інших меншин. Населення країни не становить одного лінгвістичного та культурного масиву, причому російськомовними вважає себе й чимала частка етнічних українців, особливо зурбанізованих. Основний промисловий потенціал зосереджений у регіонах, байдужих до етнокультурних проблем.

Штучне підштовхування, а тим більше форсування будь-якої з тенденцій етносоціального розвитку було б трагічною помилкою. Примусове накидання як ідеї етнічної нації-держави, так і ідеї політичної нації спровокувало б підозріливість етнічних груп одна до одної. У цьому сенсі бюрократія мусить добре пам'ятати крах спроб і русифікації інородців через формулу "православ'я — самодержавство — народність", і творення "нової історичної спільности людей — радянського народу". Водночас такі застереження не означають, що влада не може симпатизувати тому чи іншому варіантові етносоціальної еволюції. За умов України утвердження в суспільстві концепції політичної нації, належність до якої ототожнюється з громадянством особи, істотно полегшило б досягнення міжетнічної гармонії та становлення правового суспільства. І якщо з огляду на історичний досвід примусові методи запровадження цієї концепції протипоказані, то це не заперечує можливости створення таких соціально-економічних, політичних і культурних умов, за яких вона могла б конкурувати на рівних із концепцією української етнічної нації. Українська правляча еліта стоїть перед необхідністю здійснити широкомасштабні кроки в усіх сферах життя, що сприяли б виборові суспільством історично виправданого шляху етносоціального розвитку.

Відмінність етнічної нації від політичної полягає, зокрема, в тому, що перша може існувати, навіть утративши свій загальнонаціональний ринок. Брак господарської єдности може компенсувати єдність етнокультурна. У цьому сенсі українці за радянських часів формально могли вважатися нацією попри те, що більшість економічних суб'єктів України мали контрагентів поза межами УРСР. Відродження так званого "спільного економічного простору" й повернення українській економіці її старої функції скоріше за все законсервує етнічне розуміння української нації.

Результати етнонаціональної політики в Україні безпосередньо залежать від формування українського економічного простору — визначення його структури, галузевих і територіальних пропорцій, напрямків зовнішніх зв'язків. Цей процес сприятиме формуванню матеріальних інтересів, важливих не лише для етнічних українців, а й для всіх громадян. Однак в Україні й досі спостерігається настирлива тенденція деяких регіонів до відродження старих, явно нерентабельних, невигідних усьому населенню, подекуди просто безглуздих господарських зв'язків із пострадянськими державами. Парадоксальність ситуації у тому, що такі вимоги висуваються регіонами, де найбільш насторожено ставляться до етнічного тлумачення української нації.

Ця тенденція зумовлена двома обставинами. По-перше, втомою населення від економічних труднощів, спричинених перебудовою економіки. Багатьом видається, що не пізно повернутися назад, під опіку московського центру, який увільнить людину від турбот про самовиживання. По-друге, господарська специфіка регіонів збігається з культурно-лінгвістичною специфікою. Індустріальні російськомовні регіони, пов'язані з промисловим обміном із позаукраїнськими територіями, не відчувають себе одним цілим із сільськогосподарськими регіонами України. Останні також починають втомлюватися й від нестачі товарів, і від нестачі коштів на їх придбання. Якщо війну вважати найкращим національним консолідатором, то Україна вже не перший рік перебуває в стані неоголошеної економічної війни, що її веде проти нас Росія. На жаль, ця війна не стільки консолідує націю, скільки викликає в неї розпач. Росія дедалі міцніше підбирає під себе український ринок. Остання її операція — накидання Україні ідеї фінансово-промислових груп, створення яких, що не важко передбачити, завершиться встановленням російського фінансового панування та втіленням відомої формули "вулиці ваші — кам'яниці наші". Результатом буде відтворення колоніального характеру економіки України, її науково-технічне відставання внаслідок закріплення за нею "напівфабрикатних" функцій, остаточне зведення її до становища культурної периферії Росії. Може, це призведе до нової солідаризації всього українського населення, але вона буде надто запізнілою.

Культурно-лінгвістична єдність населення не є обов'язковою умовою формування політичної нації, але, як бачимо, її брак може суттєво вплинути на економічний вибір і через нього зашкодити такому формуванню. Будь-яка національна культура складається з двох шарів — традиційної етнічної, яка виникла ще в доіндустріальний період і зберігається переважно на селі, та міської культури, яка формується в процесі модернізації. Недорозвиненість верхнього, міського шару підриває престижність культури. Натомість брак нижнього шару спричиняє втрату її своєрідности, того, що зветься національним колоритом. Національна культура прогресує, коли елементи традиційної культури, перенесені в урбаністичне середовище, трансформуються в нові, більш вишукані форми.

В Україні українська та російська культури опинилися на різних рівнях. Зберігся традиційний, сільський шар української культури. Однак недостатньо швидкі темпи урбанізації українського народу спричинили недостатню розвиненість його міського культурного шару. Відомих блискучих зразків української класики замало для загального тла. Навпаки, русифікація українських міст сприяла розповсюдженню російської міської (щоправда, часто це російськоподібна) культури. Мала частка росіян на селі (близько 10% від їх загальної кількости в Україні) призвела до того, що їхня культура втратила традиційний фундамент і розвивається переважно шляхом перенесення культурних зразків із материкової Росії.

Спроби витіснити російські культурні зразки з українських міст могли б лише назавжди покласти край надіям на взаємопорозуміння найбільших етносів України. Такий самий наслідок матиме й консервація української культури в її сільському варіанті. З огляду на перемішаний характер розселення

digitized by ukrbiblioteka.org

українців і росіян, вимальовується перспектива розвитку загальнонаціональної повноцінної культури шляхом взаємозбагачення двох різноетнічних і різносоціальних культурних середовищ. Одначе тут постає одне дуже болісне для обох етносів запитання: якою мовою обслуговуватиметься така загальнонаціональна культура?

Наявність в одній нації двох мовних середовищ може призвести до одного з трьох результатів: виникнення на обопільному ґрунті нової мовної системи (факт в історії нерідкий, адже й українці, й росіяни не розмовляють мовами своїх середньовічних предків); паралельне співіснування двох мов (у такому разі доведеться примиритися з наявністю двох національних культур); асиміляція більш розвиненою мовою менш розвиненої. Будь-який результат можна вважати історично зумовленим та історично виправданим, коли дотримується одна вимога — однакові не лише юридичні, формальні, а й фізичні, реальні стартові спроможності мовних суб'єктів. Через занепад української мови внаслідок політики русифікації формальна рівноправність двох мов може видаватися демократичною лише зовні. По суті, без системи преференцій, першим елементом якої є збереження за українською мовою статусу державної, вона приречена якщо не на забуття, то на роль елемента національного колориту для державного офіціозу. Стартові умови обох мов можна буде вважати рівними лише тоді, коли двомовність стане надбанням кожного громадянина. Досягти цього без певної міри державного примусу через систему освіти та виховання, професійних вимог до службовців тощо неможливо. Такі державні заходи сприймаються російськомовним населенням як дискримінація і викликають невдоволення. Справедливе з погляду формальної логіки, воно зачіпає болісні струни українофонів, які не бажають миритися з увічненням ситуації, породженої несправедливістю.

Не менше запитань виникає щодо перспектив формування загальнонаціональної свідомости, яка має ґрунтуватися на загальноукраїнському "ми". У першу чергу вони пов'язані з проблемою кримських татар. В усіх перипетіях кримської політики татари виявляли послідовну лояльність до України та її державности. Водночас вони не менш послідовні в прагненні національного самовизначення. Форму цього самовизначення вони ще не сформулювали, однак зрозуміло, що в їхній особі частина громадян України — потенційних членів української політичної нації — вважатиме себе якоюсь окремою національною спільнотою. Паралельно з ними росіяни Криму, серед яких переважають проросійські настрої, теж навряд чи вважатимуть себе членами української нації, навіть у політико-державному розумінні.

Певне занепокоєння викликає й діяльність групи інтелектуалів у Закарпатті, які намагаються спрямувати культурний рух українців краю в русинофільське річище. Мова йде про спроби протиставити українців-русинів усьому українському загалові, виокремити їх в інший етнос і політизувати навколо ідеї самостійної держави. Цей політичний рух охоплює поки що невелику групу людей. Проте не можна не враховувати тієї обставини, що більша частина історії українців-русинів пройшла поза Україною, становлення їхньої самосвідомости як етнографічної групи українського народу ще не завершилося й тому за несприятливої економічної ситуації може припинитися. В такому разі етнічна самосвідомість цієї групи може задовольнятися лише локальною русинською належністю.

Небезпечними для формування почуття загальнонаціональної солідарности є ідеї щодо запровадження федеративно-земельного устрою в Україні. Тут треба виокремити два аспекти питання — додержання вимог історичної зумовлености та практичну доцільність. Будь-яка федерація є компромісом між центральним урядом, який прагне унітарности держави, та національними периферіями, що змагають до максимальної самостійности, але, будучи неспроможними на неї, погоджуються на федеративні зв'язки. Отже, на творення федерації потрібні суб'єкти, які відчувають несхожість між собою з

погляду історичної долі, мови, культури, господарської специфіки тощо. Україна колись мала у своєму складі історико-культурні реґіони, які могли б у перспективі перетворитися на землі-суб'єкти. Але денаціоналізаторська політика царизму та радянського уряду завдала удару в першу чергу по них. Історико-культурну своєрідність зберегли хіба що Галичина та Закарпаття, певною мірою Буковина. Тому запровадження федеративно-земельного устрою в Україні відбивало б не логіку історичного розвитку, а прагнення реґіонів розв'язувати свої проблеми самотужки, максимально ізолювавшися від загальнонаціонального процесу. Досить відчутний голос прихильників федерації дає підстави для сумнівів у перспективах формування солідарного клімату всередині українського суспільства.

Тяжким випробуванням для почуття національної солідарности є також процес первісного нагромадження капіталу, який, як і завжди у світовій історії, йде шляхом пограбування народних мас і кидає їх у злидні на тлі розкішного життя невеликої купки нової буржуазії. Соціальні суперечності можуть стати найбільшою перешкодою на шляху національної консолідації. Легко зрозуміти почуття людей, яким заради збереження запланованих темпів інфляції місяцями не виплачують заробітної плати — і все це заради кількох мільярдів доларів обіцяної допомоги, тим часом як нувориші вивезли за кордон десятки украдених у народу мільярдів. За таких умов якщо й зростає солідарність, то на ґрунті соціалістичних ідей із відчутним присмаком російського націоналізму.

За умов психологічної розгублености суспільства зростає значення загальнонаціональної ідеології як об'єднавчої формули спільних інтересів, прагнень, напрямів руху, моральних, культурних, релігійних цінностей тощо. Національна ідеологія, національна ідея посідають одне з найпомітніших місць у житті народів: досить згадати "американську мрію", "німецький порядок", "англійську традицію", малайзійську "рукунеґара", індонезійські "панча сіла"...

Значення національної ідеології вже давно усвідомили політичні еліти різних країн. Дещо не пощастило в цьому сенсі Україні. І використання терміна "націоналізм" як тавра для дискредитації опонентів, і заяви, нібито "національна ідея в Україні не спрацювала" неабияк здеморалізували найактивнішу частину української національної інтелектуальної еліти в її намаганнях сконсолідувати суспільство навколо ідеї державної незалежности як найвищої самоцінности. Жага свободи, яка допомагала молодим націям пройти крізь усі випробування, в Україні стала перетворюватися на об'єкт снобістської іронії або потворно інтерпретуватися як "пріоритет колективних прав над індивідуальними", неприпустимий для правової держави. Дискредитація українського націоналізму як ідеології, котра буцімто загрожує національним меншинам дискримінацією, не супроводжувалася дискусією навколо змісту спільної для всіх громадян держави ідеї. Певна відповідальність за такий стан справ лягає і на правлячу еліту.

Ставлення нинішньої владної команди до національної ідеології розкриває, зокрема, наукова праця одного з її керівників, підготовлена з нагоди здобуття чергового наукового ступеня. Охарактеризувавши всі попередні керівні угруповання 1990 — 1994 років як формальну еліту, переделіту, корпоративну еліту, він переконує, що лише після них до влади прийшла повноцінна еліта. (Зрозуміло, що нація мусить порадіти такому здобуткові й усіляко підтримувати тих, хто повноцінніший за своїх попередників).

Не торкаючись питання про методологічні хиби такої класифікації української еліти (наприклад, незрозуміло, чому команда колишнього завідувача відділу ЦК КПУ вважається "корпоративною" елітою, а команда колишнього секретаря парткому ракетобудівного гіганта — "повноцінною" елітою, хоча за своїм номенклатурним складом, згідно з класифікацією того самого автора, обидві мали б називатися "формальними"), звернімо увагу на те, що саме, на думку представника нинішньої еліти, дає їй "повноцінність". Це, зокрема, її "напівзневажливе ставлення до ідеології як до "словесного

digitized by ukrbiblioteka.org

бруду" й способу одурманення народу". Тим часом еліти інших держав із куди більшою повагою ставляться до ідеології, приміром, релігійної. Силу ідей розуміють, зокрема, російські політики, які так і не припинили націоналістичної великодержавної пропаганди, ввібравши її в нові шати.

Справедливість вимагає визнати, що окремі державні службовці заявляли про наміри сформулювати українську національну ідею. При тому зауважувалося, що головний наголос буде зроблено на економічних питаннях. Не заперечуючи виняткової важливости й навіть пріоритетности формулювання матеріальних інтересів, було б необачним забувати, що їх реалізація відбувається в системі певних моральних, духовних, культурних цінностей, які також потребують концептуального вираження. Приміром, Америка закликає своїх вояків обстоювати не лише економічні інтереси держави, а й американські цінності, розуміючи під ними певний комплекс ідей, норм, правил поведінки, життєвих принципів, без яких, уважають американці, було б неможливим забезпечити матеріальний розвиток усього суспільства й розв'язувати соціальні завдання. Якщо зневага до ідеології — порівняно з "природними потребами нормальних людських умов життя" — справді є для нинішньої правлячої еліти дороговказом, то під великим знаком запитання залишається перспектива духовної консолідації української нації.

Серед інтелектуальної еліти України можна спостерігати нетерплячість у запровадженні концепції політичної української нації. Інколи особисті симпатії до тієї або іншої перспективи етносоціального розвитку в Україні дехто видає за реальний сьогоденний стан. Проте становлення політичної нації співгромадян ніколи не буває результатом кабінетних домовленостей у середовищі еліти. Прискорити цей процес не здатні ані заклики інтеліґенції, ані ухвали політиків — навіть якщо вони запишуть бажане означення поняття "український народ" у Конституції держави. Будь-яке історичне явище має перспективу лише тоді, коли воно є наслідком попереднього еволюційного розвитку, продуктом об'єктивних тенденцій і сприятливих обставин.

Етносоціальний розвиток населення України в напрямку утворення політичної нації-держави може й не здійснитися через названі вище перешкоди. Такий варіант аж ніяк не слід розцінювати як трагедію. Розвіяти побоювання щодо порушення прав меншин у ситуації, коли більшість ототожнюватиметься з українською етнічною нацією, можна запровадженням відповідного пакету законів і формуванням ефективного механізму захисту прав людини. На цьому шляху українська держава вже зробила низку важливих кроків, які дістали схвальний відгук міжнародної експертизи. Це питання виходить поза межі обраної нами теми. Навмисно уникаємо й питання релігійної ситуації в Україні, яка потребує окремого аналізу, тим більше що релігійна єдність не є обов'язковою передумовою національної консолідації. Зауважимо лише, що між формуванням політичної нації співгромадян і становленням громадянського суспільства як надійного ґаранта прав людини прямої залежности, як свідчить історія, немає. Українська політична еліта вже накопичила достатній досвід налагодження міжетнічної співпраці й виявила в цій ділянці прагнення до співпраці з лідерами національних меншин. Тому за будь-якого варіанту етносоціального розвитку є всі підстави розраховувати на здійснення в Україні такої моделі національної політики, яка задовольнила б усіх дійових осіб на українській етнополітичній сцені.

Домінік АРЕЛЬ

СПОКУСА "НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ" УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Українська проблематика дедалі більше привертає увагу поважних західних дослідників. Гадаємо, що нашим читачам цікаво буде ознайомитися з поглядом одного з них на державотворчі процеси в Україні. – *Ред.*

Націоналізм як "політичний принцип ..., згідно з яким політична та національна спільноти мають збігатися" /1/, виявився фатальним для соціалістичних федерацій — Радянського Союзу, Югославії та Чехо-Словаччини. Впродовж останніх років вони розпалися на двадцять три держави, які, за трьома винятками, мають національну назву /2/. Правомірність утворення цих нових держав мотивувалася здебільшого тим, що нація (яку розумітимемо тут як "політизовану етнічну спільноту"/3/), повинна мати власну державу. Проте мало в якій із них межі проживання нації та державні кордони збігаються – адже в кожній, крім трьох, мешкають чисельні національні меншини /4/. За цих умов націоналістичний принцип зазнав еволюції: держава має *діяти так, буцімто* між нацією та державою є цілковита відповідність.

Націоналісти в нових незалежних державах твердять, що, оскільки держава утворилася на підставі колективного права нації на самовизначення, її основним завданням мусить бути захист права нації вершити свою долю на "історичній батьківщині", якою в націоналістичному дискурсі називається територія *щонайменше* в нинішніх кордонах держави. Йдеться про те, щоб надати державотворчій нації *вищого статусу*, який, своєю чергою, мав би обґрунтувати накреслення політичного курсу та толерування або навіть заохочення практичних дій, спрямованих на реальне — чи позірне — обмеження можливостей представників національних меншин на повноцінну участь у політичному й економічному житті за ознаками мови, етнічного походження чи громадянства.

У крайніх випадках націоналізм такого кшталту призводить до утискування прав: громадянських – це ми бачимо в Сербії, у Косово, або культурних – як у населеній курдами частині Туреччини. Може дійти навіть до того, що сьогодні називають "етнічними чистками" – приклади маємо в Боснії та Хорватії. Але в більшості новоутворених країн, які йдуть шляхом демократизації, політика, спрямована на забезпечення вищого статусу певної групи, та породжувані нею теорія і практика обмежування можливостей національних меншин усе ж таки поєднуються з дотриманням індивідуальних політичних прав – як-от право голосу, а також так званих "прав людини" – тобто свободи слова, свободи совісти, права на справедливий суд тощо. Країни, де йдуть процеси демократизації (а сюди входять і більшість нових країн Європи та Євразії) – можуть ставити своєю метою забезпечення індивідуальних політичних прав та прав людини і водночас обстоювати пріоритетне колективне право нації, яка вважає нову державу своєю "власністю", – але коштом породження та посилення міжетнічних розмежувань.

Зробити права своєї групи пріоритетними націоналісти вимагають тому, що мають відчуття демографічної невпевнености (тобто бояться, що внаслідок

Оригінальна публікація: **Arel D.** *Ukraine: The Temptation of the Nationalizing State // Political Culture and Civil Society in the Former Soviet Union / Ed. by V. Tismaneanu // The International Politics of Eurasia. Vol. 4. Armonk, 1995. Редакція висловлює подяку Інститутові демократії імені Пилипа Орлика за виконаний на замовлення "Сучасности" переклад статті українською мовою.*

digitized by ukrbiblioteka.org

міграційних та асиміляційних процесів їхня група стане меншістю), і/або через те, що вважають становище інших груп у змаганні за ресурси для освітньої чи економічної діяльности вигіднішим /5/. Внаслідок цього висувається вимога, аби держава проводила політичний курс, що його Брубейкер назвав "націоналізацією" (nationalizing), і чиниться такий тиск на еліти, якому ті майже не можуть опиратися. Беручи курс на націоналізацію, багатоетнічна за складом населення держава бачить себе державою однієї нації, тобто діє так, буцімто її "межі збігаються або майже збігаються з територіальним розселенням (політично оформленої етнічної спільноти)" /6/. Така держава обстоює мовне та культурне панування етнічної спільноти, іменем якої названа, створюючи уявні чи й реальні перешкоди для економічної та політичної мобільности національних меншин /7/.

У новопосталих державах спокуса "націоналізації" дуже велика — навіть у тих, які прагнуть показати себе ґарантами гармонії та рівности в міжетнічних стосунках. Україна — серед таких. Від часу проголошення незалежности в офіційній риториці наголошувано територіальну, громадянську модель розбудови держави — цебто таку, яка не веде до забезпечення привілейованого становища однієї національної групи за рахунок іншої. Попри це, в країні, зокрема, у східних та південних її реґіонах, почала визрівати думка, що держава прямує "націоналістичним" курсом. Найгостріші дискусії викликали два питання — мовна політика та відносини з Росією.

У політичному дискурсі київської владної еліти — надто тієї її частини, яка переймається "ідеологічними" питаннями, а також еліти культурної, близької до центрів влади, почала наголошуватися теза про те, що етнічні українці є корінною національною групою в межах усієї України, а тому офіційний статус повинна мати лише українська мова. Згідно з такими переконаннями, російська мова мусить бути поступово витіснена з громадського вжитку. Той період історії, впродовж якого Україна перебувала в складі Росії (Радянського Союзу), стали зображати як час імперіалістичного панування, колоніального економічного визиску, "денаціоналізації", "русифікації", а відтак робився висновок, що Україні слід політично, економічно та культурно переорієнтуватися — геть від Росії. Такі погляди залишалися неофіційними (в тому розумінні, що не були безпосередньо відбиті в законодавстві чи державних актах), проте вони стали обґрунтуванням конкретних політичних дій та розробки стратегії, що спричинювали розкол в українському суспільстві. В Україні людей із такими поглядами зазвичай називають націоналістами — принаймні так кажуть на них опоненти, отож і ми вживатимемо тут цього слова.

Проте націоналізаційні наміри української держави спрямовані не проти національних меншин, а проти найважливішої *мовної* меншини (котра, як далі побачимо, є вже, можливо, більшістю) — тобто групи, члени якої мають різне етнічне походження, але рідними для себе вважають передусім російську мову та культуру. До цієї групи *російськомовних (русофонів)* входять 11,4 мільйона етнічних росіян (найбільша російська діаспора в так званому "близькому закордоні") та ще більше число тих, що вважають себе українцями — ці люди мешкають переважно в дуже урбанізованих та індустріалізованих східних реґіонах країни, а також на півдні /8/. Через це в національних проблемах України не менше ознак родинної сварки або незгод *усередині* етносу, ніж *міжетнічної* політичної боротьби. Українські націоналісти — а вони, за означенням, уважають рідними українську мову та культуру — трактують російськомовних українців щонайменше як "жертв" російсько-радянської політики. Однак дедалі частіше про них говорять як про людей, що не знають, якого вони роду-племені, або як про малоросів, яким подобається заглядати до рота "старшим братам" — великоросам і ходити під їхньою орудою. Націоналісти переконані, що їхні "зрусифіковані" одноплемінці зможуть "відродити" власну національну свідомість лише через українську мову, тобто лише в разі, якщо знову повернуться до українства /9/.

З огляду на сказане зрозуміло, чому проблема мови в Україні є такою гострою: в мові вбачають не лише показник ідентичности, але й дієвий засіб відродження національної самосвідомости, знаряддя "консолідації української нації" /10/. З такого погляду лише сконсолідована нація може стати ґарантом незалежности української держави – адже російськомовні українці зазвичай уражені "малоросійським" синдромом, а націоналісти в Росії мають звичку вважати "своїм" кожного, чиєю рідною мовою є російська /11/. Українські націоналісти вважають, що допоки Східна та Південна Україна говорить переважно російською, вона завжди тяжітиме до тісного зв'язку з Росією, а Москва висуватиме територіальні претензії.

Питання в тому, *якою* повинна бути політика, що сприяла б національному відродженню українців Сходу та Півдня. Оскільки більшість націоналістів дотримується демократичної орієнтації, насильницькі методи українізації відкидаються. Проте, як ми побачимо далі, бюрократичні дії держави можуть сприйматися як насильницькі, особливо з огляду на те, що група, яка є об'єктом цих дій, тобто російськомовні українці, не схильна погоджуватися з тим, що має бути "дерусифікована". Справа зайшла у глухий кут. Один визначний київський економіст висловився з цього приводу так: "Ми нині стоїмо перед фатальною дилемою: національну ідентичність не можна примусово, насильно впроваджувати, бо яка тоді це демократія; з другого боку, її не можна не впроваджувати, бо хто тоді ми?" /12/.

Проведення політики, спрямованої на "українізацію" або ж "дерусифікацію" українського суспільства, загрожує посилити політичну напруженість. Власне, ми переконані, що в перші роки незалежности воно вже зробило це і що розгляд спокуси "націоналізації", якої зазнає українська держава, дає ключ до розуміння причин чіткого *реґіонального* поділу, вияви якого щораз рельєфніше проступали впродовж 1994 року, коли кількома турами йшли парламентські та президентські вибори.

Реґіональний поділ: економічний чи "національний"?

Під час парламентських виборів націоналістичним партіям практично не вдалося провести своїх представників у східному та південному реґіонах. Натомість комуністична партія, що стоїть на демонстративно антинаціоналістичних позиціях, здобула чотири п'ятих від загальної кількости своїх депутатських місць на Сході та Півдні й зазнала цілковиті поразки в Західній Україні – цьому бастіоні українського націоналізму /13/. На президентських виборах російськомовний українець Леонід Кучма, якого багато націоналістів оцінювали як діяча, здатного "продатися" Росії, здобув підтримку виборців у всіх областях східного, південного та центрально-східного (Лівобережжя) реґіонів. А україномовного Леоніда Кравчука, що під час виборчої кампанії робив наголос на потребі зміцнювати "українську державність", підтримали в усіх областях, окрім однієї межової, центрально-західного (Правобережжя), а також у західному реґіоні.

Різке розмежування між реґіонами України виявляється, зокрема, в діаметрально протилежних настроях населення Галичини та Донбасу. В Галичині, анексованій Радянським Союзом під час Другої світової війни, етнічні росіяни складають лише 4,8 відсотка від загальної кількости населення (дані перепису 1989 року), а російською мовою як "основною" користуються 6,3 відсотка (за дослідженнями 1991 — 1994 років, про які див. нижче). Тут кандидати-націоналісти, що претендували на депутатські місця, виграли практично всюди, а попередній президент Леонід Кравчук у другому турі останніх президентських виборів одержав переконливих 93 відсотки голосів. А от на Донбасі, що за радянської доби оспівувався як колиска пролетаріату – за тими ж таки даними, 44 відсотки населення тут складають етнічні росіяни, і переважна більшість усього населення, 90,4 відсотка, використовує російську мову як "основну" – парламентські вибори виграли переважно комуністи, а Кучма, балотуючись на свій нинішній пост, набрав 83 відсотки голосів /14/.

digitized by ukrbiblioteka.org

Регіональну поляризацію України зазвичай пояснюють економічними факторами. У часи, коли, аналізуючи політичну ситуацію, увагу зазвичай звертають передусім на матеріальний аспект, це й не дивно. Впродовж перших трьох років по здобутті незалежности економіка України перебувала в стані неконтрольованого спаду, що супроводжувався гіперінфляцією, масовим прихованим безробіттям і майже повною відсутністю справжньої приватизації. Для психологічного сприйняття найгіршим було те, що рівень життя українських громадян став нижчим *порівняно* з російськими. Зазвичай уважають, що східний регіон, у якому сконцентровано дуже велику частину промислових об'єктів, у час економічної кризи постраждав найбільше, а тому голосування тамешніх мешканців до великої міри було *протестом.* Застосовуючи таке ґрунтоване на економічних факторах пояснення, обов'язково вважають: коли центрально-західний (Правобережжя) та західний регіони голосували зовсім інакше, то це означає, що вони менше постраждали внаслідок економічної кризи. Отож, згідно з цим "економічним" поясненням виходить, що різне виборче настановлення регіонів є відбиттям *регіональних відмінностей* у рівні економічних негараздів.

Оскільки з огляду на високий місячний рівень інфляції на офіційну економічну статистику покладатися важко, добрим показником економічної ситуації в регіонах є оцінка свого рівня життя й купівельної спроможности, яку дають люди під час опитування. Одразу ж після другого туру президентських виборів, що відбулись у квітні 1994 року, автор цієї статті разом із кількома колегами провели опитування в Одесі та Львові. І там, і там опитуваних просили оцінити їхнє матеріальне становище/15/. У другому турі виборів електорат цих міст поводився діаметрально протилежно: в Одесі 66,8 відсотка голосувало за "проросійського" Кучму й не обрало до парламенту жодного депутата – представника націоналістичних партій, а у Львові Кучму підтримано всього лише 3,9 відсотками голосів, а на виборах до парламенту всюди виграли кандидати-націоналісти. Але, попри ці надзвичайно великі відмінності у характері голосування на виборах, виявилося, що у Львові та Одесі відсоток тих, хто "незадоволений" чи "скоріше незадоволений, ніж задоволений" рівнем свого життя, приблизно однаковий – відповідно 81 та 85,1.

ТАБЛИЦЯ 1

НАСКІЛЬКИ ВИ ЗАДОВОЛЕНІ РІВНЕМ СВОГО ЖИТТЯ?

	Львів		*Одеса*	
	Кільк. опитаних	*%*	*Кільк. опитаних*	*%*
Задоволений	34	6,9	28	5,7
Скоріше задоволений, ніж незадоволений	58	11,8	39	8,0
Скоріше незадоволений, ніж задоволений	148	30,2	127	25,9
Незадоволений	249	50,8	290	59,2
Важко сказати	1	0,2	6	1,2
Загалом	490	100,0	490	100,0

Джерело. Огляд "Language and Nationality in Ukraine", квітень 1994 року (див. прим.15).

На конкретніше запитання про прибутки своєї родини, що виявляються в купівельній спроможності, в обох містах давалися переважно песимістичні відповіді. Проте у Львові спостережено *вищий* (88,6), аніж в Одесі (77,7), відсоток тих, які сказали, що з огляду на рівень прибутків їм важко купувати харчі й одяг.

ТАБЛИЦЯ 2

ЯК ВИ ОЦІНЮЄТЕ РІВЕНЬ ПРИБУТКІВ ВАШОЇ РОДИНИ?

	Львів		*Одеса*	
	Кільк. опитаних	*%*	*Кільк. опитаних*	*%*
Живемо, відмовляючи собі багато в чому, навіть у продуктах та найнеобхідніших речах	176	35,8	156	31,9
Якщо живемо економно, продуктів маємо досить	132	26,8	102	20,9
Маємо достатньо, аби придбати продукти, проте купити одяг важко	128	26,0	122	24,9
Маємо достатньо, щоб купити продукти та одяг, проте придбати дорожчі товари нам важко	44	8,9	78	16,0
Можемо дозволити собі деякі великі покупки (телевізор, холодильник, меблі тощо)	5	1,0	22	4,5
Ми заможні й здатні купувати дорогі товари (автомобіль, дача, квартира, ґараж)	6	1,2	3	0,6
Важко сказати	1	0,2	6	1,2
Загалом	492	100	489	100

Джерело: "Language and Nationality in Ukraine".

Результати дослідження переконливо свідчать, що великі реґіональні відмінності в електоральній поведінці годі пояснити економічними чинниками /16/. Це підтвердило й інше дослідження, що його, спираючись на ширші дані, одержані по цілій країні в період розгортання аґітаційної кампанії перед парламентськими виборами 1994 року, здійснив Валерій Хмелько /17/. Аналізуючи результати виборів, Хмелько поставив собі за мету визначити ті політичні орієнтації виборців, якими в першу чергу зумовлюються згадані відмінності. Запитання, що ставилися респондентам, стосувалися їхньої виборчої позиції щодо лівих (неокомуністи), центристських (ліберали) та правих (націоналісти) партій. Потім ішли запитання з приводу низки політичних проблем. Аналіз позиції опитаних показав, що електоральна орієнтація визначається ставленням до шести проблем.

Позиція щодо двох із них — по-перше, ядерного роззброєння України та продажу значної частини Чорноморського флоту Росії, а по-друге — існування багатопарійної системи, свободи критики уряду, рівности кожного перед судом та захисту прав національних меншин — не мала статистично значущого зв'язку з підтримкою тієї чи іншої політичної партії. Тобто щодо цих питань виборці, які голосують за лівих, центристів чи правих, мають доволі схожі погляди (респонденти називали кілька конкретних партій, проте задля зручности нашого аналізу розглядаються три групи). А от позиція з інших чотирьох питань, як виявилося, впливає на електоральну орієнтацію статистично значущою мірою. Ці питання — свобода слова, ставлення до СНД /Росії/, російської мови, приватна власність і проблема, як сформулював це

digitized by ukrbiblioteka.org

Хмелько, "життєвих орієнтацій за умов ринку" (чи слід рятувати підприємства від банкрутства, відпускати ціни чи ні, хто більшою мірою має відповідати за добробут громадян – самі громадяни чи держава?). Із цих чотирьох проблем перші дві можна назвати відповідно "проблемою демократії" та "національною", а третю й четверту — "соціально-економічними".

Використовуючи статистичний метод, відомий під назвою "дискримінантного аналізу", Хмелько простежив, якою мірою ставлення до згаданих вище проблем впливає на зорієнтованість виборців на ту чи іншу партію за біполярної ситуації, тобто, коли порівнюється електорат *двох* різних партій (блоків). Хмелько встановив, що вибір людей поміж націоналістичними та центристськими партіями *лише на неповних п'ять відсотків* пояснюється причинами соціально-економічного характеру – це підтверджує висловлене деякими політичними оглядачами під час виборів до парламенту зауваження про те, що в економічній частині програми націоналістичних партій (окрім екстремістських націоналістичних груп, вплив яких є незначним) майже не відрізнялися від програми виборчого блоку, на чолі котрого стояв Кучма/18/. Та й до вибору поміж лівими й правими соціально-економічні причини спонукають людей лише у 21 випадку зі ста – і це попри той факт, що націоналістичні партії говорять про себе як про силу, яка виступає за економічні реформи, а комуністи, на думку загалу, досить недовірливо ставляться до ринку.

Лише у виборі поміж лівими та центристськими партіями соціально-економічні чинники відігравали головну роль (у 54 відсотках випадків виборці зважали перш за все на них). Але цей факт навряд чи пояснює відмінності у виборчих орієнтаціях різних *регіонів* – адже переважна більшість лівих депутатів (дві третини), *а також* депутатів-центристів (приблизно 90 відсотків) обрано на сході й півдні України /19/ – цебто у регіонах, де виборці не пропустили до парламенту жодного кандидата-націоналіста, а під час президентських виборів переважною більшістю голосували за Кучму. Іншими словами, пояснення результатів виборів економічними причинами до певної міри дозволяє зрозуміти, чому люди голосували за комуністів (антиреформаторів) чи некомуністів (реформаторів) *у межах* південного та східного регіонів, але нічого не пояснює, коли треба з'ясувати, чому таким діаметрально протилежним чином голосували виборці на Сході-Півдні та в західному й центральному регіонах – адже диференціація з огляду на соціально-економічні чинники відбулася всередині одного з полюсних регіонів (південно-східного).

Головними питаннями, які пояснюють різницю в рівні підтримки лівих чи правих або центристів чи правих, є ті, що характеризують "національну" орієнтацію: чи має Україна входити до СНД, економічного союзу СНД, чи повинна вона мати відкриті, без візового режиму й митниць, кордони з Росією і чи повинна російська мова в Україні одержати статус "офіційної". Як твердить на основі свого дослідження Хмелько, під час виборів до парламенту та чи інша орієнтація в національних питаннях зумовлювала вибір поміж кандидатами від лівої та правої партії аж у *сімдесяти трьох відсотках*, а поміж центристами й правими — диво дивне! — у *дев'яносто чотирьох* відсотках випадків (натомість для вибору поміж лівими й центристами цей показник становить лише двадцять відсотків). Відійшовши від мови цифр, можна сказати, що в очах виборця головна різниця між лівими (неокомуністами) та центристами (лібералами), з одного боку, і правими (націоналістичними) партіями на кшталт Руху, з другого, полягає в ступені "націоналістичности", тобто у ставленні до "російського" питання. Коли сказати, що визначальною рисою націоналістичних партій є їхня націоналістичність, це може звучати як тавтологія, але річ ось у чому: оскільки виборці, що голосували за кандидатів націоналістичних партій, мешкають *переважно* в центральному та західному регіонах і оскільки політичні орієнтації цих виборців відрізняються від орієнтацій тих, які голосували за центристів та лівих, головно ставленням до

"національних" питань, то пояснити протилежні наслідки голосування в різних реґіонах України економічними мотивами неможливо.

ТАБЛИЦЯ 3

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЕЛЕКТОРАТУ НА ВИБІР ПОМІЖ ПАРТІЯМИ ТОГО ЧИ ІНШОГО СПРЯМУВАННЯ

Політичні орієнтації	*за лівих чи центристів*	*за центристів чи правих*	*за лівих чи правих*
"Щодо демократії": ставлення до свободи слова та свободи друку	26%	<1%	6%
"Соціально-економічна": ставлення до приватної власності	38%	1%	12%
Ставлення до особистої відповідальності особи за власний добробут, до вільних цін, можливості банкрутства підприємств	16%	5%	9%
"Національна": ставлення до СНД, Росії, російської мови	20%	94%	73%

Джерело: Хмелько В. Политические ориентации избирателей и итоги выборов в Верховный Совет (март-апрель 1994 года). С. 55-63.

Настрої еліти

Отож, реґіональна поляризація України зумовлена передусім відмінностями, які можна назвати "культурними" або "ідентифікаційними", відмінностями, що мають властивість виявлятися в мовній сфері. Як уже було сказано, головні групи, що визначають характер внутрішньополітичних процесів в Україні, окреслюються мовно, і розмежовує їх не так ставлення до економічних проблем, як їхній статус у державі. Цілковито усвідомлюючи дражливість мовного питання і хистку лояльність російської меншини або й усіх російськомовних громадян до новопосталої держави, україномовна політична еліта намагалася утвердити серед суспільства переконаність у своїй відданості територіальному принципові розбудови держави, і називала всіх мешканців "народом України". Але її політика була спрямована не на збереження мовного статус-кво, а на реінтеґрацію з плином часу російськомовних українців до україномовного табору.

Україномовні українці завжди відчували, що росіяни не вважають їх окремим народом. І сьогодні, переконані вони, російська політична еліта (в Росії) не вбачає в Україні незалежної держави /20/. Отож думка про те, що українцям треба згуртуватись і мовно "дерусифікуватися", стала надзвичайно актуальною для україномовної культурної еліти /21/. І коли після утворення держави представники цієї еліти посіли важливі державні посади, було здійснено цілу низку символічних заходів, проголошено заяв і зроблено практичних кроків, наслідком яких стала суспільна атмосфера, що її важко узгодити з деклараціями про розбудову держави за територіальним принципом.

Оскільки російська мова й далі панує в державних установах, на роботі й у школах півдня та сходу України, україномовні еліти заперечують твердження про те, що українська держава розбудовується не за територіальним принципом, називаючи це твердження неправдивим, якщо не цілковито абсурдним, і приписуючи його підбурювальній дії зовнішніх (російських) сил. Справді, українську мову в тих реґіонах почуєш рідко або й не почуєш зовсім. Але в цій статті ми спробуємо показати, що на стратегічних напрямках суспільного життя, як-от освіта чи засоби масової інформації, та, до певної міри, в

digitized by ukrbiblioteka.org

центральних органах державного управління, мовна політика, вже здійснювана чи лише *планована,* привела російськомовних мешканців до переконання, що українська держава стала на шлях націоналізації, і породила в них моральний дискомфорт і дедалі сильніше відчуття, що вони стають "громадянами другого сорту" /22/. Ці люди не лише не бачили собі місця в націоналізаційній програмі, але й почувалися ображеними тим, що культурна еліта окреслювала українські державні інтереси й українську національну ідентичність як протилежні до російських інтересів та ідентичности – цього окреслення дотримувалися здебільшого й в оточенні президента Кравчука. На відміну від націоналістів, які зазвичай змальовують історичну роль Росії щодо України найтемнішими барвами (політичне підкорення, економічний визиск, русифікація, геноцид тощо), російськомовні українці не почуваються жертвами російського панування і не вбачають суперечности між своєю відданістю російській культурі та усвідомленням себе українцями. Саме тому вони не приймають ворожого тону засобів масової інформації та офіційних повідомлень, коли йдеться про Росію, – так само, як і заяв, що часто лунають з уст представників культурної еліти, про російську мову як "іноземну" — тобто таку, що не має в Україні коренів і прав.

Націоналізація чи громадянська держава?

Впродовж трьох років від часу проголошення незалежности Україна намагалася переконати світ у тому, що, на відміну від багатьох інших держав, які постали на території колишнього радянського блоку, вона будується на територіальних і громадянських засадах, без жодних переваг для титульної групи, тобто українців. Той факт, що в країні не було сплесків міжетнічного насильства, подавався як безпосередній наслідок цього "територіального" підходу.

Маючи на увазі громадянські права, навряд чи можна заперечити твердження про те, що державна політика була однаковою щодо всіх мешканців країни. Коли восени 1991 року обговорювався проект закону про громадянство, без суперечок ухвалено "територіальний", або "нульовий" варіант, і всі, хто жив на той час в Україні, автоматично стали громадянами /23/. Не помітно, щоб від часу здобуття незалежности десь обмежувалися можливості неукраїнців у соціальній, політичній чи економічній сферах суспільного життя — можливо, винятки є хіба що в армійському середовищі та в Західній Україні /24/. Отож, розглядаючи проблему в такій конкретній площині, важко не погодитися, що розбудова української держави ведеться на територіальній, а не на етнічній основі /25/.

Якщо говорити про права національних меншин, то офіційна політика України вважалася зразковою /26/. У "Декларації прав національностей", яку Верховна Рада ухвалила за місяць до референдуму про незалежність, підкреслювалося, що держава "бере на себе відповідальність за створення належних умов для розвитку всіх національних мов та культур" /27/. А ухвалений за шість місяців по тому закон "Про національні меншини в Україні" "гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію", що передбачає перш за все право на освіту рідною мовою в державному освітньому закладі /28/.

Свої офіційні звернення і парламент, і президент Кравчук адресували не "українському народові" – зазвичай цим поняттям позначають в Україні тих, що вважають себе українцями, – а "народові України" /29/. Так, у Декларації про державний суверенітет, ухваленій за рік до проголошення незалежности, говориться, що "громадяни ... незалежно від етнічного походження становлять народ України". Це формулювання перейшло й на сторінки першого проекту нової української конституції, оприлюдненого в липні 1992 року /30/. У грудні 1991 року у своєму інауґураційному зверненні Леонід Кравчук зазначав, що "народ України виявив свою волю й показав свою мудрість перед усім світом"

і проголошував: "як президент я бачу Україну державою українців, росіян і людей усіх національностей, що живуть у її межах. Інакше просто не може бути."/31/

Попри ці законодавчі та політичні жести, покликані підкреслити територіальний принцип розбудови держави, президент Кучма після свого несподіваного обрання в липні 1994 року вважав за необхідне заявити у своїй інаугураційній промові: "Ми ... повинні розуміти те, що Україна — *багатонаціональна* держава. Будь-які спроби ігнорувати цей факт загрожують глибоким розколом у нашому суспільстві та крахом ідеї української державности (*курсив мій — Д. А.*)" /32/. Кучма переміг у другому турі, набравши просту більшість голосів (52,1 відсотка), але дослідження показують, що за цього кандидата голосувало приблизно вісімдесят відсотків етнічних росіян і приблизно дві третини російськомовних українців — і водночас понад сімдесят відсотків україномовних українців віддали свої голоси Кравчукові /33/.

Хоча про різницю між російськомовними та україномовними вже говорилося на початку статті, зараз доцільно докладніше пояснити, в чому ця різниця полягає. У багатоетнічних країнах мова часто є не лише засобом спілкування, але й ознакою *ідентичности.* Мовні групи розрізняють не за тим, *чи знають* їхні члени певну мову, а за ставленням до мови як однієї з підвалин групової ідентичности. Практично всі етнічні українці вільно говорять російською мовою, але це не робить їх усіх "російськомовними" — адже більшість із них пов'язує себе не стільки з російською мовою, скільки з українською. Пов'язувати себе з певною мовою означає вживати цієї мови в приватному житті, а також, наскільки це можливо, у громадських місцях. Але важливішою для визначення самоідентифікації є мова, вживана в приватному житті.

Згідно з даними радянського перепису 1989 року про "національність" (тобто етнічну ідентичність) та "рідну мову", дванадцять відсотків етнічних українців у межах всієї України і двадцять п'ять — у східних та південних реґіонах відповіли, що рідною вважають російську мову. Це — перший із можливих способів окреслити, які українці є російськомовними. Одначе недавні дослідження показують, що коли при опитуванні вживається поняття "рідна мова", то це не дозволяє реально оцінити відсоток тих, хто послуговується українською мовою в сім'ї. Дані виходять дуже завищеними, оскільки, як виявляється, величезна кількість тих українців, що визнають рідною мовою українську, під час спілкування зі своїми подружжями та дітьми вживають російської мови — і не конче тому, що чоловік чи дружина є росіянином або росіянкою.

Намагаючись визначити, якою є мовна поведінка респондентів у приватному житті, у Київському міжнародному інституті соціології запровадили поняття **"мови, якій надається перевага"**. В основі цього поняття — мова, що її респондент обирає під час опитування /34/. Застосування цього показника дає змогу уникнути суб'єктивних відповідей, які даються тоді, коли просять назвати "рідну мову" чи "мову, якою Ви користуєтеся вдома". Відтак російськомовним (україномовним) уважають того, хто, сидячи в себе вдома й даючи усні відповіді на запитання інтерв'юєра, котрий говорить двома мовами, воліє говорити по-російському (по-українському).

Порівнявши дані перепису 1989 року щодо української як "рідної мови", та дані опитування 1994 року щодо української як "мови, якій надається перевага", можна побачити: для західного та центрально-західного (Правобережжя) реґіонів розбіжність невелика. А от у центрально-східному (Лівобережжя), східному та південному реґіонах чисельність україномовного населення за результатами другого дослідження виявляється нижчою приблизно на *тридцять відсотків* (таблиця 4). Приміром, у п'яти східноукраїнських областях — індустріальному серці країни — україномовними є (тобто надають перевагу українській мові) лише 14,6 відсотка мешканців, хоча назвали українську мову рідною 42,1 відсотка, а вважають себе етнічними українцями 59,3 відсотка.

digitized by ukrbiblioteka.org

ТАБЛИЦЯ 4

ЕТНОЛІНҐВІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕҐІОНІВ УКРАЇНИ (%)

Реґіон /35/	*Етнічних українців*	*Українська мова як рідна*	*Українська як мова, якій надається перевага*
Східний	59,3	42,1	14,6
Південнний	52,5	40,8	11,3
Центрально-східний	88,2	83,4	49,6
Центрально-західний	88,9	88,6	78,0
Західний	89,2	89,2	91,6
Місто Київ	72,4	57,5	23,6
Загалом по Україні	72,7	64,0	43,9

Джерела. Дані перепису населення СРСР 1989 року; дані, що їх зібрав КМІС під час тринадцяти широкомасштабних всеукраїнських опитувань, що проводилися в 1991-1994 роках і охоплювали 18586 респондентів (третій стовпчик). Дані по Києву, розташованому на лівому (центрально-східний реґіон) та правому (центрально-західний реґіон) берегах Дніпра, враховувалися окремо.

Поділ за мовною ознакою має й географічні, й історичні причини. Населення в областях, розташованих на захід від Дніпра та на північ від межі степу, на 84,8 відсотка україномовне. Як зазначає Орест Субтельний /36/, це якраз ті терени, що населені українцями ще від часів Київської Руси. На схід від Дніпра та на південь від згаданої межі, в степовій зоні (центрально-східний, східний та південний реґіони) картина разюче відмінна: українській мові тут надають перевагу лише 18,7 відсотка мешканців.

Не менше вражає і той факт, що межа між областями, де в другому турі президентських виборів 1994 року більшість голосів набрали відповідно Кравчук та Кучма, пролягає *там само,* де й між переважно україномовними та переважно російськомовними реґіонами – виняток становить лише одна область. Кравчук переміг в областях центрально-західного та західного реґіонів, окрім Кіровоградської, що межує зі степовою зоною /37/. А Кучма, здебільшого з величезною перевагою, виграв вибори у всіх областях центрально-східного, східного та південного реґіонів. Як уже відзначалося, ця межа між реґіонами була добре помітною й під час парламентських виборів: провести своїх кандидатів у щойно згаданих реґіонах націоналістичним партіям не вдалося, як не вдалося й залучити до своїх парламентських фракцій значної кількости обраних там незалежних парламентарів.

Як уже згадувалось, аналіз, проведений за результатами опитування Валерієм Хмельком, показує, що реґіональну поляризацію голосів зумовила насамперед "національна" зорієнтованість. Це означає, що хоч якою "громадянською" та "неетнічною" хоче подати себе українська держава, населення України досить глибоко поділене ставленням до "російського" питання — як внутрішнього його аспекту (статус російської мови), так і зовнішнього (відносини з Росією). Саме це, на нашу думку, становить сьогодні в Україні найбільшу "проблему національних меншин" – хоча її зазвичай не помічають /38/.

Щоб осягнути суть "російського" питання, треба вийти поза офіційні заяви. Як показує аналіз нинішнього політичного дискурсу, погляду на українську державу як на територіальне утворення безнаціонального "народу України" українська культурна еліта не поділяє. Не поділяє такого погляду й керівництво політичних партій, що у своїй діяльності послуговуються лише українською мовою –і демократичних, і екстремістських. Для цих еліт є аксіомою, що Україна – це батьківщина українського народу (як спільноти *ет-*

нічних українців). Із цього неодмінно випливає, що українців треба визнати корінним населенням, а неукраїнців, у тому числі й росіян – уважати за представників національних меншин.

Згідно з цим поглядом, належність індивіда до корінного чи некорінного населення визначається гаданою тривалістю проживання на українській землі його етнічної групи, а не тривалістю проживання власне його предків. Ба більше, корінним етнічно українське населення вважається на всій території нинішньої України. Тому виходить, що росіянина з Одеси, чиї предки осіли на цій землі в дев'ятнадцятому столітті, не можна визнати корінним мешканцем – адже батьківщиною етнічних росіян уважається Росія. А от особа, народжена батьками-українцями десь у Сибіру, стає корінним мешканцем, як тільки переселяється до України.

У багатонаціональних країнах концепція держави як батьківщини корінного народу дуже популярна – це на документальній основі доводить у своїй праці про міжетнічні конфлікти Горовіц /40/. Ця концепція може стати обґрунтуванням таких радикальних заходів, як усунення некорінних груп від важелів державної влади, встановлення квот представництва етнічних груп у найважливіших державних органах, а в крайніх випадках, коли протистояння виливається в насильство – винищення чи насильницька депортація некорінного населення. В Україні таких екстремістських поглядів, виражених у гаслі "Україна для українців", дотримуються лише маловпливові групи, популярність яких серед виборців досить невелика /41/. Більшість тих, хто вважає Україну батьківщиною етнічних українців, переконані, що всі її громадяни, незалежно від етнічного походження, повинні мати рівні соціальні, економічні та виборчі права й бути рівними перед законом, але *як окремі громадяни.* Водночас, на їхню думку, корінна етнічна група на території, що є її історичною батьківщиною, має *як спільнота* більше прав, аніж національні меншини.

Російськомовні зазвичай не погоджуються – головно через те, що з цієї концепції випливають цілком певні висновки щодо статусу та практики вживання різних мов. Ось чому вже п'ять років (від часу ухвалення Декларації про державний суверенітет) у конституційних комісіях, що змінюють одна одну, точаться безперервні дебати про те, який термін – "народ України" чи "український народ" – має вживатися в першій пострадянській конституції. Українські націоналісти твердять, що право націй на самовизначення поширюється на етнічні групи, а не на територіальні спільноти, і оскільки українська держава постала внаслідок реалізації українським народом свого права на самовизначення, в основному документі цієї держави має йтися про "український народ". Що ж до російськомовних, то вони здебільшого надають перевагу формулюванню "народ України" – адже в ньому не звучить натяку на привілейованість становища однієї групи порівняно з іншою. На час написання статті (січень 1995 року) це питання ще не було врегульоване /42/.

За умов України переконаність у тому, що населення держави поділяється на корінне та некорінне, приводить до двох сумнівних політичних висновків. Перший – що державною має бути лише українська мова,а російська не повинна мати ніякого особливого статусу. Другий — що українська етнічна група та її історія *несумісні* з росіянами та російською історією і, отже, треба культурно, економічно та політично переорієнтувати Україну геть від Росії.

Статус мов та статус корінних – некорінних

1989 року в Україні ухвалено закон про мови, в якому державною мовою проголошено українську /43/. Згідно з цим законом упродовж п'яти років українська мова мала замінити російську в діяльності державних установ. Таким чином, вільне володіння українською мовою стало для державних службовців та працівників освіти запорукою збереження посади. Проте невиконання вимоги про володіння мовою не тягне за собою відповідальности

digitized by ukrbiblioteka.org

перед законом – адже механізму контролю ні законодавством, ані підзаконними актами не передбачено /44/. Через це українська мова як *усна* робоча мова державних установ лунає в Києві лише в деяких центральних установах. Але документація ведеться сьогодні переважно українською.

Нез'ясованим у законі лишилося питання: чи українізація має поширюватися на всі реґіони, а чи Сходові та Півдневі буде дозволено зберегти російську мову як *де факто* офіційну, робочу. Справді, в законі вказано, що в певних "місцях проживання" дозволяється паралельно вживати іншої мови, проте критерій визначення таких місць обрано *етнічний,* тобто вживання другої мови вважається правомірним у місцевостях, де представники відповідної "національности" становлять більшість. А вже в Декларації прав національностей обрано *мовний* критерій: може вживатися "мова, прийнятна для всього населення даної місцевости ... де проживає компактно кілька національних груп". В ухваленому пізніше законі про національні меншини повернулися до етнічного критерію. А в останньому проекті конституції, оприлюдненому ще за півтора року, знову фігурує мовний /45/. Ця різниця є суттєвою, адже в "місцевостях" (область, місто) більшість переважно складають етнічні українці й водночас промислові міста Сходу та Півдня здебільшого російськомовні. І, як і в суперечках щодо поняття "народ України", етнічна концепція знову й знову виринає на поверхню.

Російськомовні мешканці Півдня та Сходу побоюються, що якщо передумовою працевлаштування стане знання української мови, то це обмежить їхні можливості робити кар'єру. Окрім того, вони бояться, що у своєму повсякденному житті прості громадяни муситимуть заповнювати офіційні документи та звертатися до державних службовців українською мовою. Цей привид *українізації* став рушієм, що змусив усі новостворені політичні партії, які спираються на підтримку Сходу та Півдня, – і неокомуністів, і лібералів – вимагати проголошення російської мови другою офіційною. У липні 1994 року Кучма, східняк за походженням, у своїй інаугураційній промові пообіцяв виконати цю вимогу. Проте його обіцянка викликала шквал обурення в україномовних засобах масової інформації, і в наступні місяці це змусило новообраного президента відступити від свого задуму /46/.

Україномовні мешканці України вважають страхи російськомовних безпідставними й на доказ говорять, що на Сході та Півдні російська мова й далі посідає панівне становище в громадському житті. Це, безперечно, правда. Але виглядає на те, що русофони переконані: законність використання ними російської мови в незалежній Україні дедалі більше опиняється під знаком запитання. Схильність україномовних засобів масової інформації тлумачити публічне вживання російської мови як антиукраїнську дію дедалі глибшає. Нині політичні заяви на кшталт "російська мова депутатів ... морально і психологічно виправдовує брак поваги до української мови як офіційної ... неповагу до української культури і взагалі українського народу" /47/ або "/ті, що/ ухиляються від користування українською мовою ... не підтримують Українську державність, не вірять у неї, а дехто сподівається на повернення України в нове колоніальне рабство" /48/ є одними з найчастіше проголошуваних у Львові та Києві. Щодалі частіше чути й заяви про те, що російська мова в Україні є "іноземною" – тобто, мається на увазі, її вживання в Україні нічим не виправдане /49/.

Українські націоналісти переконані, що переважання російськомовного населення на Сході й Півдні є наслідком масової іміґрації росіян у минулому (через це росіяни вважаються некорінним населенням), а також здійснюваної в часи індустріалізації та урбанізації державної політики русифікації українців, котрі відтак змальовуються як жертви імперіалістичної політики. Російськомовні ж не погоджуються із твердженням про те, що впродовж минулих століть українська мова на Сході й Півдні була по-насильницькому витіснена російською і тому нині повинна повернути собі законне місце

основного засобу спілкування. Їхнім головним аргументом є посилання на те, що східні та південні терени України – то степ, який став заселятися лише два століття тому, після завоювання Кримського ханства Катериною ІІ. Причому освоювали ці землі представники різних національностей (українці, росіяни та інші), робили вони це водночас, і мовою спілкування в новостворюваних містах обрали російську /50/. Русофони Сходу та Півдня відкидають тезу про те, що їхня російськомовність є наслідком історичного перекосу. На їхню думку, держава має визнати, що Україна — земля двох культур та двох мов і що цілком виправдана політика підтримки української мови й культури не повинна перетворюватися на політику "дерусифікації" країни, особливо там, де російська мова завжди переважала. За президентства Кравчука спостерегти конкретні прояви "українізації" було важко (виняток становить лише освітня сфера), проте деякі з русофонів відчували "щоденне, щогодинне нагадування.., що вони хоч і в себе в місті і в своїй квартирі, але не в себе вдома" /51/.

Те, що всі політичні партії Сходу й Півдня зробили обстоювання прав російської мови основним пунктом своїх програм і що Донецька, Луганська та Одеська облради ухвалили з цього приводу спеціальні рішення, дає підстави вважати це почування себе "не вдома" явищем поширеним /52/. Твердження про те, що мовну проблему штучно роздмухує колишня комуністична верхівка, яка прагне втримати владу, не є переконливим – адже воно не пояснює, чому представники цієї верхівки у східних та південних регіонах не мали проблем з утвердженням української мови. Майже не викликає сумніву, що новостворені ліві партії, передусім комуністична, таки спекулюють на викликаних перспективою українізації побоюваннях, але одностайність, яку політичні партії Сходу й Півдня виявляють у питанні про статус російської мови, не дозволяє вважати цю проблему надуманою.

Націоналізаційні заходи у сфері освіти

У такій важливій сфері, як освіта, докладено неабияких зусиль до українізації мережі шкіл та вищих навчальних закладів. Ці націоналізаційні наміри швидко викликали спротив у російськомовних регіонах. До проголошення незалежности навчання українською мовою здійснювалося менш як у половині (49,3 відсотка в 1992-93 навчальному році) початкових та середніх шкіл, і в більшості міст України, окрім західного регіону, більшість учнів-українців ходили до російських шкіл (а в таких містах, як Донецьк, Одеса та Харків, українських шкіл практично не існувало). За три роки по ухваленні закону про мови зростання кількості учнів, що навчаються українською мовою, було не надто швидким (від 47,4 відсотка, які були в 1988-89 навчальному році), а на східно- та південноукраїнських теренах узагалі майже не відбувалося /53/.

Намагаючись виправити ситуацію, нові керівники Міністерства освіти восени 1992 року надіслали місцевим освітянським органам директиви, вимагаючи привести відсоток першокласників "в оптимальну відповідність" із національним складом населення кожного регіону /54/. Малося на увазі, що місцеві органи повинні обмежити відсоток учнів у російських школах з огляду на частку росіян у цій місцевості. Але, як уже було сказано, чимала частина українців є російськомовними, тобто для спілкування вдома обирають російську мову. А нова політика у сфері освіти, по суті, ґрунтувалася на *етнічному* підході до проблеми використання мов і, за великим рахунком, на переконаності в тому, що російськомовним українцям не слід надавати права навчатися російською мовою.

У Києві ця політика не викликала спротиву, і більшість шкіл перейшли на українську мову навчання /55/. Але в деяких регіонах Сходу й Півдня вона була сприйнята як порушення права батьків на вибір мови навчання дітей – права, запровадженого радянським законом про освіту 1959 року й підтвердженого 1989 року законом Української РСР про мови. Деякі з місцевих

digitized by ukrbiblioteka.org

освітянських керівників надіслали до Києва телеграми, заявляючи про відмову здійснювати нову освітню політику /56/.

Націоналістичні видання вже не один рік нападали на місцеву владу "зрусифікованих" реґіонів, звинувачуючи її у закритті українських шкіл за брежнєвських часів та свідомому саботажі в справі їх поновлення. Ці видання не зважали на протести проти "насильницької українізації", що почали лунати після оприлюднення директиви Міністерства освіти, і посилалися на дані опитувань громадської думки у вищеназваних реґіонах, які начебто свідчили про позитивне ставлення батьків-українців до навчання їхніх дітей українською мовою. В кожному разі, казали націоналісти, в містах Сходу та Півдня українських шкіл практично немає /57/.

Проте лишається фактом, що Міністерство освіти обрало адміністративний спосіб вирішення проблеми, сповістивши, що мають відбутися кардинальні перетворення ("оптимальна відповідність" із записаними в паспортах національностями означала, наприклад, що сорок відсотків із 1100 шкіл Донецької області мали змінити мову викладання), й полишивши виробити механізм цих перетворень бюрократам. Відтак нова освітня політика не принесла бажаних результатів у російськомовних реґіонах : протягом 1988 — 1993 років частка дітей, що навчалися в українських школах, зросла там лише на якихось п'ять відсотків (до 20,7 відсотка на Сході та 28,1 відсотка на Півдні). Втім, ситуація в різних областях істотно відрізнялася: у Дніпропетровській і Миколаївській досягнуто реальних успіхів (зростання приблизно на дванадцять відсотків), а на Донбасі й у Криму зрушень по суті не відбулося.

Крім цього, Міністерство освіти оголосило, що в школах з українською мовою навчання російська мова буде предметом факультативним, а вивчення російської літератури здійснюватиметься в межах курсу світової літератури, причому на її вивчення має відводитися не більш як 20 відсотків від загальної кількости часу /58/. У документах міністерства російська мова (яку вважають рідною 32,8 відсотка населення й надають перевагу в спілкуванні 56,2 відсотка) стала тлумачитися як одна з "мов народів України" і фігурувати в алфавітному переліку між польською (в країні 0,4 відсотка польського населення) та румунською (0,2 відсотка). Все це узгоджується з розглянутими вище постулатами націоналістів, що впродовж усієї історії російські впливи несли Україні лише нещастя, тому їх слід якомога обмежувати, і що росіяни в Україні – некорінна й не більш вагома меншина, аніж десятки інших.

Позаяк росіяни голосували за незалежність, відгукуючись на позанаціональні заклики до "народу України", а також з огляду на чисельність цієї групи, можна сподіватися, що спроби знизити статус російської мови та культури їм не сподобаються. Ця політика викликає занепокоєння і в багатьох українців, що не мають притаманного націоналістам неґативного ставлення до всього російського і вважають себе належними до *двох* культур. Вони визнають, що за радянської доби українська мова та культура зазнали утисків, але не можуть погодитися з твердженнями націоналістів про те, що для етнічних українців уживання російської мови в спілкуванні є ненормальним і що незалежну Україну треба "дерусифікувати". Здебільшого російськомовні українці вважають, що внаслідок такої політики вони втратять частку своєї двокультурної ідентичности, яка формувалася нерідко впродовж багатьох поколінь. Вони сприймають цю ідентичність не як аномалію, а як наслідок життєвих обставин, як право особи вибирати свою мовно-культурну орієнтацію /59/.

Ще одним кроком, до якого вдалося Міністерство освіти, було видане навесні 1993 року розпорядження, згідно з яким вступні іспити до вищих навчальних закладів абітурієнти мають складати українською мовою і нею ж здебільшого мають починати навчатися першокурсники /60/. На відміну від заходів, про які йшлося вище, цей узгоджувався з положенням Закону про мови, яким передбачалася українізація вищої школи. Впродовж тих місяців,

коли велася підготовка до ухвалення Закону про мови, дискусій із цього приводу майже не виникало, а тому створюється враження, що комуністичні чиновники, розробляючи законопроект, не мали наміру його виконувати. Але коли керівники освітньої сфери взялися до справи українізації вузів серйозно, і з їхніх інтерв'ю стало зрозуміло, що планується з часом припинити державну фінансову підтримку російськомовних вищих навчальних закладів /61/, тоді в переважно російськомовних реґіонах почало визрівати відчуття культурного відчуження. Вимога про те, що в навчальному процесі повинна широко використовуватися українська мова, цілком зрозуміла – адже в повоєнну добу вона по суті зникла з вищих навчальних закладів. Але політика *відмови* від фінансованої державою університетської освіти російською мовою, яка є першою мовою понад половини населення, навряд чи узгоджується з офіційними заявами про те, що Україна є державою "народу України". До того ж на практиці гостра нестача україномовних підручників та інших посібників породжує гострі проблеми, пов'язані з якістю навчання.

Як і для початкових та середніх шкіл, відсоток студентів вищих навчальних закладів, що навчаються українською мовою, дуже неоднаковий у різних реґіонах (таблиця 5). На Сході й Півдні у вузах, як і колись, рідко вживається українська мова, а в університетах та інститутах Західної України практично не чути російської.

ТАБЛИЦЯ 5

КІЛЬКІСТЬ ТИХ, ХТО ВЧИТЬСЯ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ З УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ (у відсотках)

Реґіон	*Школи (1988-89 навч. рік)*	*Школи (1993-94 навч. рік)*	*Вищі навчальні заклади (1993-94 навч. рік)*
Східний	15,5	20,7	14,8
Південний	23,4	28,1	18,5
Центрально-східний	60,6	69,6	61,8
Центрально-західний	77,1	83,9	82,3
Західний	88,0	92,6	98,3
Місто Київ	20,1	54,7	52,8
В цілому по Україні	47,4	49,3	54,2

Джерела. Неопублікований документ Міністерства освіти "Відомості про школи і учнівські контингенти з українською мовою навчання на території Української РСР" (1990; відомості за 1988-89 навчальний рік); Народне господарство України у 1993 році: Статистичний щорічник. Київ, 1992. С. 381, 384 (відомості за 1993-94 навчальний рік у школах); Там само. С. 393 (відомості за 1993-94 навчальний рік у вищих навчальних закладах). До проголошення незалежности дані про мову навчання у вузах не публікувалися, проте всі знали, що, крім Західної України, українська мова навряд чи вживається десь іще.

Хоча майже ніхто не береться говорити про це відкрито, — адже питання надто дражливе, — є побоювання, що нагле переведення вищої школи на українську мову спричиниться до провінціалізації освіти й культури в Україні /62/. Хай російська мова була мовою "імперії" і в радянські часи набридливо рекламувалася як "міжнародна" – а неросійським відводилася роль мов простолюду, – проте цією мовою створено літературу, що здобула визнання всього світу, це реґіональна мова бізнесу, спілкування й науки. І усунення її з університетів та інститутів багато хто сприйме як духовне обкрадання /63/. Зрозуміло, націоналісти не заперечують думки про те, що для контактів зі світом українці потребують мови-посередника, але не згодні з тим, що цю

digitized by ukrbiblioteka.org

роль і далі має відігравати російська, — з огляду на її згубний вплив на українську самосвідомість. Націоналісти переконані, що росіяни в Росії не визнають українців за окрему націю, а тому твердження про важливість російської мови як мови ширших можливостей посилюють у них усвідомлення упослідженості української мови, її меншої розвинутості, що для них тотожне усвідомленню упослідженості й нерозвинутості української *нації* порівняно з російською /64/.

Отож, можемо твердити, що за Кравчука Міністерство освіти у своїй діяльності по суті керувалося етнолінгвістичним баченням України. Для багатьох така діяльність асоціювалася з самим Кравчуком — адже за тогочасного хитросплетіння органів державної влади здійсненням освітньої політики відали передусім обласні держадміністрації, формально підзвітні президентові. Тут цікаво відзначити: переконаність російськомовного населення в тому, що держава веде "націоналістичну" політику, визріла якраз у період, коли тодішній прем'єр-міністр Леонід Кучма ледве міг виступати по-українському, а деякі кроки різних структур державної влади та зроблені цими структурами заяви йшли врозріз із курсом на українізацію. Наприклад, як уже згадувалося, очолюваний Кучмою Кабінет Міністрів надзвичайно мало зробив задля виконання тієї статті закону, де від державних службовців вимагалося опанувати українську мову. Крім того, парламент проголосував за те, аби відомості в новому українському паспорті було подано українською *та російською* мовами — хоча статус державної має лише українська /65/. Націоналістичні газети тим часом нарікали, що закон про мови не виконується. Отож, як бачимо, "держава" у своїх діях була непослідовною. Але на такій життєво важливій ділянці, як освіта, ці дії вочевидь розбігалися з декларованим курсом на побудову громадянської держави.

Концепція української історії як окремішньої та страдницької: "геть від Росії"

Більшість західних істориків сходяться на тому, що східнослов'янські народи — російський, український та білоруський — мають спільне походження і як відмінні одна від одної спільноти почали формуватися після монгольського нашестя в XIII столітті. Так уважає й більшість російських істориків. А от історики українські переконані, що росіяни та українці мають (принаймні в історичні часи) різне походження. Вони обстоюють думку про те, що славнозвісна Київська Русь, яка утворилася протягом дев'ятого-десятого століть і культурну спадщину якої росіяни розглядають як частку власної, була лише давньоукраїнською державою /66/. Переяславська угода 1654 року, кажуть українські історики, мала своїм наслідком встановлення російського контролю над лівобережною частиною України і відтак являла собою не реалізацію так званого "вікового прагнення" українського та російського народів до "возз'єднання", як це проголошувала радянська ідеологія, а подію, що започаткувала підкорення українців росіянами, кількасотрічний колоніальний визиск та етноцид /67/.

Таке тлумачення української історії як окремішньої та страдницької — тобто переконаність у тому, що українці як етнічна група виникли *незалежно* від росіян, що до 1654 року не мали спільної з росіянами історії, а після цього мали тільки історію утискування ними українських національних прав — становить не лише академічний інтерес. Це тлумачення дає філософську основу поглядам націоналістів на українсько-російські відносини. Оскільки, як уважають націоналісти, "всі договори України з Росією чи з СРСР ніколи не виконувалися й слугували виключно для чинення політичного тиску на Україну, її ізоляції від світу й наступного поглинення російською імперією", то й *вірити,* що Росія дотримуватиметься угод про союзи — економічні, військові чи політичні, — де Україна визнається рівноправним партнером, теж не можна. Бо, як відверто висловився лідер однієї з найвпливовіших націоналістичних

партій, "тільки *самогубець* може будувати стратегію державного будівництва у зоні панівного впливу одвічного агресора" /69/.

Таке бачення переважає серед діячів культури та керівництва тих політичних партій, які у своїй діяльності послуговуються лише українською мовою, тобто тих, що називають себе "націонал-демократичними" (найвпливовішим тут є Рух), а також радикальніших, як-от Конґрес українських націоналістів. Треба, однак, відзначити, що такі погляди рідко висловлюються в партійних програмах. Вони випливають на поверхню в інтерв'ю, заявах політичних діячів та газетних статтях. Антиросійський підтекст (ворожим зазвичай буває ставлення до російської *держави,* а не до росіян як етнічної групи) дедалі виразніше проступає в деяких статтях, які з'явилися на сторінках україномовних газет /70/. Не всі ці газети є державними, але той факт, що автори згаданих матеріалів – депутати парламенту або люди, наближені до посадових осіб державного апарату, дозволяє не проводити чіткої межі між позицією влади й поглядами преси.

Не можна сказати, що переважна більшість публікацій у пресі має войовничо націоналістичну спрямованість – адже центральні російськомовні газети зазвичай не є заполітизованими, а кілька офіціозів, як, скажімо, парламентська газета "Голос України", просто нудні й не мають власного обличчя. Вражає, однак, те, що матеріали, де відкрито висловлюється протилежна, аніж у націоналістів, позиція – скажімо, щодо статусу російської мови в Україні чи історії українсько-російських відносин – рідко з'являються на сторінках центральної преси. Такі матеріали друкуються переважно в газетах, що виходять на Сході та Півдні й не потрапляють до столиці – це свідчить не так про змову націоналістів, як про поглиблення відмінностей між політичними настроями центральних та західних реґіонів, з одного боку, і південних та східних – із другого. Що ж до телебачення, то без систематичного вивчення важко визначити, наскільки "націоналістичними" є телепередачі з найбільшою глядацькою аудиторією. Втім, через низьку якість телепрограм державного каналу більшість мешканців України дивляться передачі російського телебачення, що їх націоналісти весь час лають за "антиукраїнську" спрямованість /71/.

Тим часом, як серед російськомовних мешканців визрівала переконаність у тому, що "націоналістичний" курс держави несе загрозу російській мові та культурі в Україні, погіршувалася економічна ситуація, порушувалися традиційні зв'язки з колишніми союзними республіками, люди усвідомлювали, що рівень життя в Україні знижується порівняно з російським, — а відтак дедалі гучніше лунали вимоги економічної реінтеґрації з Росією. Як уже зазначалося, ця проблема пов'язана насамперед із мовою та груповою ідентичністю, а не з власне економікою – адже економічними умовами мешканці різних реґіонів невдоволені, схоже, однаковою мірою.

Національно зорієнтовані громадяни – які здебільшого мешкають у переважно україномовномних центрально-західному (Правобережжя) та західному реґіонах – насторожено ставляться до будь-якої форми документально закріпленого союзу з Росією. Вони ладні терпіти економічні злигодні в ім'я вищої мети — "збереження" незалежности держави. Натомість русофони Сходу та Півдня (й українського, й російського походження) менш схильні зважати на те, яким чином тісна інтеґрація з Росією позначиться на їхній національній ідентичності – адже вони вже пов'язують себе з російською культурою принаймні такою ж мірою, як і з українською. Отож ці люди вимагають поновити економічні зв'язки з Росією. Але те, що видається їм цілком логічним кроком до поліпшення матеріального добробуту, націоналісти сприймають мало не як зраду Україні. У своїх публічних заявах, спрямованих проти "потьмарення свідомости" їхніх російськомовних одноплемінців, націоналісти, не стримуючи себе, називають їх "слабкодухими", "звироднілими", "яничарами", "людьми, що мають у своїх генах інстинкт раба", хворими на "малоросійську покору" тощо /72/. Ось чому можна говорити, що

digitized by ukrbiblioteka.org

ставлення людей до економічного союзу з Росією більше свідчить про їхню позицію в національному питанні, аніж про економічні прагнення.

За Кравчукового президентства в російськомовних реґіонах росло переконання, що Україна стає на шлях конфронтації з Росією, і це призводить лише до "самоізоляції" та занепаду економіки. Кравчукові та його оточенню докоряли за те, що вони вперто відмовляються приєднатися до угод про економічний союз у межах СНД — не кажучи вже про угоди воєнні чи політичні, — за несподіване рішення запровадити тимчасову грошову одиницю та за непомірно високі тарифи, що стояли на перешкоді торгівлі між Україною і Росією. Об'єктивно кажучи, вести таку політику часто змушувала сама російська держава, проте в реґіонах, де населення культурно близьке до Росії, президент і ті, хто відав зовнішньою політикою, сприймалися як заручники поглядів "націоналістів із Заходу" й призвідці розриву зв'язків із Росією.

Сприйняття зовнішньої політики як "націоналістичної" було спричинене заявами з центру: Кравчук полюбляв підкреслювати, що першочерговим для України завданням є прилучитися до "Європи", тим часом як інші урядові діячі, які не могли вплинути на зовнішньополітичний курс, закликали визнати, що Україна є частиною "спільного економічного та культурного простору" з Росією, і спиратися на цю спорідненість у своїх діях. Оскільки націоналістичні партії засадниче розглядають Україну як європейську державу, що не повинна надавати пріоритету відносинам із Росією, то зовнішньополітичні заяви Кравчука теж асоціювалися з націоналізмом. Переконаність російськомовних реґіонів у тому, що Україну ведуть хибним шляхом, посилювалася й через те, що націоналістичні політики змогли взяти під свій контроль парламентську комісію в закордонних справах (голова та заступник голови цієї комісії були чільними діячами націоналістичних партій, і їхні погляди широко представляли засоби масової інформації).

Висновки

Сказане в цій статті можна звести до таких тез:

I. Характерною особливістю України є те, що вона поділена на дві, і, приблизно однакові за чисельністю, мовні групи — україномовних та російськомовних, — причому мова є показником ідентичности. Мовні групи не збігаються з етнічними, оскільки значна частина етнічних українців є російськомовними.

II. Цей поділ за мовною ознакою пов'язаний із територіальним. Більшість україномовного населення живе на захід від Дніпра та на північ від традиційної межі степової зони (в центрально-західному та західному реґіонах) — на теренах, що їх упродовж останнього тисячоліття населяли українці. Більшість російськомовного населення живе на схід від Дніпра й на південь від межі степу (центрально-східний, східний та південний реґіони) — на землях, що межують із Росією або з Чорним морем.

III. Електоральна поведінка населення має виразні реґіональні відмінності. 1994 року націоналістичним партіям не вдалося провести своїх кандидатів до парламенту в східному та південному реґіонах, Леоніда Кучму підтримали всі області центрально-східного, східного та південного реґіонів, а Леонід Кравчук здобув більшість у всіх, окрім однієї, областях центрально-західного та в західному реґіоні. Дані соціологічних досліджень дають підставу твердити, що відмінності в електоральних орієнтаціях викликані передусім неоднаковим ставленням різних реґіонів до "національних" питань (політики щодо російської мови й культури і характеру відносин між Україною та Росією), а не різницею в рівні матеріального добробуту різних реґіонів чи ставленні до реформ.

IY. Хоча за президентства Леоніда Кравчука українська держава офіційно підкреслювала, що розбудовується не на етнічних, а на територіальних засадах, виборці російськомовних реґіонів дедалі виразніше відчували, що вона стає на

шлях націоналізації. Держава давала зрозуміти, що російська мова може бути витіснена з державних установ, вона постановила, щоб мова навчання в школах визначалася за етнічним, а не лінґвістичним критерієм і щоб усі вищі навчальні заклади перейшли на українську мову. Її політичний дискурс був ворожий щодо Росії і спирався на тлумачення української ідентичности як несумісної — з огляду на історію кривд і страждань — з ідентичністю російською. Сили, що їх — слушно чи ні — вважали наближеними або прихильними до президента та його апарату, розглядали кожен заклик до тісніших стосунків із Росією як "антиукраїнський". Реакція російськомовного населення була різко неґативною.

Що ж означає ця реґіонально-лінґвістична поляризація країни? Чи є продемонстрований під час виборів розкол електорату тимчасовою проблемою молодої держави, яка ще не має досвіду поводження зі своїм різнорідним населенням, а чи прелюдією до ще жорсткішого протистояння між реґіонами? Чи стануть "національні" проблеми менш гострими внаслідок обрання на президентський пост східняка Кучми?

Тут ми проаналізуємо чотири можливих варіанти розвитку ситуації. У своїх проґнозах щодо ймовірности того чи іншого варіанту автор може й помилитися, проте сам аналіз дасть читачеві змогу уявити, яким буде розвиток подій у кожному випадку:

(1) Російськомовні мешканці Сходу й Півдня, принаймні ті, що є українцями з походження, прилучатимуться до української мови і завдяки соціалізації, що її здійснюватимуть школа й засоби масової інформації, їхнє ставлення до "національних" проблем ставатиме дедалі більш схожим на ставлення україномовних мешканців Центру та Заходу. Тобто, як кажуть націоналісти, російськомовні здобудуть "національну свідомість", українська нація сконсолідується, і міжреґіональні тертя відійдуть у минуле. Розвиток подій за такою схемою можливий (і теоретично був би найбільш бажаним), проте малоймовірний — надто вже переважає все російське в тих надзвичайно зурбанізованих реґіонах.

(2) Українська держава визнає, що Україна — земля двох культур, і надасть російській мові особливого статусу на Сході та Півдні країни, сприяючи водночас поширенню української мови та розвиткові української культури. Щоб забезпечити свою цілісність, держава визнає, що треба знайти спосіб, який дав би Україні змогу *водночас і* зміцнювати незалежність, *і* брати активну участь в організації на кшталт СНД, в якій Росія неминуче буде провідним партнером. Оскільки українські націоналісти переконані, що це може загрожувати незалежності держави й навіть самому існуванню української нації, то розвиток подій за цією схемою можливий, проте дуже малоймовірний. Адже націоналісти, будуть чи не будуть вони усунуті від участі в роботі органів державної влади, все одно матимуть змогу чинити шалений психологічний та політичний тиск на керівництво держави, запобігаючи надто далекому відхиленню його від "національного" курсу. Доки націоналісти будуть переконані, що політична еліта Росії не визнає Україну незалежною державою, чекати від них іншої поведінки не випадає.

(3) Українська держава уникає будь-яких символічних кроків — як, наприклад, підвищення статусу російської мови чи офіційне оформлення політичного або економічного союзу з Росією, — але припиняє здійснення "націоналізаційного" курсу, ґарантуючи мовний статус-кво на півдні та сході України, обмежує співпрацю з Росією вже укладеними угодами й, аби позбавити "національні" питання гостроти, береться до тих проблем, що не спричиняють реґіональної поляризації — наприклад, реформування економіки. Такий варіант розвитку подій найбільш імовірний, і саме його обрав Кучма невдовзі по тому, як став президентом. Але не треба забувати, що такий курс лише віддаляє в часі, так би мовити, день вибору — адже російськомовні мешканці й надалі домагатимуться, аби їхня національна ідентичність уважалася в Україні явищем нормальним, а націоналісти, як і раніше, відмов-

digitized by ukrbiblioteka.org

лятимуться визнати нормальним становище, яке вони вважають несправедливістю та викривленням, що відбулося за кілька століть "русифікації".

Впродовж перших років після проголошення незалежности політичний дискурс ставав щодалі різкішим. Але, якщо не брати до уваги кількох окремих випадків, перебіг політичного *процесу* залишався мирним. Це дозволяє накреслити останню схему розвитку подій:

(4) Чи існує будь-яка загроза, що міжреґіональні тертя переростуть у насильство? Це малоймовірно, проте, на жаль, можливо. У Західній Україні вже виникли напіввоєнізовані формування, які відверто виступають за згортання демократії та встановлення "порядку" з застосуванням сили. Ці групи все ще маловпливові (так, УНА–УНСО має трьох депутатів у парламенті), але якщо вони вважатимуть, що для української держави виникла загроза, то можуть удатися до терористичних актів. Часто ймовірність насильницьких дій заперечують, посилаючись на відсутність відвертої ворожнечі між етнічними українцями та етнічними росіянами. Але насильство, якщо до нього вдадуться, не буде спрямоване проти конкретного сусіда, а радше стане наслідком провокацій із боку екстремістських груп, що, прибувши з одного реґіону в інший, сіятимуть там сум'яття. Це – найчорніший сценарій, і будемо сподіватись, що розвиток подій за ним є найменш імовірним. Але міжреґіональний розкол України на основі різного бачення держави може призвести до політичного паралічу навіть і без насильства.

Переклав з англійської Олександр Лотоцький
(Інститут демократії імені Пилипа Орлика)

/1/ Gellner E. *Nations and Nationalism*. Ithaka, 1983. P. 1.

/2/ Виняток складають Російська Федерація, територія, що зберегла назву "Юґославія" (тобто Сербія та Чорногорія), а також Боснія-Герцеґовина. Треба, однак, відзначити, що Російська Федерація має ще й офіційну назву "Росія".

/3/ Esman M. J. *Ethnic Politics*. Ithaka, 1994. P. 27.

/4/ Лише в Чехії, Словенії та Вірменії національні меншини нечисленні. Бі- чи поліетнічність населення властива не лише тій більшості країн, які постали внаслідок розпаду соціалістичних федерацій. Сьогодні тотожність між територією держави та ареалом проживання нації скоріше виняток, а не правило. Як стверджує Нільсон, на початку 80-х років нашого століття лише двадцять п'ять відсотків держав мали національні меншини, чисельність яких не перевищувала п'ять відсотків від загальної кількості населення. (Див.: Nielsson G. P. States and "Nation Groups". A Global Taxonomy // *New Nationalists of the Developed West. Toward Explanantion* / Ed. by Edward A. Tiryakian, Ronald Rogowski. Boston, 1985. P. 30-31.

/5/ Horowitz D. L. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, 1985. P. 166, 176-178.

/6/ Connor W. *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*. Princeton, 1994. P. 96.

/7/ Brubaker R. National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands // *Daedalus*. 1995. Spring.

/8/ Задля зручности нашого дослідження територію України поділено на чотири основних реґіони: східний, південний, центральний та західний. Далі центральний реґіон часом ділитимемо на центрально-східний (Лівобережжя) та центрально-західний (Правобережжя). Лівобережжя Росія анексувала 1654 року, а Правобережжя – у 90-ті роки XVIII століття.

/9/ Ось зразки цього підходу до проблеми, який переважає на сторінках україномовної преси: "Що ми маємо, то це розкол у самому серці української культури... [українська мова] є тим цементом, який повинен... зробити цілісним процес розбудови нації... [від] напівмаргінальної, напівзасимільованої... з тим, щоб допомогти їй перетворитися на... свідомий суб'єкт, що тримає свою долю у власних руках". (Заява-протест // Шлях перемоги. N 29. 1994. 16 липня.); "Мова – генетичний код народу" (Макаренко Н. Мова моя українська...// Молодь України. 1994. 11 жовтня; "Без мови ... не може розвинутися й почуття національної єдності ... не може бути повнокровного народу, а лише особи – робоча сила" (Шевченко М. В активній обороні нації, культури і слова // Літературна Україна. 1994. 24 листопада). За авторовими спостереженнями, щонайменше третина депутатів парламенту, обраних 1994 року, дотримуються цих поглядів. Вони зазвичай красномовніші й більше впадають в око, ніж представники парламентської більшости, багато київських урядовців негласно поділяють їхні погляди, отож їхній вплив аж ніяк не назвеш незначним.

/10/ Див.: *Гринів О.* Що ми за народ? // Молодь України. 1994. 18 січня.

/10/ Див.: *Гринів О.* Що ми за народ? // Молодь України. 1994. 18 січня.

/11/ Цей підхід сформулював Солженіцин в інтерв'ю журналові "Форбз", даному перед від'їздом з Америки (передруковано газетою "Известия" 4 травня 1994 р.). Київський україномовний тижневик обурювався з цього приводу: "Шовіністам слід знати, що наприкінці двадцятого століття соромно, стоячи на вулиці, грати на гармошці й виспівувати: "Оскільки ви говорите нашою мовою, то ми маємо повне право на вашу територію". (Не все гаразд із правди силою в господіна Солженіцина // Українська газета. 1994. 21 липня).

/12/ *Черняк В.* "Пост" или "ретро"? // Голос України. 1995. 12 січня.

/13/ Мабуть, лише одного депутата зі Сходу чи Півдня – члена Спілки офіцерів України – можна називати націоналістом. Тим часом із десяток інших депутатів із цих реґіонів увійшли до фракції "Реформи", яка переймається передусім економічними реформами та реформуванням законодавства, хоча при голосуванні зазвичай блокується з націоналістичними фракціями "Рух" та "Державність". Чи виступить фракція "Реформи" єдиним цілим, коли дійде до розгляду "ключових" національних питань, як-от статус мов чи принципи побудови стосунків із Росією, на час написання цього матеріалу ще не було відомо.

/14/ Аналіз виборчого процесу див. у праці: Arel D., Wilson A. The Ukrainian Parlamentary Elections // RFE/RL *Research Report.* Vol. 3. No 26 (1 July 1994). P. 6 – 17; Ukraine under Kuchma: Back to "Eurasia"? // Ibid. Vol. 3. No.32 (19 August 1994). P. 1-12.

/15/ Необхідну для цього дослідження підготовчу роботу виконали Домінік Арель, Ендрю Вільсон (Кембріджський університет, Великобританія), Джоан де Барделебен (Карлтонський університет, Канада), Юрій Прозоров (Сімферопольський університет, Україна) та Роман Ленчовський (Київський міжнародний інституту соціології (КМІС) при університеті "Києво-Могилянська академія", Україна). Саме дослідження провів КМІС одразу ж після завершення другого туру парламентських виборів, тобто у квітні 1994 року. Респондентів обирали за принципом випадковости, використовуючи поштові списки. Опитування здійснювалося під час особистих зустрічей з респондентами.

/16/ На відміну від балтійських столиць, де рівень життя був вищим, ніж деінде в Радянському Союзі, Львів, навіть наприкінці радянської доби, вважався "найголоднішим містом" України. Див.: Kovalenko O. Tough Guys from Western Ukraine // *Information-press service URP-inform.* 1995. 23 January.

/17/ Хмелько В. Политические ориентации избирателей и итоги выборов в Верховный Совет (март-апрель 1994 года) // Украина сегодня. № 5 (апрель 1994 г.). С. 55-63. Підготував і провів дослідження КМІС у грудні 1993-го – січні 1994 року. Опитано 1737 респондентів з усіх областей України. Використовувалася методологія, про яку сказано в примітці 15.

/18/ Chernenko I. Dateline Ukraine. An Informational and Analytical Bulletin. 1994 (24 February). No. 2. Кучма, перш ніж став президентом, був обраний у парламент від Міжреґіонального блоку реформ (МБР). МБР формально не був партією і не фігурував у виборчих бюлетенях своїх кандидатів. Проте багато з його прихильників були пов'язані з центристськими партіями (наприклад, із Партією демократичного відродження України), з якими МБР мав схожі програми. У парламенті кандидати, що тяжіли до МБР, утворили дві фракції: МДГ (Міжреґіональна депутатська група) та "Єдність".

/19/ Дані зібрано з неофіційних парламентських джерел станом на жовтень 1994 р. Дві центристські фракції — це згадані в примітці 18 МДГ та "Єдність". Утворена з представників "партії влади" фракція "Центр", як показує попередній аналіз голосування в парламенті, не є згуртованою в своїх діях і багато, якщо не більшість, її членів близькі до націоналістичних фракцій.

/20/ Див.: Solchanyk R. Russia, Ukraine and the Imperial Legacy // *Post-Soviet Affairs.* 1993. Vol. 9. No 4. P. 337-65.

/21/ Тут не робиться спроби відділити настрої народних мас від настроїв еліти. Ми вважаємо, що самоусвідомлення не накидається згори, а є плодом взаємовпливу мас та еліти.

/22/ Цит. за: Freeland C., Barshay J. Power Shifts Eastward in Ukraine Voting // Financial Times. 1994. 12 July.

/23/ Текст закону України про громадянство див.: Правові джерела України. Під ред. В.С. Ковальського // Бюлетень законодавства і юридичної практики України 1994. № 1, С. 39-41. Звичайно, в Латвії та Естонії справа стояла зовсім інакше. Там більшості російськомовних громадянства не надано. Оскільки за новітньої доби Україна ніколи не була незалежною, міжнародно визнаною державою, будь-яка спроба запровадити обмеження на громадянство не мала, мабуть, шансів на успіх. Проте й спроб таких не робилося. Про закони пострадянських країн про громадянство див.: Brubaker R. Citizenship Struggles in Soviet Successor States // *International Migration Review.* 1992. Vol. 26. No. 2. P. 269-90.

digitized by ukrbiblioteka.org

/24/ У пресі Росії (див., наприклад: Сибов А. Что нам стоит дом построить? // Патриот. 1994. № 35) знаходимо постійні звинувачення в тому, що в офіцерському корпусі української армії проводиться чистка, й увільнених росіян замінюють на українців. Але ж якщо в радянських дивізіях, розташованих на українській території, процент росіян серед вищого офіцерства виявився надміру високим (причому багато таких офіцерів свого часу навмисне переміщено з Росії), то не дивно, що перевага надавалась офіцерам-українцям, багато з яких поверталося зі служби поза межами України. Механізм, за яким ішли такі перетворення, — тобто добровільно чи під тиском офіцери-росіяни погодилися повернутись до Росії — належним чином не вивчено. Що ж до Західної України, то тут росіяни, як видається, не мають належного представництва в обласних та місцевих державних органах.

/25/ Див.: Furtado C. F., Jr. Nationalism and Foreign Policy in Ukraine // *Political Science Quarterly.* 1994. Vol. 109. No. 1. P. 92; Changing American Perceptions on Ukraine: The Harvard Ukrainian Research Institute Summer Seminar (ту частину, де викладено виступ представника НБСЄ Ореста Дейчаківського)// *Ukrainian Weekly.* 1994. 2 October.

/26/ Політолог Анджела Стент писала, що Україна ухвалила "одне з найчіткіших та найменш дискримінаційних законодавств про права меншин у всьому посткомуністичному світі". Див.: Stent A. Ukraine`s Fate // *World Policy Journal. 1994.* Vol. 11. No. 3. P. 83.

/27/ Див.: Декларація прав національностей України // Літературна Україна. 1991. 7 листопада.

/28/ Див.: Про національні меншини в Україні // Голос України. 1992. 16 липня. Відповідно до цього закону створено й Міністерство у справах національностей та міграції. В документі сказано, що з метою "допомоги національним меншинам" з бюджету буде зроблено "спеціальні відрахування". У 1993-1994 навчальному році функціонували школи з румунською (молдавською), угорською, польською, єврейською (іврит) та кримськотатарською мовами навчання. У більшості випадків ця сучасна практика бере початок у післявоєнній порі, коли, згідно з радянською національною політикою, національним меншинам, що мешкали на щойно приєднаних територіях — у Чернівецькій області (межує з Румунією), на півдні Одеської (з Молдовою), на Закарпатті (з Угорщиною) та Львівщині (з Польщею) — дозволялося мати школи з рідною мовою навчання.

/29/ Див.: Szporluk R. Reflections on Ukraine After 1994: The Dilemmas of Nationhood // *The Harriman Review.* 1994. Vol. 7. No. 7-9. P. 1.

/30/ Перший проект нової конституції див.: Голос України. 1992.18 липня.

/31/ Передруковано в: Киевский вестник. 1994. 2 августа.

/32/ Див.: Леонид Кучма принял присягу на верность украинскому народу // Голос Украины. 1994. 21 июля.

/33/ Широкомасштабне всеукраїнське опитування, що його провів КМІС на початку липня 1994 року, тобто якраз між першим та другим турами президентських виборів (керівник — Валерій Хмелько). За результатами цього опитування вдалося точно передбачити кількість голосів, що будуть подані за Кравчука, а от кількість виборців Кучми виявилася заниженою. Інститут точно, в межах припустимої двопроцентної похибки спрогнозував відсоток виборців, які проголосують за шістьох кандидатів, і лише на один відсоток помилилися в прогнозі щодо сьомого — Олександра Мороза.

/34/ Інтерв'юєри навчені поводитися так, аби не вплинути на вибір мови респондентом. Аж до часу, поки опитуваний не визначиться з мовою, якою відповідатиме, до нього звертаються двома мовами. Дехто з респондентів може обрати мову, яка, на його думку, більше "підходить" у даному випадку, проте назагал люди не схильні обирати для усних відповідей на запитання — часом численні — мову, якою володіють не досить вільно.

/35/ Двадцять п'ять областей України згруповано так: Схід (області — Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька), Південь (Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська), Лівобережжя (Сумська, Чернігівська, Полтавська), Правобережжя (Кіровоградська, Київська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька), Захід (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька).

/36/ Див.: Subtelny O. The Ukrainian-Russian Nexus: Ukraine as a Variable Component.

/37/ Власне, історично межа степової зони й пролягала через Кіровоград.

/38/ Слід іще раз нагадати, що проте понад половину населення України (56,1 відсотка) становлять російськомовні мешканці, а представники неросійських меншин налічують (за даними на 1989 рік) лише 5,2 відсотка. Жодна з цих меншин не складає більш як один відсоток від загальної кількости населення.

/39/ Винятком є Крим: за кримськими татарами (але не за росіянами) націоналісти також визнають право називатися корінним народом. Нинішнє розуміння статусу корінних та некорінних народів України див. у статті голови парламентської комісії з питань культури Михайла Косіва "Без мови немає народу. Без народу немає держави" (Голос

України. 1994. 16 вересня), інтерв'ю лідера Руху В'ячеслава Чорновола (Беда Президента в том, что у него нет политической опоры // Всеукраинские ведомости. 1994. 30 июля), а також відозву "Заява Центрального правління Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т. Шевченка" (Літературна Україна. 1994. 28 липня).

/40/ Див.: Horowitz D. L. Op. cit.

/41/ На парламентських виборах найвідоміша з екстремістських націоналістичних груп, УНА-УНСО, здобула три мандати. У своїй пропагандистській діяльності ця організація робить наголос не так на етнічній чистоті, як на необхідності навести порядок і дисципліну, проте не можна виключати, що вона вдасться до насильства проти тих, кого вважає ворогами української держави. Чисельно менша група, ДСУ, яка висунула гасло "Україна для українців", своїх депутатів у парламенті не має, але про неї часто згадують україномовні засоби масової інформації. Про крайніх правих в Україні див.: Hahaylo B. The Politics of Intolerance: Ukraine // *RFE/RL Research Report.* 1994. Vol. 3. No. 16. P. 42-49.

/42/ Найсвіжіші відомості з цього питання можна одержати з інтерв'ю депутата парламенту Олександра Ємця : Щоб жити в кращих умовах... // Високий замок (Львів). 1995. 14 січня. Давніше дослідження дилеми "український народ – народ України" див.: Arel D. Federalism and the Language Factor (неопублікована доповідь на щорічній конференції Американської асоціації розвитку слов'янських студій; Фенікс, листопад 1992 р.).

/43/ Див.: Про мови в Українській РСР // Радянська Україна. 1989. 3 листопада .

/44/ Див.: Врятувати закон! // Культура і життя. 1992. 18 липня.

/45/ Проект конституції оприлюднено під назвою "Конституція України. Проект. В редакції від 26 жовтня 1993 р.". Див.: Голос України. 1993. 30 жовтня. Від часу утворення конституційної комісії (1990 рік) це п'ятий проект конституції. Восени 1994 року, після парламентських та президентських виборів, створено нову комісію.

/46/ Не один місяць україномовні засоби масової інформації були сповнені зверненнями, статтями й листами, в яких визнання російської мови офіційною прирівнювалося до припинення процесу духовного відродження України та смертного вироку незалежності. Серед найвпливовіших виступів див.: *Гнаткевич Ю.* Слово до колег // Вечірній Київ. 1994. 9 вересня; *Косів М.* Цит. твір.; *Мовчан П.* Останній рубіж // Літературна Україна. 1994. 6 жовтня. Комуністична партія, з-поміж представників якої в парламенті українською мовою послуговуються лише тридцять відсотків, стала таврувати лідерів цієї кампанії як "мовних фундаменталістів". Див.: Ні – мовній дискримінації! Заява президії Центрального комітету Комуністичної партії України// Голос України. 1994. 13 вересня.

/47/ Див.: Кожна нація має свою мову // За вільну Україну. 1994. 24 липня. Це звернення підписали 30 львівських науковців, що працюють у гуманітарних інститутах.

/48/ Див.: Маренич А. Маски знято, будьмо пильними! // Молодь України. 1994.11 жовтня.

/49/ Нижче буде показано, що Міністерство освіти офіційно підтримало ці погляди: вони знайшли відображення в новому плані навчальної роботи.

/50/ Див.: *Мамутов В.* Дикое поле – не терра инкогнита // Донецкий кряж. 1993. 8-14 июля. Детальний розгляд питання див у праці: Wilson A. The Donbas Betweeen Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes // *Journal of Contemporary History* (forthcoming). Див також: Plokhy S. M. Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute // *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* / Ed. by S. F. Starr // The International Politics of Eurasia. Vol.1. Armonk, 1995. P. 147 — 170.

/51/ Див.: *Филатов В.* Раскол в стране языков // Донецкий кряж. 1993. 22-28 октября.

/52/ У березні 1994 року Донецька та Луганська обласні Ради провели референдум про статус російської мови (див.: Независимость. 1994. 23 марта). Одеська та Луганська облради ухвалили (відповідно в жовтні 1993 та жовтні 1994 року), постанови, якими російська мова визнається офіційною на території цих областей. Див.: Известия. 1993. 2 октября.; Товарищ. 1994 (листопад). №. 48.

/53/ Див.: Відомості про школу і учнівські контингенти з українською мовою навчання на території української РСР (неопублікований документ Міністерства освіти, 1990 рік — містяться дані за 1988-89 навчальний рік); Народне господарство України у 1991 році: Статистичний щорічник. Київ, 1992. С. 196-97 (дані за 1991-92 рік).

/54/ Наказ № 123 Міністерства освіти, виданий у вересні 1992 року. Див.: *Лузан А.* Червона рута повлияла на политические события // Киевские ведомости. 1993. 30 июня; *Погрібний А.* Підтримка мови – це підтримка держави // Літературна Україна. 1993. 29 липня.

/55/ За кілька років у столиці частка першокласників, що навчалися в українських школах, різко зросла: дорівнювала приблизно 30 відсоткам, а стала – близько 90. Представники товариства російської культури заявляли, що з метою домогтися зміни мови навчання на директорів шкіл чинено величезний тиск (див.: Дятлова М., Мальчина О.

digitized by ukrbiblioteka.org

Школа для росіян: є проблеми? // Голос України. 1992. 28 жовтня. Але будь-яких фактів, що свідчили б про цілеспрямоване й насильницьке зараховування дітей до українських шкіл, немає.

/56/ Київський дослідник Роман Зварич казав авторові, що такі телеграми йому показували в Міністерстві освіти. (Розмова відбувалася в червні 1994 року.)

/57/ Див., наприклад: *Масенко Л.* Офіційна – державна // Літературна Україна. 1994. 28 липня.

/58/ Див.: *Белецкий М.* Русские в Украине // Украина сегодня. № 3-4. С. 50-53; Brumberg A. Not So Free At Last // *The New York Rewiev of Books*. 1992. Vol. 39. No.17. P. 56-64.

/59/ Див.: *Белецкий М.* Два замечания к дискуссии по национальным проблемам // Украинский обозреватель. 1993. № 10; *Малинкович В.* Впадает ли Днепр в Волгу? // Независимость. 1993. 26 марта; *Потапенков А.* Язык и политика // Одесские известия. 1994. 3 февраля.

/60/ Див.: Заява Міністерства освіти України // Освіта. 1993. 25 червня. Для дітей, які в школі вивчали українську мову протягом менш як п'яти років, зроблено виняток.

/61/ Див.: *Погрібний А.* Цит. твір.

/62/ Див.: *Коротич В.* Украина: взгляд из Бостона // Киевские ведомости. 1994. 2 апреля. Великий поворотець Олександр Солженіцин в інтерв'ю журналові "Форбз" (див. примітку 11) торкнувся цього питання досить-таки провокативно: "Аби підняти українську мову до міжнародного рівня, одного століття буде замало" (див. також його працю: Русский вопрос в конце XX века // Новый мир. 1994. № 7. С. 135-176.

/63/ Саме цей аґумент наведено в резолюції Соціалістичної партії України, що з'явилася після того, як було завершено роботу над першим варіантом цієї статті. Цілком дотримуючися традиційного для сучасних політичних видань України безапеляційного тону, автори добирали ще непримиримішу, аніж звичайно, лексику: "Виступати проти широкого визнання російської мови як державної означає (прирікати) Україну на відставання та вузьку провінційність". (Заява президії Соціалістичної партії України з приводу пропозиції Президента України Л.Д. Кучми про надання російській мові статусу офіційної // Товариш. 1994 (жовтень). № 41).

/64/ У своїй заяві, де засуджувався намір президента Кучми оголосити російську мову офіційною, представники української культурної еліти писали, що цей захід призведе до "приниження української мови, оскільки створиться враження, що вона *непридатна* для ролі офіційної – а тим часом зайве доводити, що українська мова є однією з найбагатших у світі" (курсив мій – *Д. А.*). Див.: Протест Спілки письменників України // Літературна Україна. 1994. 21 липня.

/65/ Про "паспортну" політику див.: Павлюк С. Чому я від паспорта відмовляюся // Голос України. 1993. 9 грудня.

/66/ Див.: *Грушевський М.* Звичайна схема "русскої" історії і проблема раціональної організації історії східного слов'янства. Для української історіографії ця стаття є засадничою. Вперше вона побачила світ 1904 року.

/67/ Див.: *Апанович О.* Дещо про корені російського українофобства // Молодь України. 1994. 29 вересня.

/68/ Див.: Заява депутатської групи "Народна рада" Харківської обласної Ради народних депутатів з приводу спроб антиукраїнських сил нав'язати українському народові нове "ярмо" – "економічний союз // Слобідський край. 1993. 2 жовтня.

/69/ Див.: *Горинь М.* Привид Переяславської Ради смакує синдромом малоросійської покори // Молодь України. 1994. 25 жовтня.

/70/ Турбує те, що "Вечірній Київ" – одна з найвпливовіших газет у добу гласности і, незважаючи на різке скорочення тиражу, все ще найголовніша україномовна газета столиці – нині постійно публікує статті активістів екстремістської націоналістичної партії "Державна самостійність України" (ДСУ), яка виступає під антидемократичним гаслом "Україна для українців!"

/71/ Заява демократичного об'єднання "Україна" з приводу активізації антиукраїнської пропаґанди російських засобів масової інформації // Вечірній Київ. 1994. 27 серпня.

/72/ Див. відповідно: *Орач О.* З лицем, поверненим назад // Народна газета. 1994. № 43; Офіційна чи державна мова, або Ляпас Президента Законові про мови в Україні // Шлях перемоги. 1994. 10 вересня; *Гринів О.* Цит. твір; *Карпенко В.* Передвиборні міфи // Вечірній Київ. 1994. 12 січня; *Горинь М.* Цит. твір.

Роман КОРОГОДСЬКИЙ

ДОВЖЕНКО: "ГОЛОС ТИСЯЧОЛІТТЯ", АБО ХТО НАПИШЕ "НОВИЙ КОБЗАР"?

(Відкритий лист панові Юрію Шевельову)

"...ще треба великої синтетичної праці про те покоління, щось на зразок — петлюризм як суть усього нашого "азіятського ренесансу".

Юрій Шевельов

Високоповажний пане Юрію!

Минулорічний столітній ювілей Олександра Довженка приніс принципово нову інформацію щодо життєвої стезі митця, а також його творчости[1]. Чимало було й розмислів на цю ж таки тему[2]. Принаймні мені здавалося, що для всіх дослідників і людей культури стали очевидними дві засади: добре упорядкований комуністичний міф про Довженка логікою архівно-документальних свідчень зруйновано, і, коли заходиться про Довженка, не може бути простих, однозначних рішень. Однак, одержавши пропозицію написати статтю на тему "Петлюра й Довженко" й почувши по радіо передачу "Довженко — Гомер XX століття", зрозумів, що прекраснодушно помилявся, й, можливо, лише наступна ґенерація здатна буде спокійно, розважливо розмірковувати про Довженка.

Однак, гадаю, дослідникам майбутнього напевно будуть цікавими й праця Івана Кошелівця "Олександер Довженко", й Ваше, пане Юрію, ставлення до постаті Довженка. Воно відоме з кількох Ваших праць. Ви високо поцінували творчий потенціал митця, коли назвали його ім'я поруч з Лесем Курбасом, Миколою Хвильовим, Миколою Кулішем... (книжка "Друга черга"). У книжці "Третя сторожа" висловлене Ваше концептуальне ставлення до імени Довженка. Наведу його скорочено:

"...Довженко не мав змоги реалізувати жодного фільму, як він хотів і міг би. Уже "Арсенал" падав під тягарем накиненої концепції, "Щорс" був накинений з початку до кінця. Про трагедію повоєнних років у житті Довженка ми здогадувалися давно..." Далі Ви наводите спогади Юрія Смолича, який виділяв у трагедії Довженка н о с т а л ь г і ю — тугу за Батьківщиною і л я б о р а л ь г і ю — тугу за працею, і вносите посутню корективу: "Смолич не договорює: це було убивство мистця. "Аероград" і "Мічурін", фільми, зроблені в російському кіно на чужі теми, з чужими ідеями... Довженка як мистця в них нема. Є тільки Довженко — функціонер державної машини". І, нарешті: "Людину-Хвильового знищив сам Хвильовий, для якого і так виходу не було, мистця знищено кілька років перед тим, як знищено Довженка й тисячі інших... Сьогодні ми бачимо цей шлях як путь на Голготу, від вибуху нечуваної яскравости до занурення в темряву навколишньої ницости й підлости. Від спалаху у морок.

Читачу, чи ще в твоїй пам'яті Бартоків "Жалобний марш"?"

Так Ви писали 1977, 1982 років...

Як титр у німому кіно: минуло дванадцять років...

І ось, листуючись з Вами, одержую Ваші надзвичайно цікаві, як завжди несподівані, міркування на "довженківську" тему. Я вирішив подати кілька думок майбутнім шукачам істини й ще раз звернути увагу на природу нашої заблокованої свідомости, що інерційно відкидає складну діалектику заради хай

digitized by ukrbiblioteka.org

нових, але знов-таки міфологем і стереотипів. І головне: мета цієї статті — переконати авторитетного у світі літератора, вченого в тому, що він мусить поділитися своїми думками з проблеми однаково складної і хвилюючої. Ви, пане Юрію, знаєте предмет не з книжок і схем, а з самого виру XX ст. Отже, кому — як не Вам?

1. Довженко як дзеркало колоніального минулого України

Козацький літописець XVII — XVIII століть Самійло Величко розпочинає свою "Повість літопису про малоросійські та частково інші події..." з такого надзвичайно показового уступу (це, до речі, "Передмова до читальника"): "Завершивши книгу Твардовського, ласкавий читальнику, я закінчив описувати дванадцятирічну війну, яка була з козаками та з іншими державами у ляхів. Але коли заспокоїлися у Польщі завдяки Оливському трактатові кровопролиття та завірюхи, помножилися в Україні (спершу серед значних, а потім і серед посполитих козаків) гніви, незгоди, властолюбство, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттями та інші, подібні до цих, злопригоди й непотребства. Окрім того, витерпіла та ж Мала Росія, на крайню свою руїну, знесилення та виснаження, й численні зусібіч навали ворогів"[3].

Олександр Довженко (верхній ряд, третій зліва) серед учасників драматичного гуртка. Село Сосниця, 1912 р. ЦДАМЛН України. Друкується вперше.

У цих словах — ключ до всіх історичних подій, що в кожному столітті другого тисячоліття входили в плоть і кров українця. Поступово вироблявся етнопсихологічний тип людини, яка успадковувала поряд з іншими дві взаємовиключні якости характеру: любов до Батьківщини, готовність постати на прю в ім'я вольностей краю, готовність офірувати життям заради ідеалу; й водночас — неригористичність натури, романтична замріяність, м'якість, поступливість, романтична налаштованість почути й побачити не одну маніакально нав'язливу мету, а багатобарвну систему людських взаємин, де

обов'язково враховуються християнські цінності, зокрема, загальнолюдські ідеали — все це багатофакторне розмаїття в різні часи виявлялося аж надто різновекторно й суперечливо.

Від феодальної роз'єднаности Україна органічно не перейшла до національної згуртованости, коли б національні інтереси були понад усе. (До речі, сьогодні продуктивна ідея Миколи Міхновського віддана на відкуп і скомпрометована напівлюмпенізованими людьми, вкрай безвідповідальними, а то й просто провокаторами, що є ще одним свідченням ідеологічної слабкости української демократії). Та національний вектор дії у минулому не виник, у свою чергу, тому що цілеспрямований тиск сусідів був неадекватний опорові. Вже відчувалася фатальна різновекторність військово-політичних зусиль України. На жаль, Україна від XVII ст. стала ареною змагань різних поглядів на своє майбуття. І найавторитетніші, найталановитіші українські діячі стали об'єктом особливої суспільної уваги. Почалася боротьба за їхні душі, формування осередків, амбіціозних кланів, куди затягувалися ті чи ті діячі. Випробування на розрив, ротацію, трощення державної цілісности стало передумовою колоніального статусу України й прямої зради, на що йшло чимало її достойників. "Комплекс кочубеїзму" — сумне й тверезе визначення цього процесу належить Вам, пане Юрію.

Гадаю, що крім Великої Руїни XVII ст., голодоморів, воєнних лихоліть XX ст., найістотнішою утратою стала руйнація української культури.

Провінціалізм — це неначе хвороба національного імунодефіциту, тобто в кількох генераціях невиліковна. Занурюєшся в твань загумінкових критеріїв, розмитих понять; звикаєш до подібного статусу; винаходиш логічні, "серйозні" виправдання, аргументи на користь саме такого існування. Адже круговерть життєвого моря (простору смерти) сприяє усвідомленню, що захищенішого куточка, ніж місце на печі власної хати, немає. Оця майже біблійна твердь канонізується здоровим глуздом як реальна форма виживання. Поступово цей бастіон елементарного фізичного захисту в уяві людини набирає нових властивостей, і володар такої печі в третьому поколінні вже стає носієм цілої ідеології, філософії (вона може мати "патріотичний" варіант: його зафіксував Володимир Самійленко, висміявши "патріота на печі").

Хотілося б проникнути за епідерму явища. Сміх не буває вбивчим. Це лише образ. "Патріот" наприкінці тисячоліття змінився — інша машкара. "Піч" зазнала конструктивних видозмін — до невпізнання. Класична самійленківська "піч" у наш час може виглядати й кабінетом державного казнокрада, партійного бонзи й трибуною на мітингу чи в парламенті. Та це буде носій тої самої провінційної психології, філософії. І проникливий літературознавець Марко Павлишин з далекої Австралії, аналізуючи творчість поета Ігоря Калинця, торкнувся надзвичайно болючої теми й побачив її в несподіваному ракурсі — крізь призму християнства. "Християни, не поспішаючи судити гріховність інших, повинні визнати і засудити гріховність свою власну. Такий вид самокритики Калинець практикує від імени однієї із груп, до яких він належить: своєї нації. Риса її, що заслуговує на особливо гостре засудження — це провінційність. Калинцева поезія зневажливо приймає до відома "нашу провінційку" і її "юродивий народець", присвячуючи їм цикл під назвою "Загумінкові гротески". Провінційність, треба завважити, не є тут підпорядкованим терміном у (світській) бінарній опозиції "метрополія — провінція". Вона протиставлена, радше, універсальному: Богові та його царству. Провінційність складається з дрібних злочинів і зрад, спричинених самозакоханістю, вузьколобістю і сліпотою, які були і продовжують бути причиною Розп'яття як у прямому, релігійному сенсі, так і в алегоричному, політичному".

Це вже дуже серйозно. Йдеться про філософське узагальнення образу "печі". Тут уже не до сміху — ані добродушно-кепкуючого, ані злого чи "вбивчого". І оскільки тема культурної провінції напряму пов'язана з темою національної інтелігенції та колоніально-"національної" адміністрації, то я ще до неї повернуся...

digitized by ukrbiblioteka.org

Довженко гостро нарікав на провінціалізм, на всі вияви цієї задавненої хвороби. Він скаржився, що ніколи не бачив своїх фільмів на добрій плівці, нормально проявленій, на нормальному екрані. Він страждав, бо в Празі, Варшаві, Берліні, Парижі, Лондоні, де він показував своє кіно, технологія кіно була на щабель вищою. Авангардне мистецтво режисера прийшло (інакше і бути не могло) у невідповідність із засобами кіноіндустрії. Але то лише вершечок драми. Трагедія полягала в тому, що поступово крок за кроком, самого Довженка запровадили на ідеологічно слизьке, і стрічки "Аероград", особливо ж "Мічурін" позначені всім набором елементів провінціалізму, проти якого щиро протестував майстер у 20-х роках.

Отак, можливо, в самій постаті Довженка, його творчості яскраво виявився трагізм одвічної ситуації, коли через фатальні обставини не вдалося вирватися з цупких обіймів сусідів із Заходу, Північного Сходу, Півдня (цю обставину молодий Гоголь-історик добре описав у "Арабесках"). Не вдалося вийти в долину "золотого спокою" (Олександр Оглоблін). Сталося найгірше: одна хвиля лихоліть заступала нову, ще страхітливішу. Самійло Величко лише штрихами описав дванадцятирічну війну, а попереду в цьому ж XVII ст. на країну чекала Велика Руїна, чвертьстолітня різанина, за словами Гоголя, "історія перетворилася на географію". Зі шкільної лави ми вивчали історії Семилітньої війни, тридцятилітньої, столітньої. Та жодна історія не розповідає про тисячолітню війну в Україні. Жодний народ Європи, (як ще до вчора і більшість самих українців) не чув про Батурин, руйнування Січі, Гетьманщини, кирило-мефодіївську трагедію, Емський указ, цькування українства, розгром УНР, Базар, Крути. А що далі? Більшовицький терор, провокаційні судові процеси, три голодомори у "всесоюзній житниці", друга світова війна, ОУН-УПА, доля дивізії "Галичина", Броди, "буржуазний націоналізм", ГУЛАГ...

За умов такого тотального незнання, а ще тотальнішого небажання знати (страх паралізує волю, й людина шукає порятунку в найпримітивніших, найнезбагненніших забобонах, пересудах, тобто "інознаннях", свідомо, несвідомо, підсвідомо ошукуючи саму себе), людина перетворюється в обивателя, що його голова неначе створена для того, щоб її начиняла своїм ідеологічним мотлохом найчорніша пропаганда. У такий спосіб, підмінивши гасла національно-державного змісту соціальними утопіями, комуністам вдалося скомпрометувати саму ідею національно-державного будівництва. Відторгаючи, відчужуючи людську сутність від національної, унеможливлювали право захисту національної гідности.

От що ми втратили в добу Хмельниччини і що так складно здобути після 350 літ існування Вкраїни в складі Російської імперії на правах колонії. От що тяжіє над кожним, хто тут уроджений, а особливо над тими, хто усвідомлює своє душевне заангажування. А надто — над талановитими мистцями.

Довженко став художником у країні, де основною вимогою було вірне слугування класовій ідеології — засаднича константа нової релігії. Через трагічні обставини (Довженка було заарештовано ЧК зі зброєю в руках як петлюрівця) мистець на все життя потрапив у полон. Той самий — назвіть його єгипетський, вавилонський, російський, комуністичний — для українців — без різниці. Довелося спокутувати "гріхи", і художник Довженко змушений був боротися більшовицькою зброєю ілюстратора, плакатиста проти... Української Народної Республіки, Петлюри та всього-всього, що ще вчора він захищав як військовик-петлюрівець. Він далеко був не перший — це також ціла невольнича традиція, знана різним народам, які перебувають під колоніальним ярмом.

"Звенигора", "Арсенал", "Земля", "Іван" стали віхами історії світового кіно, і ми маємо цим пишатися. Адже, окрім Олександра Архипенка,нічого подібного за рівнем успіху й світового визнання в історії культури XX століття в нас не було. А тут відразу — входження цих фільмів у всі найсерйозніші антології й теоретичні opus'и вчених-кінознавців Європи й Америки.

Другий аспект — кілька десятків справжніх талантів, які на хвилі жовтневого перевороту включились у творення нової комуністичної культури. І я, пане

Юрію, з Вами якоюсь мірою погоджуюсь щодо Вашої оцінки тоталітарного мистецтва як с т и л ю й, зокрема, фільму "Я — Куба" (режисер Михайло Калатозов): "Соцреалізм від "а" до "я"... А фільм чудовий. Без іронії. Образи, кадри монументальні, виважені, скульптурні, в залізному ритмі... І я подумав — це ж Довженко, його школа, але без його України, без метань, без самобичування, без гістерики". А в іншому листі про це ж саме: "...Це, власне, Довженко мінус його надрив, мінус його поневолена країна, одне слово, Довженко мінус Петлюра. ...Фільм ("Я — Куба") таки — страшно сказати — добрий, і тому, що це один з ключиків до Довженка. Довженко мінус"... Тут є що коментувати та існує можливість побачити проблему в дещо іншій знаковій системі.

Для мене головне — сам Довженко, його поетика, його вміння творити красу, сповідатися широко, розлого, в епічних формах, успадкованих від "Слова", дум, класичних плачів (ляментів), очищувати брудну реальність і виводити її емпірично-суєтні, дешеві гаразди на рівень Вічности, Неба, космічного Універсуму, буття людського. Явище не могло залишитися непоміченим.. Постала для тоталітарного режиму проблема: як його, явище, оцінити?

Довженко-кінематографіст знав собі ціну, був амбітним мистцем з дуже високим рівнем домагань. Серед талановитих людей мистецтва — це норма. Але ж він був не звичайним собі мистцем, скажімо, Калатозовим. За Довженком — ціла історія його народу. І режим намагається всебічно використати його талант у своїх, далеких від мистецтва, ідеологічних метах, даруючи йому "гріхи" молодости, наділяючи увагою, пошаною, почестями. Між тоталітарною державою й бунтівливим мистцем зав'язується водночас роман і змагання. Цю химерну діалектику можна назвати happening. Хто кого переграє! Тоталітаризмові потрібний "чистий" Довженко, тобто, за Вашою термінологією, "мінус Петлюра". Таким уже став Тичина.

А тепер спробуємо поцінувати здобутки кінорежисера. Прорив Довженка в смугу Вічности незвичний, неоднозначний і ще цікавий тим, що він нічого не спрощував, а спромігся показати всю складність отих процесів руйнування усталеного народного життя, руйнування особистости інтеліґента, "традицій підрізації" (П. Тичина.)

Вдивімся в екран Довженка: духовні скарби з розритої могили силою чар дідька перетворюються на порох ("Звенигора"); материнське серце підказало, що син повернеться до "паняночки в чистім полі земляночки", і вона вже стояла перед виритою могилою в очікуванні трагедії ("Арсенал"); двом хлопцям у вишиванках волею навіжених руйнівників-колективізаторів судилося небуття, і знову плачі-лементи батьків, конвульсії нареченої ("Земля"); молодь покидає село й іде на будівництво Дніпрельстану, а разом з нею зникає пісня — тихо й жалібно співають київські молочарниці, оплакуючи занапащене життя ("Іван"); та й сам Іван, пролетаризуючись, втрачає геть усе, чим наділила цього красеня природа, і ясновидячий мистець трагічно проектує його майбуття: загинув у катастрофі робітник, і мати в розпачі біжить довідатися, як то сталося... Двері за дверима відчиняються й скрізь... порожньо. Аж за дванадцятими дверима сидить тринадцятий "апостол", що спокійно питає: "Як наші братці з кращих ударників вийшли на передові позиції соціалістичної стройки? Чим?" І відповідає: "Тим, що вони оволоділи технікою свого виробництва" ("Іван")... І батько Боженко вмиратиме як козацький богатир "серед степу широкого на Вкраїні милій" ("Щорс")... Ці приклади можна безкінечно продовжувати, з правдивим здивуванням питаючи себе, як таке могло пройти на радянський екран?

Так, пане Юрію, наявні "надрив, гістерики" — вони були духовним індикатором часу, похідним доби. Куди було дітися?.. Але "петлюрівське" залишилося. І Ви самі цей факт визнали. Спробуймо простежити, як естетичні якості, філософське очищення набували нового довженківського звучання, нових виявів.

digitized by ukrbiblioteka.org

2. Простір смерти й "еміґрація" в дитинство

Втекти в дитинство за найтяжчих обставин екзистенційного стану душі, напевно, притаманно видатним поетам. Згадаймо поезії Шевченка, котрі він написав ув Орській фортеці. Думка фугою обігрує мотиви минулого України, дитячі спогади. Так було в XIX ст. У XX-му український поет-еміґрант Михайло Орест продовжив цю традицію. Професор Ігор Качуровський наводить багато текстів поета на тему ескапізму. Я відібрав один зі збірки "Дума і доля" як показовий і надзвичайно близький Довженковій "Зачарованій Десні". Ще існує одна істотна обставина: поет, згадуючи дитинство, тікає геть від урбанізму в безмежжя природного ландшафту, в простір дорогих серцю пейзажів, у захисток самотини, коли можливе навіть трохи містичне злиття людини з природою. (І тут існує традиція від "Слова про Ігорів похід" аж до "Лісової пісні", філософської лірики Лесі Українки). Отже, Михайло Орест:

"До вас, ліси, в побожному мовчанні/ Вертаюсь я, окрадене дитя./ Як солодко по довгому розстанні/ Вступити знов під ваше окриття./ О людський світе, згубний і підступний,/ Ти, душевбивче, тут не владен, ні:/ Зелений храм для тебе не приступний,/ В заказаній росте він далини./ Але коли і тут мене на муки/ Захочеш взяти ти, священних меж/ Торкнешся по-блюзнірському і руки/ Безжалісні до мене ти простреш, — / То довершиться несказане чудо:/ Я стану листям, міцно окує/ Кора, як панцир, голову і груди,/ У дубі серце скриється моє..."

Оце перетворення, дивовижна еманація духу, що так природно взаємодіє з первісним світом цілокупного буття, в мент крайньої кризи й небезпеки духовного приневолення, від якого й тікає Поет, — всі ці грані, барви ожили й у "Зачарованій Десні". Кожне слово повісти несе прямий позитив світовідчуття Сашкового дитинства, й безберега просинь задеснянських луків, плес, озер, лісів лягає на душу, гоїть рани, зрештою, відволікає від отих дум, про які вже йшлося. Фантазії чи то ліричні, чи то гумористичні, часом приперчені, відтворюють н о в у площину життя душею, радість буття. Довженко не міг знати про існування наведеної вище поезії. Він і не знав, чи ще живий сам поет Михайло Орест, який зник у вирі другої світової війни. Але бентежний дух обох українських поетів прагнув утекти від потворного насильства, самотности, скімливо жадав гармонії. Читаємо Довженка: "Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу... А на Десні краса, лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці... Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь у дубовій корі, в стареньких пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних степах. На чому б не спинилося моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах двойним життям". Отака утворюється синкруза двох поетичних стихій... Відзначимо лише, що у Довженка світовідчування трагічніше ("війна, пожар, потоп"), а головне — розчахнуте і сприймається як подвійне життя.

Коли уважно придивляєшся до окремих візій малого Сашка, виникає те ж саме відчуття тривоги, страху й болю, які так викарбовував словом літописець Самійло Величко. Простір смерти як паща дракона постійно бовванів перед зором Довженка. Він з нею, смертю, зжився, як Сизіф зі своїм каменем. Ось яку "картинку" невимушено й неначе з нічого намалював Довженко: "...дід знову хватав вила чи сокиру і стрімголов кидався в саме пекло. Тоді загарбник Самійло не витримував дідового нападу і подававсь навтьоки під дуба. Вони бігали поміж дубів і копиць, та не міг уже Самійло втекти від діда. Вже споткнувся він, захекався, уже почав кричати: "Ай, рятуйте!" Вже замахнувся дід на Самійла сокирою!.. Тоді я не витримав і затуляв очі, а вони рубали один одного сокирами, як дрова. Кров ллялася з них казанами. Вони одрубували один одному голови, руки, врубалися в груди, і кров, кажу ж бо, ллялася з них відрами, казанами"...

Зверніть увагу, яка барокова химерія охопила уяву художника: і чумацький віз (земля), і Чумацький шлях (небо), і краса природи, краса самої світобудови, на тлі яких постають як перлини, як найкоштовніші окраси землі

"Десна, лози, висип, кручі, ліс" в осяянні сонця. Тобто земля і небо знаходяться в гармонійній єдності. І от під цим самим небом, на тій самій землі люди вносять дисгармонійну ноту суцільного конфлікту, страхітливої катастрофи, навіть якщо йдеться про одну родину. Адже спочатку уява Сашка малювала ідилію, крізь пастельний серпанок якої поставали одвічні процеси хліборобської праці, що панують на цій землі тисячоліттями. А затим...

Стоп! Чи варто було тікати в дитинство, щоб отаке сюрреалістичне видиво побачити? Чи можна "еміґрувати", втікати від своїх історичних витоків? Чи можливо відозмінити генотип? І чи варто будь-що на рівні архетипу змінювати?

Усі питання неоднозначні, болючі й важкі, як могильна плита. На перше питання відповідь готова — адже "Зачарована Десна" впритул наближена до "книги мого народу" (Л. Костенко). Однак більшість, майже всі герої Ваших, пане Юрію, книжок, і Ви самі також не розчинилися намарно в чужому культурному просторі, а відтворювали свій наново набутий досвід ескапізму, без якого картина духовних змагань XX століття була б далеко неповною. Як і наша література. Як і наша історія.

Ми вже знаємо: це були зовсім не ідилічні мандри. Смертельна небезпека чатувала в період самого переїзду, а головне потім — у таборах переміщених осіб, де шастали агенти "смершу", енкаведисти, легко доводячи своїм легковірним союзникам (особливо американцям), що в їхніх таборах засіли військові злочинці, колаборанти, націоналісти — все це через кому, бо однорідні члени речення... І, нарешті, третє коло пекла — це вбивства та викрадення тих, кому вдалося вирватися з таборів. Книжка Юрія Шереха "Не для дітей" добре відтворює атмосферу становлення культурно-мистецького життя української еліти відразу ж після війни. "Заснуйте об'єднання письменників, мало не благав (Леонід) Полтава. Це було божевілля. Міста були розбиті. Люди голодні. Траспорт фактично відсутній. Письменники... Хто вижив? Де він був? Пошти не було. Як знайти письменників? І, знайшовши, що робити? Нереальні пляни найбільше захоплюють. Дійсність не існувала. Тим легше здавалося почати творити її з нічого"... — згадували Ви, пане Юрію, перші кроки МУРу ("Мистецького українського руху").

Отак десятки видатних постатей української культури десятки й сотні разів "починали творити її з нічого". Годі казати — природа втомлювалася: далеко не всі таланти витримували енергетичне навантаження століть, що буквально каменем недолі лежало на душі. Зрештою, не витримав і Тодось Осьмачка, та вже навіть тяжко уражений він пише видатний твір "Старший боярин", без якого наші знання про Україну — також неповні, якісно неповні.

"Старшого боярина" написано під час війни, й 1943 р. у Львові повість була надрукована як така, що перемогла на видавничому конкурсі[4]. Отже, Юрій Шерех про повість: "Автор каже, що дія діється в червні 1912 року. Не вірте йому. Ніщо в повісті час, і рік, і день. Є д о в і ч н а (тут і далі розбивка моя — *Р. К.*) Україна — царство мертвих, і живих, і ненароджених ще українців. Вибирають до четвертої російської думи. Катують таки Гонту. Літає Богданова чайка. Невмируща бувальщина живе в душах поколінь. Щ о р а з с т а л о с я , — т р и в а є в і ч н о: дзвони в сонячному тумані ще чують звуки, вирвані з них дзвонарями минулої неділі, і котяться ті звуки притишеним гудінням від черкаського села аж до далеких морських берегів. Д і д и й б а т ь к и ж и в у т ь у д і т я х . Щ а с т я і п о к у т а з а г р і х — р о д о в і і с п а д к о в і. І досі триває гайдамаччина. І досі існує благословенна тиша колишніх священичих садиб. Можна говорити з мертвими, і вони благословлять на шлюб і на життя. Не вірте авторові, що дія діється 1912 року. Д і є т ь с я в о н а у д о в і ч н і й , н е в м и р у щ і й У к р а ї н і — У к р а ї н і л ю д с ь к и х д у ш . І б е з л і т н о - д о в і ч н о г у д у т ь н а д н е ю д з в о н и: то промені сонця тремтять, то бджоли гудуть, то дзвони церковні лунають." За винятком, може, Шевченкових віршів і Гоголевих українських повістей, наша література ще не знала такої у к р а - ї н с ь к о ї (розбивка Юрія Шереха — *Р. К.*) книжки, як "Старший боярин"

digitized by ukrbiblioteka.org

Осьмачки. Якщо може слово пах України пронести, — то пахтить ця книжка всією запашністю України. Якщо можна в слові збудувати батьківщину-державу, — то це вона збудована, зримо і живовидячки".

Даруйте таку довгу цитацію. Для мене дуже важливо було відчути й до всіх донести карколомну ситуацію, в контексті якої ми маємо сприйняти Шерехову оцінку: після всього пережитого в катівнях НКВД, в божевільні передвоєнного Києва, на дорогах закривавленої німецькими окупантами України, в переддень нових утеч від совєтської окупації, втеч у кривавий простір найжорстокішої війни в історії людства український письменник і український видавець створюють українську Книжку, яка порівнюється з вершинними здобутками (Шевченко, Гоголь)... Порівнює дуже вимогливий Юрій Шерех. Кому ж знати, як не Вам, ц і н у, що сплачують мистці, які відважилися залишитися національними за екстремальних умов. Вони пекло пізнали ще за земного життя, і то тільки один Бог оцінить їхню земну роль на театрі специфічного українського абсурду, який перекочовує разом з мистцем у будь-який закуток землі. Це трагедія безмежна, як Дантове пекло, з якого єдиним порятунком могла бути... любов: "Того, хто любить так, що став на згин, / Піднявшись вище над людською цвіллю!"[5]

Аж тільки прочитавши про Ваші, пане Юрію, зустрічі з Р. Якобсоном, я краще відчув і зрозумів, який палахкотів вогонь на внутрішньому екрані уяви нещасного Тодосія Осьмачки, як утікав безпорадний мистець континентами від совєтського Мідного Вершника.

Той вогонь палить і спалює. І, здавалося б, дивовиж, що на той вогонь ідуть нові ґенерації мистців (Стус, Світличний, Сверстюк, Калинець), бо той вогонь — очисний. Той вогонь буквально спалив Наливайка, і задовго до святого Северина сотні безіменних героїв були спалені. Той вогонь палив Хмельницького, Мазепу, Пилипа Орлика (можливо, першого видатного політичного українського еміґранта), Драгоманова, Петлюру, Коновальця, Бандеру, не один десяток видатних мистців, літераторів у XX столітті. Очисний вогонь для українського провідника неначе взятий від самого Бога, і звідси образне усвідомлення морального зобов'язання здійснити Прометеїв подвиг, здобути висоту — прометеїзму. Його заповідали й Шевченко, й Леся Українка. На цьому монументально-історичному тлі мені б хотілося віднайти людську цяточку, яку палить оце космічно велике вогнище. Йдеться про маленьку, та людську, а тому неосяжну (!) сутність. Саме до т а к о г о космізму я доторкнувся, читаючи "Старшого боярина" Тодося Осьмачки: "Людино, глянь у світ і збагни, де ми. І зрозумій, що ми манюсенькі, манюсенькі... І роковані на поталу комусь страшному і незбагненному... і через те наш розпач нехай буде великим чуттям згоди між теплом твого єства і мого аж до останнього нашого зідхання... бо за ту кривду, що ми з'явилися на світ, ніхто ні перед ким не стане покутувати і ніхто нас не пожаліє крім нас самих".

Це велике прозріння Мистця, чиєю рукою водив Дух Святий — Осьмачці 1943 року було дано заговорити від імени отих "манюсеньких, манюсеньких" із самою світобудовою та її Творцем.

Довженко того ж таки 1943 року написав "Україну в огні". І, напевно, небесне полум'я палило душу мистця, коли він розповідав про долю занапащеної Олесі. І такий само космічний холод сковував душу "манюсенької, манюсенької" довженкової героїні. І виявляється — зверніть, пане Юрію, увагу: немає вирішального значення, що кіноповість Довженка написана не в окупованому німцями Львові, а в діючій армії. Отже, написав не націоналіст, не зрадник трудового народу, а, навпаки, радянець, увінчаний найвищими нагородами держави, та мінлива українська Фортуна вмить повернулася спиною, як тільки прочитали в зореноснім Кремлі кіноповість — спалахнула блискавка й опалила Довженка вогнем „Драконової пащі[6]: український буржуазний націоналіст, зрадник, відступник!..

О. Довженко і Т. Осьмачка... Вони такі безмежно різні, та в одному пунктику їхні долі переплелися — вони були справжні українці, справжні мистці, й тоталітарна машина прагнула їх розчавити. І ще: до своїх столітніх ювілеїв вони виявилися однаково потрібними, цікавими Україні 1994 і 1995

років. І тому повернулися до нас у новій іпостасі мучеників після такої тривалої відсутности.

Цілком зрозуміло, що втекти від себе Довженко, як не прагнув, не зміг — він надто любив свій край (у цій же повісті існують просто чарівні освідчення поета своїй Україні), і від клятого грудня 1919 року, коли Довженко-петлюрівець опинився під ковпаком ЧК, а відтоді — ГПУ-ОГПУ-НКВД-МГБ-КГБ, він здіймався щаблями м и с т е ц т в а, не як український Конрад Валенрод, а як український Поет. І наші ціннісні критерії, як на мене, мають бути п о е т и ч н и м и, ф і л о с о ф с ь к и м и, а не лише ідеологічними, ситуаційно мінливими, як політика, що передбачає сьогодні модний "валенродизм". Хіба стратегічно мислячий діяч культури доби східної деспотії міг би в покаянному листі до батюшки-царя таке написати: "...немає страшнішої картини, ніж погибель народа..." Його звинувачують у буржуазному націоналізмі, а він... знову за своє. Так було 1947 року. 1953 р. прийшов до влади новий цар, і ми вже в "Зачарованій Десні" читаємо: "Болить мені, болить!.. Шалена уява зрадила мене. При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загибає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливішого в світі?.."

Йшли роки. Помер Довженко, і совєтські міфологи відразу причислили його до лику святих. Нарешті почалися публікації, й серед перших — читачі побачили рукою Майстра намальований триптих: в центральній частині — колиска, припнута до сволока сільської хати (ну просто копія із Сосницької хати-музею Олександра Довженка, якої, звичайно, в ту пору не могло бути), а на двох "крилах" триптиху — горять сільські хати, а крізь заграву пожеж летить кіннота... Чия? Білих? Червоних? Зелених? Махна? А може, татарви? А може, тевтонів? А може, уланів Радивила? А може, то орли Петра І, князя Ромодановського, сіятельного Потьомкіна? Мазанки-то ми знаємо чиї...

"Болить мені, болить!" — не раз почуємо розпачливий крик Довженка. Останній раз, — коли він переробляв режисерський сценарій "Поеми про море", малюнок-триптих з якого я описав. Отже, вирватися з цупких обіймів простору смерти можна було через творчість, шляхом метафізичним. Спогади дитинства, в країну якого він "еміґрував" пізньої осени 1943 року, допомогли мистцю втриматися в кореневій системі координат і по смерті відродитися.

Саме в цей період (1943 рік) його побратими по перу, яким так само боліли страждання "Матері-Вдовиці", еміґрували на Захід, вириваючись з полону — простору смерти. А залишитися самими собою і для них можна було, лише утверджуючи акт творчости, міцно тримаючись свого коріння, що історією переконливо доведено.

3. Ще раз про коріння й крону

Вже стало загальником цитувати Франкову думку "Із секретів поетичної творчости" про коріння мистця, що занурене в національний ґрунт, і крону, що має розвиватися в безмежжі загальнолюдських інтересів. У світі, певно, значно відомішою, хоч і рідко цитованою в нас, є лекція Мартина Гайдеґґера "Що таке метафізика?"[7] До 5-го видання цієї лекції (1949 р.) німецький філософ додав "Вступ до: "Що таке метафізика?" Початок цього "Вступу" має прямий зв'язок з предметом нашої розмови: "Декарт пише до Піко, який перекладав французькою "Засади філософії": "Таким чином, уся філософія подібна дереву, де коріння — метафізика, стовбур — фізика, а крона, що росте зі стовбура, — всі інші науки". Ми спитаємо, залишаючись при цьому образі: в якому ґрунті знаходять своє опертя корені дерева філософії? З якої основи одержують ці корені й через них усе дерево живильні соки та сили? Якою стихією переплетені в основі й ґрунті і що утримують і живлять коріння дерева?"

Отже, перша "метафізична" констатація щодо творчости Довженка: її кон'юнктурна о ц і н к а в своїй сутності ненаукова, неправдива, бо не була сперта на визначальну подію молодости (арешт, слідство над петлюрівським вояком). Оцінка творчости була суто "соціальною", "ідеологічною" й тому

digitized by ukrbiblioteka.org

відкидала (до речі, як і сам Довженко неодноразово змушений був декларувати свій розрив з минулим) національну ідею як кореневу систему художности його кіно, літератури.

Друга констатація — філософська, поетична: Довженко був один із тих в українській культурі XX століття, хто став найсокровеннішим, найглибиннішим виразником, речником усіх трагічних суперечностей буття українського народу, його історії. Це сталося через природне занурення всього єства мистця в кореневу систему таких понять, як "народ", "Україна". Сутність самої екзистенції явища Довженка полягала в об'явленні Довженка. Адже мистець яскравої національної ідеї з'явився в той період, коли Україна була вагітна різким поворотом у своїй долі, і він, здавалося, зник, коли відбулася остаточна "традицій підрізація". Здавалося!.. У тім-то й річ, що занурення в національний ґрунт, кореневу систему тисячолітньої історії України живить культуру, настільки глибинну, поліфонійну, образно-метафорична природа якої настільки амбівалентна й не піддається п р о с т о м у витлумаченню, що, гадаю, мистецтво Довженка в третьому тисячолітті буде значно зацікавленіше сприйняте, аніж його сучасниками.

Існує ще один вузлик суперечности. Ви, пане Юрію, пишете: "Про Довженка треба було б написати, абстрагуючися від персонального й біографічного. Що лишається від людини, коли вона вже не людина. У випадку Довженка це зробити трудно, але не неможливо". Та в цьому ж таки листі Ви справедливо констатуєте Довженкову неспроможність у випадку "Мічуріна". А за тиждень до того в попередньому листі Ви цікаво описали той "кумедний сеанс (йдеться про перегляд "Аероградy" — *Р. К.*). Публіки — два плюс я, стрічка потріпана, звук часом зникав. А все таки видно п о л і т о р л а попри всю казенщину, попри пізню, вже сталінську добу"... Я монтажно зіштовхнув кілька Ваших же спостережень, оцінок, щоб стало ясно: автор поза часом може бути, та геній — ніколи.

Довженко ніколи не став би порпатися в партизанщині Далекого Сходу, якби смертельна небезпека не підштовхнула до втечі з України. І врятувався! Довженко ніколи не став би знімати фільм про Мічуріна на "Мосфільмі", коли була б можливість працювати на Київській студії й створювати с в о ї фільми. Бо ці — були не його. А тепер, пане Юрію, скажіть, будь ласка, чи можна писати про Довженка, абстрагуючись від життєвих колізій і спонукальних поштовхів тоталітарного середовища? З архівних документів про Довженка Ви не могли не відчути гостроти отих колізій і смертельної небезпеки спонукальних причин. А коли так, то як можна відділити стовбур і крону від кореневої системи? Хіба що спиляти дерево. Вважаймо, що такий колапс у Довженка стався ще в середині 30-х років. Саме цей тяжкий стан обумовив згасання кінематографіста. (Фільм "Освобождение"... — це вже повне падіння). І тільки війна вивела мистця з коматозного стану, повернула Довженкові хист і надала йому другого дихання до чергового мистецького прориву. Ні, пане Юрію, з Довженком такої умоглядної операції проробити, як на мене, неможливо. Як і з Шевченком, Хвильовим, Осьмачкою, Стусом, про яких Ви написали так вражаюче, бо "персональне і біографічне" стало самим матеріалом їхньої творчости й долі. Плюс Україна...

Третя констатація пов'язана з соціально-ідеологічними установками української інтеліґенції минулої доби: вижити за всяку ціну. У "прейскуранті" ми обов'язково знаходили "свою гру" на виправдання певних учинків при невідворотних обставинах. А іноді вміли безнадійну ситуацію побачити крізь рожеві скельця. Тут не обійтися без Вашого суворого припису зі статті "Москва, "Маросейка": "Або на початку революції спроба українських комуністів "влитися" в російську за суттю комуністичну партію, щоб "розлитися і залити її". Завжди те саме — універсалістична концепція, надія на свої сили, на свою перевагу, обмеженість цієї переваги тим провінціальним станом, у якому перебуває або в якому тримають Україну — і поразка, і трагедія".

Поразка, трагедія з'являлися наприкінці як підсумок, а починалося зі змагання, з демонстрації реальних можливостей на полі культури. І сам процес демонстрації мистецьких можливостей був винятковим актом творчости, творення. Десятки незвичайних мистців закатовані чи скапітулювали — трагедія. Однак залишилася творчість, складна й суперечлива, в якій нам належить дбайливо розібратися. Скажімо, мистецтво Довженка зовні виглядало (і так до цього часу сприймається!) як художній коментар поточного політично-подієвого життя країни. Отаке буяння к р о н и, яку легко було дедалі жорстокіше обтинати.

Чи варто після цього обговорювати проблеми стилю? Ви пишете про прекрасне враження від фільму М. Калатозова "Я — Куба": "Образи, кадри монументальні, виважені, скульптурні, в залізному ритмі — дивишся й надивитися не можеш". Погоджуюсь. Але згадайте "Арсенал", "Землю", "Івана" — вражаючі поетичні образи, метафори, кадри монументальні, виважені, скульптурні, в добре організованому, композиційно бездоганному ритмі. Пане Юрію, все це є. П л ю с Україна...

Ви, справедливо констатуючи стан "самобичування, гістерик, надриву", не виводьте його, стан, з обставини, первопричини "мінус Петлюра". У Вас усе це однорідні члени речення: "...мінус його надрив, мінус його поневолена країна, о д н е с л о в о, Довженко мінус Петлюра". А тим часом, походження отих усіх "надривів, гістерик" як раз є прямим наслідком існування мистця в лещатах колоніальної екзистенції. І аргумент "Петлюра" (читай "самостійна Україна") імперській ідеології вдалося напріч скомпрометувати, а спецслужби вправно "підчистили" непіддатливих — розв'язано відкритий, тобто в очах суспільства принаймні більшости, виправданий терор.

Реальність 20 — 30-х років пропонувала, як я це сьогодні розумію, виходити саме з таких умов, коли заходиться про отой злочасний "мінус"... Оскільки, Ви, пане Юрію, все це краще знаєте, то сподіваюся, мої сумніви щодо причинно-наслідкової точности формули "Довженко мінус Петлюра" Ви не залишите без уваги. Та й не всі аргументи я використав у нашій дискусії — надто це складний і, як на мене, ключовий об'єкт нашого спільного осмислення, щоб його залишити напівдорозі до розв'язання.

Спробуймо чітко сконстатувати наш спільний погляд: так, Довженківське кіно далеке від правдивої історії України, як ми її знаємо. Та чи Ви не погодилися б зі мною: воно покликане Україною, вся його образно-пластична структура буквально просякнута етнопсихологічним струмом, національною метафізикою за Гайдеґґером? І якщо танцювати від цієї "печі", то все стане на свої місця: жити в цій країні без надсаду ("без метань, без самобичування, без гістерик") н е м о ж л и в о. Бо тисяча років існуємо "на нашій, не своїй землі"... Далі — барокове, емоційне світовідчування і решта — Вам гранично відоме.

У Калатозова й багатьох майстрів радянського кіно таких проблем не було. Не могло бути.

Четверта констатація міфологічна: мистець був настільки фантастичного обдарування, настільки непередбачуваний і неоднозначний, суперечливий, що відразу став об'єктом пильної уваги найширшої громадськости й вузького професійного середовища. Різного роду легенди супроводжували Довженка з 1920 року. Оскільки він був "під ковпаком" спецслужб та ідеологів, почалася добре спрямована міфологізація образу Довженка. І знову — сам мистець чимало сприяв саме такій міфологізації. Мотиви зрозумілі. Однак сьогодні, коли міфологічне павутиння навколо Довженка розірване, вже час подивитися на унікальне явище, не вдаючись до риторики типу "Довженко — Гомер XX століття". Водночас не варто спрощувати надскладну генезу творчого життя Майстра. Залишається нам терпляче розібратися в усіх плутаних мотиваціях і, ще раз аналізуючи творчість Довженка, спробувати збагнути їхній мистецький сенс.

4. Віщі голоси сучасників, або Непередбачувана суголосність

Ще 1969 року Андрій Тарковський, нічого не знаючи з того, що стало відомо через 25 років, висловився на тему Довженка просто крамольно (наведу кілька уривків з "Анкети про О. П. Довженка", яка мала з'явитися в часописі

digitized by ukrbiblioteka.org

"Искусство кино", і, звичайно, пішла в... архів; публікації О. Калмикової, "Дом кино", № 10 — 1988).

Отже, "... ім'я Довженко для мене символізує в певній мірі трагедію художника, що відчував стражденне протиріччя між бажанням щиро послугуватися народу своїм мистецтвом і неможливістю довести до кінця свої задуми, заредаґовані бюрократами".

"Послугування народу"... Можливо, йдеться про "нову спільність" — совєтський народ? Адже "українські солові" тієї доби найголосніше співали про ту "спільність". І, звичайно, цитували... Довженка. А Тарковський на питання про творчі й людські риси Довженка, котрі йому близькі та дорогі, відповів: "У наших умовах найважливіше зберегти н а ц і о н а л ь н і традиції в кіномистецтві. Це блискуче довів своїм творчим досвідом Олександр Петрович. Я боюся, що національне у вищому сенсі мистецтво знаходиться в небезпеці... Довженко єдиний по-справжньому український, народний мистець, який розкрив душу своїх земляків і разом з Гоголем і Шевченком спонукав мене полюбити Україну та її народ".

Про духовні джерела, притягальну силу й владу "батьківських порогів" (Григір Тютюнник) багато написано й доброго. Однак життя підкидає факти настільки зворушливі й глибинно значимі, коли несподівано замислюєшся над силою й владою нашого духовного спадку, серед якого сольна партія Довженка очевидна.

Кілька років тому мене запросили на "Дні Тарковських" до Кіровограда (Єлисаветграда). Захід був пишно обставлений: були гості з Москви, Петербурга й навіть з Парижа. В переповненому залі педінституту ім. В. Винниченка виступила Марина Арсенівна Тарковська, донька видатного російського поета і сестра Андрія. Вона розповіла, як після війни її батько, підполковник-фронтовик, інвалід, груди в орденах, поїхав на батьківщину, Єлисаветградщину. В місті офіцерові-фронтовикові надали для подорожі автомобіль. У дорозі Арсеній Олександрович зосереджено мовчав і був неначе відсутній. Раптом він попросив зупинити авто в чистому полі. Вийшов і несподівано для присутніх у машині впав на землю. Супроводжуючі миттю вистрибнули з машини, щоб підвести гостя (А. О. Тарковському на фронті було ампутовано ногу, але він досить вправно ходив на протезі — *Р. К.*). І вражені зупинилися — поет плакав. Заспокоївшись, він пояснив розгубленому товариству, що вони зараз зупинилися на межі батьківської землі Тарковських (польські радикали, що були духовно спорідненими з українською національною елітою — *Р. К.*) із землями Тобілевичів... Іван Карпович Тобілевич був одружений на Надії Карлівні Тарковській, а її рідний брат Олександр став батьком поета Арсенія і відповідно — дідом Андрія. Дитинство Арсенія Олександровича Тарковського пов'язане з хутором Надія, про що поет до смерти згадував з особливою теплотою. Я був свідком тих докладних спогадів у період останнього приїзду Арсенія Тарковського до Києва. Напевно, саме ця обставина знайшла образне втілення в словах Марини Арсенівни про "намолене місце" їхнього роду. Хутір Надія, Єлисаветградщина, Україна — це духовна колиска Тарковських. "Тому в наших родинних традиціях завжди виховувалися почуття особливого ставлення до Вашого краю. Ця земля для нас, Тарковських, — "намолене місце", рідна земля", — отак скінчила свій виступ пані Марина. Я тут же записав ці слова, бо пережив надзвичайне зворушення — адже зал схопився і, стоячи, влаштував бурхливу овацію. Люди, не соромлячись, плакали.

А, власне, що сталося?

І тут пригадалися, ой, які необхідні для нас, хворобливих провінціалів, запитання з однієї з найкращих, як на мене, Ваших статей про Хвильового ("Хвильовий без політики") — йшлося про його ліричний виступ, з таким закінченням: "...я до безумства люблю... все те, чим так пахне сумновеселий край нашого строкатого життя". І Ви, певно, пам'ятаєте свої запитання: "Гаразд, а чому б не розуміти під цим землю взагалі, а може, й не землю, а життя? Світ? Світи?" Пане Юрію, щиро кажу: саме так сприймаю.

Але! Яка сила зірвала з місць єлисаветградських студентів і викладачів — ми обидва знаємо. Та варто спробувати відповісти на складніше запитання: які

почуття й мислі снувалися, нагромаджувалися в душах трьох ґенерацій Тарковських, аби пані Марина саме так оповіла про світовідчування своєї родини, про яку стільки було написано в усьому світі, а в Україні про неї, родину, майже нічого не знають? Тарковські знали, чим "пахне сумновеселий край", що їм не заважало любити Україну як "землю взагалі" й Батьківщину (див. фільм "Іванове дитинство"), як усесвіт і Батьківщину (див. фільм "Ностальгія"), як світи й Батьківщину (див. фільми "Солярис", "Сталкер"). Філософська лірика Арсенія Тарковського має такі ж властивості.

І Арсенія, й Андрія Тарковських режим не полюбляв, а часом просто переслідував. Та коли намагаюся гіпотетично намалювати собі образи цих видатних мистців на українському терені — гублюся. Просто неможливо! Трагічно немислимо! Пригадується феєричний, чудодійний Сергій Параджанов... за колючим дротом "на нашій славній Україні". До речі, Параджанов також уважав своїм учителем Довженка (хоч учився він в Ігоря Савченка), любив Україну, вважав її своєю другою батьківщиною й заповідав поховати в Україні... І землю не звужував до об'єкту зйомок, а Карпати, Вірменія, Грузія, люди, звичаї, традиції, пристрасті в його творчості кореспондувалися, з одного боку, із сивизною тисячоліть землі, з другого — з космосом.

На терені мистецтва кіно саме довженківський Образ благодатно вплинув на Тарковського й неопосередковано нагадав про його українські корені. І якщо заходить про Україну, народ, то обов'язково мають з'явитися їхні репрезентанти — довженківські герої, естетична метафізика — філософська сутність їхнього буття. І з цього чи не найважливішого приводу А. Тарковський також подав свої міркування: "Щодо значення естетичних принципів Олександра Петровича для розвитку радянського кіно — то воно очевидне: серед своїх сучасників (Пудовкіна, Ейзенштейна, Васильєвих та інших) він був єдиним, хто боровся зі схематизмом драматургії і характерів ув ім'я створення гармонії душ своїх героїв і вираження їхнього зв'язку з природою в найвищому сенсі. Його герої (я маю на увазі насамперед "Землю", "Щорса", окрім невдалого Самойлова — Щорса) шляхетні, трепетні й органічні, тобто не вигадані. Вони прийшли у фільми Довженка за велінням свого серця, відгукнувшись на заклик автора, який любить їх і пов'язаний з ними кревними родинними узами. — І трохи далі: — Я, здається, знайшов потрібний вираз: Довженко вдихнув душу в радянське кіно".

Природа державної ідеології угаємничує все, що не відповідає скрижалям її віри. Отак відгороджувався Довженко "залізною завісою" міфології від справжнього Довженка, від людства, від прагнення пізнати явище. Натомість накидався добре розроблений стереотип, за допомогою якого стало можливе тотальне угаємничення. Довженко помер вже і не міг щось "несподіване" посвідчити. Одночасно реанімували полоненого мистця, котрий достатньо наговорив і написав такого, чого так жадала система. По смерті Довженка просто вибухнуло совєтське довженкознавство, котре у вмілих руках ідеологів перетворилося на правофлангового тоталітарного режиму. І заспівувачем у цій справі була вірна продовжувачка його справи Ю. І. Солнцева: вона десятки років упорядковувала вибрані твори письменника, роблячи постійно купюри; вона перемонтовувала його фільм, робила купюри і переписувала довженківські титри; вона ставила фільми за його сценаріями, і їх гамузом пропаґанда об'являла видатним досягненням. У Юлії Іполитівни безумовні заслуги Першого довженкознавця. Це розуміли всі, але лише А. Тарковський написав: "Те, що знімає Ю. І. Солнцева, не має жодного стосунку до творчости Олександра Довженка. Генія продовжувати не можна. Не можна його й доповнити, не можна й розвивати".

Довженко постав у кривому дзеркалі.

Перший, хто в Україні обережно торкнувся теми деформації минулого Довженка, був Юрій Смолич, і Ви, пане Юрію, це відразу помітили (стаття "Лет Ікара"). А 1994 року Ви повернулися до цієї теми.

І тут долетіли до мене з-за океану блискавиці Ваших думок, пане Юрію, що так виразно і до моторошного ясно засвітили всю глибочінь трагедії нашого минулого. "...Я завжди був певний, — пише в листі Юрій Шевельов, — що він

digitized by ukrbiblioteka.org

(О. П. Довженко) з петлюрівського покоління, як і Сосюра, Тичина, Хвильовий і т. д. Усе покоління відродження 20-х років — звідти. Комунізм "розцвів" пізніше поколінням Микитенка, Кириленка тощо, та й там ще було трохи з "петлюрівців". Конкретно ж про Довженка. Згадайте його образ петлюрівця в "Арсеналі". Це ж явно й виразно перекреслення себе самого"...

Мені б тут хотілося додати кілька необхідних штрихів: йдеться про сцену, де інтеліґент-петлюрівець прийшов виконати вирок до арештованого комунара-повстанця. Але в нього тремтять руки, він увесь у шаленому напруженні — не може вбити людину. Такого ж українця. Тоді арсеналець підходить до жалюгідно безпорадного петлюрівця, спокійно забирає в нього наган і так само спокійно стріляє в класового ворога. Сковорода сказав би: сила — для комуністів Божі заповіді не писано! Страхітлива констатація занепаду моралі нашого минулого... Чи апофеоз насильства. Знову викривальна інвектива. А також реальна констатація слабкости української демократії, що не здатна була протиставити звірячій диктатурі волю й силу заради збереження державности УНР.

Через півроку Ви, пане Юрію, знову повернулися до давньої теми після прочитання книжки "Олександр Довженко. Господи, пошли мені сили": "Книжка чудова... Але це не книжка. Це крик болю. Правда про людину на війні. Але не повна правда про війну. І характеристично — знайшли документ про автора в молодості. Але сам він про це не згадав. Чому? Бо воно п е р е к р е с л е н е? (Розбивка моя. — *Р. К.*) Чи тому, що він далі боявся?"

Ваші запитання страшні своєю однозначною простотою: Олександр Довженко, людина тонка, вразлива, напевно, й злякався. А за деспотії диктатури — боявся. Всі мої припущення лежать у площині намагання збагнути, бодай відчути гостру ситуацію катастрофи особистости, я к а щ е н е б у л а т и м м и с т ц е м, п р о я к о г о н а ш а м о в а. Крім того, ми ще багато чого не знаємо: зокрема, неясно, як ішло слідство? З такими документами ми ще не знайомі. Не знаємо, на яких умовах його відпустила ЧК. Не знаємо, яку місію виконував вочевидь непрофесійний дипломат і в Польщі, й у Німеччині. Не знаємо, як це в 30-х кривавих роках Довженко їздив до Праги, Парижа, Лондона?

Тим часом хочу запропонувати нове тлумачення того епізоду з "Арсеналу", де віднайшла образне втілення наша слабкість д і я т и за фатальних обставин. Ось ще одне прочитання: Довженко подав знак своїм колишнім друзям, що віднині т о г о Довженка більше не існує — його вбили більшовики... Це якраз те, на чому Ви наполягаєте в багатьох листах: "перекреслення самого себе"... Та погодьтеся: окрім голої констатації, образна структура епізоду ширша, багатша — полівалентна. Тому й необхідно скрупульозно наново "прочитати" екранну мову Довженка й наново її зіставити з "этапами большого пути". Вони між собою, гадаю, пов'язані мертвим вузлом. Тому в житейські "святці" заглядати мусимо. І на дослідників ще чекають нові подробиці, а може, й відкриття. Є ще багато темних місць ("білих плям"), які колись обов'язково з'ясуються.

Та мені все-таки здається, що вся ця інформація не буде здатна докорінно змінити висновку — мистець у межах можливого виконував глибоко закорінену програму на рівні архетипу; закодована іпостась геніального національного мистця поставала в дивовижному трощенні природних схильностей, натури, характерологічних рис, але неухильно, мов розпечена магма, шукала виходу в образотворенні, мистецтві кіно, прозі, публіцистиці, драматургії, критиці, теорії, педагогічному викладанні. Довженко скрізь виявляв себе як талант, небуденний, непередбачений т в о р е ц ь. І мав рацію А. Тарковський: "Довженко не знімав фільми — він їх с т в о р ю в а в" (розбивка моя. — *Р. К.*). І на більшості його фільмів відчутна магія чуда. Чи не тому А. Тарковський після слова "створював" написав: "Я, здається, знайшов потрібний вираз (словосполучення — Р. К.): Довженко вклав душу в радянське кіно". Тобто в усьому мистецтві (стільки класиків світового кіно!) не вистачало малого — не було душі.

Довженко її мав.

Довженко її вклав.

Він інакше не міг. Відтак це — не заслуга. Скорше — властивість мистця. Так само, як не згадав своєї злигоди молодости — також властивість, що має просте пояснення: не згадав, бо за Фройдом "забув" про "гріх" молодости, пам'ять послужливо витіснила "епізод", який мертвим вузлом мав "зав'язати" в лантух його геніальне обдарування, його природу. І відправити на дно океану. Безвісти. Природа напружилася. І то не лише природа конкретного мистця — йдеться про метафізику Природи, коріння цілої нації.

Історія української культури фіксує постійне напруження природи, бо йшлося про виживання і смерть. Часто-густо фізичну. Такого "бути чи не бути" інші культури (навіть у тоталітарному суспільстві) не знають. А звідти — стратегія й повсякденна поведінка українського інтеліґента. Я переконаний, що провінціалізм, — якість не лише тотального висмоктування талантів і планомірного їхнього розселення "на просторах родины чудесной". Це і втеча в середину самих себе, в країну класичної Самійленкової печі, де можна бути "нижче трави, тихше води". Але існують бурхливі темпераменти, демонстративні типи, для яких творчість — над усе. Це якраз той випадок, коли розігрується найтяжчий внутрішній конфлікт, коли особистість примушена мімікрувати, вдаючи провінціала, аж поки звичка до машкари перетвориться на другу натуру.

Хочу повернутися до витонченого спостереження М. Павлишина про "не світську, бінарну опозицію "метрополія-провінція", коли провінція "протиставлена універсальному: Богові та його царству". Йдеться про внутрішнє переродження свідомого інтеліґента. В Архіві літератури та мистецтва я звернув увагу на, вважаю, типовий, хоч яким для нормальних літераторів він не видасться екстраординарним, цинічний випадок відкритої зради. Отже, ситуація: 1972 року виганяють зі Спілки письменників Миколу Лукаша. На його захист виступає відомий письменник (заслужено відомий і справжній мистець). На захисника сиплються нападки, звинувачення спілчанських функціонерів-начальників. Після такої ідеологічної дезинфекції ставиться питання на голосування: хто за виключення зі Спілки? В с і "за"... Ну хоч би той захисник "утримався"! Ні — всі, одноголосно "за"...

Отак цеглина за цеглиною вибудовувалася внутрішня в'язниця в середині інтеліґента-провінціала, і його ляк, його небажання бути самим собою, внутрішня капітуляція стають причиною Розп'яття як у прямому, релігійному сенсі, так і в алегоричному, політичному. В наведеній історії Розп'яття — в моральному сенсі. Біда! Треба тікати. Хто куди...

Довженко подібні ситуації переживав. І то не раз. Згадати хоча б його близького друга Миколу Бажана, який так само змушений був зректися Довженка. У свою чергу, Довженко під тиском обставин відмовився від співпраці з Данилом Демуцьким, найближчим своїм соратником, і цей розрив став початком занепаду кіно самого Довженка. З цього приводу існує вражаючий документ — спогади Петра Масохи. Отже, провінціалізм має два аспекти: засадничо-причинний — це колоніалізм, і похідний у наслідках — це внутрішнє переродження чи самообман припертої до стінки інтеліґенції, яка стала на угодовську службу в колоніальній адміністрації. Можливо, вперше творча інтеліґенція шістдесятників спробувала чітко сказати про морально принизливий стан суспільного життя в Україні, упосліджену мову, культуру. Результат відомий... Тому на особливу увагу заслуговують "Записи" Василя Стуса з "Таборового зошита" як один з багатьох його документів відкритого протесту. Ми, пане Юрію, надто добре знаємо ц і н у цього кроку, щоб накидати такий стиль життя всій інтеліґенції, бо це той, пам'ятаєте, ряд: Наливайко — Сковорода — Шевченко — Стус, тобто в и н я т к о в і особисті зусилля спротиву колоніальній послужливості й послушенству. Та без сприйняття душею їхнього життєвого подвигу в нас немає іншого, кращого, коротшого шляху до самих себе, до видужання від колоніального імунодефіциту.

"Не розумію, невже не надокучило досі т. зв. українській інтеліґенції толочити старе тирло — між мазепинським патріотизмом і кочубеївським

digitized by ukrbiblioteka.org

інтернаціоналізмом по-російському, тобто сповідувати філософію меншої чи більшої національної зради. Невже їй, цій інтеліґенції, не досить того, що вже маємо? — питається Василь Стус. — Коли в нас забрано історію, культуру, весь дух, а натомість дозволено творити душу меншого брата? Невже ось таким холуйством можна прислужитися чомусь доброму?" — Й на ці запитання дає вичерпну відповідь: "Тільки божевільний може сподіватися на те, що офіційна форма національного життя (розбивка моя. — *Р. К.*) може щось дати. Усе, що створено на Україні за останні 60 років (це писалося на початку 80-х років. — *Р. К.*), поточене бацилою недуги"[8].

Спробуймо подивитися на Стусову безкомпромісність як на гіркі, неприємні ліки, котрі все-таки треба прийняти, щоб бодай розпочати курс лікування, бо всі ми слабуємо, майже всі — хто більше, хто менше — завинили в "причині Розп'яття". Інвектива В. Стуса для національної інтеліґенції могла б стати фактично світським варіантом "Молитви перед святим причастям". За дуже малим винятком, вона стосується всіх мертвих і живих в Україні сущих.

Зокрема й Довженка. Можливо, до генія й вимоги більші. І зовсім непросто віднайти азимут серед незайманого лісу суперечливих арґументів, мотивів, їхньої внутрішньої об'єктивної незістикованости. І я змушений пристати до Вашої незворушної суворої констатації щодо минулого Довженка-петлюрівця: формально воно перекреслене — факт! Але ж, гадаю, істотні й усі попередні міркування: в їхній поліфонійності — сутнісна основа й нерв явища. Чи погоджуєтеся з цим Ви, пане Юрію?

Адже Ви не лише все це розумієте, а й порушуєте вже двічі вкрай важливу проблему: "Всяка книжка... зблідне в тіні тієї Довженкової правди — і неповноти тієї правди. Так чи так, це страшна книжка, а те замовчування частки правди не менці трагічне". Ще раніше Ви цей мотив розвивали у притаманному Вам парадоксальному стилі. "...Дуже добре, що знайшлися б омаги, які його корені припечатують. Але ще треба великої синтетичної праці про те покоління, щось на зразок — петлюризм як суть усього нашого "азіятського ренесансу". Та хто її напише? Міг би Сталін, якби він був живий і став би літератором. Він добре знав, чим пахла Україна 20-х років. І не мав вибору — мусив винищити цю жовто-блакитну чуму".

Направду, страшно таке читати. Навіть з огляду на парадоксальну форму виразу нашого видатного вченого. Страшно тому, що історичні хроніки і літописи від Самовидця й Грабянки до Величка й невідомого автора "Історії Русів", сучасні прозаїки від Іваничука до Шевчука — всі пишуть, по суті, про одне й те саме. І сьогоднішній день сутнісно нічим не відрізняється від учорашнього, від того похмурого дня, коли Самійло Величко, звертаючись до читальників, описав страхітливий кривавий розбрат у переддень Хмельниччини, а затим — Великої Руїни.

Як ці зачаєні болі донести до загальної свідомости? Як біль душі, концентрат болю, що відкладається в народі далеко не завжди конструктивним усвідомленням своїх історичних завдань, а мов хвороба, захисний рефлекс безпам'ятства, — як перетворити пронизливий біль на рушій пізнання? Як біль перетворити на фермент духовних устремлінь до споконвічних ідеалів? Як прищепити почуття впевнености господаря власної хати, засобів виробництва, землі-краю?

"Біла печериця під раїною, / Даль — мов пісня без кінця і краю. / А раїни пахнуть Україною / Спогадом загубленого раю" (*Ігор Качуровський*).

Пахощі України... Раїни. Тобто тополі...

Пригадалася болісна метаморфоза Шевченкової "Тополі". Адже всі поезії Шевченка-романтика 1837-1839 років так чи так пов'язані з тужливою нотою історико-духовних шукань, душевних очікувань, трагічних перетворень у безмежному просторі, який зафіксований хіба що піснею "без кінця і краю". І оця історична безберегість усупереч неспростовним фактам, трагічним реаліям у кожній новій ґенерації поетів зафіксовується метафізичним покликом душі ще раз доторкнутись серцем до того, що невмируще живе в людях на підсвідомому рівні, що живить їхню уяву в кожний конкретний період

історичного буття народу. Це своєрідний "perpetum mobile" трансцедентного виживання українця.

Пригадалася Ваша стаття "Над Україною дзвони гудуть": "Якщо може слово пах України пронести, — то пахтить ця книжка ("Старший боярин". — *Р. К.*) всією запашністю України. Якщо можна в слові збудувати батьківщину-державу, — то це вона збудована, зримо й живовидячки".

Знову пахощі України... Знову "спогади загубленого раю". Тобто Батьківщини. Однак, у самому процесі самоутвердження українського митця, у самому Слові — Довженковому, Осьмаччиному, Шереховому, Шевченковому — закладено животворче світло "Алладинової лампи". Ця магія невідпорно спрацьовує чи не в кожному столітті чудесною творчоносною енергією. Так, це "perpetum mobile", що такий же незнищенний як віра, надія, любов.

І, ой леле, такий самий існує двигун нищення — "Сталін добре знав, чим пахла Україна 20-х років". І так триває вже тисяча літ — у кожному столітті сталіни знають, "чим пахне Україна", і нищать "жовто-блакитну чуму". Зіштовхнулися тупа, безжальна сила, що не визнає жодних аргументів, окрім сили, й споконвічна духовність. Альбер Камю отак починає оповідання "Мигдаль-дерево": "Знаєте, що мене найбільше дивує? — признався Наполеон Фонтанові. — Неспроможність здобути деякі речі силою. На світі є тільки дві можливості: шабля або дух. На довшому відтинкові часу дух завди перемагає шаблю". Та після такої жорстокої для вояка констатації йде суто в стилі Камю мудрий розмисел, забарвлений по-французьки іронією: "Виходить, завойовникам не чужа меланхолія. Треба хоч чимось компенсувати надмір слави. Одначе те, що було слушне сто років тому, коли йшлося про шаблю, не можна застосувати сьогодні до танків". — І, нарешті, філософське motto: "Завойовники гальмують час, і зловісне мовчання спустошеної землі роками панує в пошматованій Европі". Це цілком про Вкраїну. Неначе продовження звернення Самійла Величка до читальника від XX століття. Адже двічі в першій половині XX століття танки прасували цю землю в двох напрямках — сюди й назад... На відміну, однак, від XVII століття, коли Вкраїна була суб'єктом історичних подій, у наш час від України нічого не залежало, вона перетворилася на т е а т р бойових дій. Знову нагадаю Довженка: "На українських ланах і селах в полум'ї вирішується доля людства, велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі".

І залишається нам вірити в свою зірку — остаточну перемогу духу над брутальною силою. А весь світ, тим часом, спокійно оминав згарище нашого минулого — якось то буде в тих "братніх народів"... Наприкінці XX століття Чорнобиль їх, здається, налякав...

А що ми? Продовжуємо снити "спогадом загубленого раю"? І так, і ні. Сам факт такого жорсткого усвідомлення необхідности осмислити трагізм "розстріляного відродження" говорить про те, що ми напередодні тверезішого погляду на перспективи "жовто-блакитної чуми", в якої існує стільки "друзів". І треба пояснити своїм і чужим, що той, хто "за край світу зазирає", завжди буде відчувати запах України як чумної пандемії. І не треба чекати, поки навколо нас пропаганда створить кордон зачумленої території. Нам самим треба збудувати міцний кордон і заходитись уже відроджувати, розбудовувати бодай в душах людей "загублений рай". Адже як страх і біль, так само незнищенно живе любов до Батьківщини й віра в Ідеал.

...1939 року Довженка відрядили знімати епохальний фільм "Освобождение украинских и белорусских земель от гнета польських панов и воссоединение народов-братьев в единую семью". Цем фільм вийшов в 1940 р. лише російською мовою і став одним з найглибших його творчих провалів[9]. Через два роки Олександр Петрович запише в "Щоденнику": "Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення західної України, про возз'єднання наших народів і про все, про все, що з цього вийшло, що говорили і говорять, кому влетіло. І як **народ український фактично був тут ні при чім.** ...(купюра! — *Р. К.*). Про цю трагедію написати б роман, на **тисячі три градусів температури і вилити в нього увесь свій біль**, усю тугу, усі свої скорботи і поради, якщо б подумати було ще можна, що тут, мо', є таки щось не

digitized by ukrbiblioteka.org

безпорадне. Це могло би вийти величезне полотно, **голос тисячоліття, всесвітній крик, новий Кобзар у прозі**. Настольна книга мільйонів, що ще не втратили вміння плакати. Це була б книга для всіх грядущих нащадків наших — реквієм народу, коли присуджено йому вмерти в цім двадцятому сторіччі, чи кормча книга для борців, що вірять у життя і роблять його... (купюра! — *Р. К.*). Боже, поможи мені написати оцю книгу: кричав би я і просив би я. Та Бога вже немає, а є утома в голові, і хворе серце, і безліч щоденних робіт "довліє днесь злоба єго".

Не варто згадувати всує ім'я нашого Господа, а "втомленою головою", направду, "Кобзар" не створити. Так що ж тепер, знову чекати в моря погоди? Чи скрушно розвести руками: мовляв, знову не судилося! Не написав — людство не почує зболеного "голосу тисячоліть", не буде вражене "всесвітнім криком", українці позбулися "нового Кобзаря у прозі". Причини очевидні: вони — в історії України та етнопсихології. Однак, жодні пояснення не здатні замінити "книги на тисячі три градусів температури"...

Такий двосічний меч мудрости й сили вже час створити. У повітрі України, в її духовному обширі вже з'являється необхідність створити "синтетичну працю": "Що діється в цьому світі, і чиї ми діти"... Ще раз! Як завжди, мудрий Юрій Шевельов пише: "Але не можна жити тільки болем. Хтось мусить сказати тепер і слово розуму".

І крізь слово розуму ми, нарешті, долучимося до надзвичайно складних і водночас простих понять, якими виповнене саме життя — міра всього сущого. І той, хто найгостріше усвідомлює потребу такої книжки, має її створити — вкласти в неї, за словами Андрія Тарковського, душу.

Гармонійне поєднання могутнього інтелекту й душі, колосального досвіду, енциклопедичних знань і власного дотику серцем до трагедії "розстріляного відродження" — всі ці дивні властивості — на кінці пера нашого видатного культуролога XX ст. Юрія Шереха.

Я лише наважився донести ці відчування до Вашого відома, високошановний пане Юрію.

---

[1] Див.: *Олександр Довженко.* Господи, пошли мені сили. Фоліо, Х., 1994.

Петро Масоха: "Я не боюся сперечатися з Вами, Олександре Петровичу..." // Сучасність. 1994. № 12. Публікація Сергія Тримбача.

[2] *Євген Сверстюк.* Розіп'ятий праворуч. // Сучасність. 1994. № 10;

Роман Корогородський. Довженко й "український П'ємонт". // Сучасність. 1993. № 6.

Роман Корогодський. Немає моторошнішої картини, ніж погибель народу. // Сучасність. 1994. № 9.

Роман Корогодський. Знаючи не знати. // Сучасність. 1994. № 10.

[3] *Самійло Величко.* Літопис. К. Т. II. С. 6. Упорядкування, коментар, переклад Валерія Шевчука.

[4] Переможців, власне, було двоє: Тодось Осьмачка та Іван Багряний, і цей факт символічний. Адже саме Багряному судилося написати твори, в'яких прозвучав "усесвітній крик", який прагнув відтворити Олександр Довженко, про що буде далі.

[5] *Данте Аліґ'єрі.* Божественна комедія. (*Переклад Євгена Дроб'язка).*

[6] Цю міфологему взято з повісти Валерія Шевчука "У пащі дракона". Див.: Сучасність. 1994. № 3.

[7] *Мартин Гайдеггер.* Время и бытие. М., 1993. С. 27, 408.

[8] *Василь Стус.* Твори в 4-х томах. Л., 1994. Т. 4. С. 494.

[9] Див.: *Роман Корогодський.* Довженко й "український П'ємонт". // Сучасність. 1993. № 6.

Олексій ГАРАНЬ

МІРКУЮЧИ НАД КНИЖКОЮ МИРОСЛАВА ПРОКОПА*

Мирослав Прокоп. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки (Бібліотека українознавства. Т. 62). — Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1993. — 646 с.

Так сталося, що, перебуваючи на стажуванні в Колумбійському університеті в Нью-Йорку, я спочатку познайомився з п. Прокопом, а вже потім уважно вивчав його книжку. Зустріч справила на мене неабияке враження. У роки другої світової війни Мирослав Прокоп входив до керівництва ОУН (бандерівці) й редагував їхній журнал "Ідея і чин", був автором політичної доповіди на підпільному установчому з'їзді Української Головної Визвольної Ради (своєрідного "передпарламенту" українського визвольного руху й політичної "надбудови" УПА) та членом президії УГВР. Після війни був серед тих, хто відколовся від організації Бандери, створивши ОУН(з), а в 1982 — 1995 рр. стояв на чолі УГВР. Це — людина, яка на собі випробувала, що таке польська в'язниця, арешт ґестапо, підпільна й партизанська боротьба. Людина великої інтелектуальної сили та внутрішньої ітеліґентности. Він не ухилявся, відповідаючи на мої "провокаційні" запитання, — й це викликало довіру до нього.

Книжка п. Прокопа — це збірка статей, які писано в період від кінця 50-х до початку 90-х рр. і які охоплюють події піввікової історії України, починаючи від другої світової війни. У статтях років "холодної війни" він не боявся критично оцінювати ті або інші сторінки діяльности ОУН — УПА, української еміґрації, хоча його оцінки, вирвані з контексту, могли б бути використані радянськими "контрпропаґандистами" задля "критики буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів".

Ця книжка цікава й тим, що в ній подано публіцистику одного із лідерів та ідеологів впливової гілки націоналістичного руху, написану на високому академічному рівні з прагненням максимальної об'єктивности. Згадаймо, що члени ОУН(з) — "двійкарі", як і заснована Іваном Багряним на еміґрації Українська революційно-демократична партія, говорили про можливість еволюційного шляху України до незалежности, про можливості "підрадянської людини" і в кінцевому рахунку виявилися найбільш готовими до використання тих можливостей, що відкрилися завдяки "перебудові". Мирослав Прокоп, як і його колеги з УГВР, уважав за доцільне використати УРСР задля руху в бік незалежности: "з існуванням самої УРСР пов'язане мислення і в нашому народі й у сторонньому світі, що імплікує окрему державність, хай навіть і в такому карикатурному вигляді, як сьогодні"; "всякий окремішній виступ України навіть в комуністичному одязі назовні скріплює опінію про окремішність України від Росії в опінії самих українців і в чужинців" (с. 128, 307). Аналізуючи національну політику в СРСР, він підкреслював, що місцеві керівники-комуністи також незадоволені звуженням своїх прав.

Однак зрозуміло, що предметом особливої уваги автора є "анатомія" (за його висловом) руху опору та відродження в Україні (цьому й присвячено один із розділів книжки). Він показує, що цей рух аж ніяк не обмежувався Галичиною, але водночас недостатня увага приділялася тому, як мобілізувати громадян України до протесту, використовуючи задля цього не тільки націо-

*Англійською мовою ця рецензія вийде наступного року в "Journal of Ukrainian Studies".

digitized by ukrbiblioteka.org

нальні, а й соціальні гасла. Аналізуючи політико-ідеологічні складники цього руху, позицію щодо нього закордонних чиновників, він підкреслює, що "часові союзники України можуть бути і серед лівих, і серед правих кіл світу, і, з другого боку, наша найновіша історія вчить, що недуга нашої правизни може бути не менш небезпечна, як наша утопійна лівизна періоду революції 1917 рр." (с. 356). Що ж до можливостей української еміграції, він говорить про непотрібність, а то й шкідливість "брошуркової пропаганди": краще знаходити стипендії для підготовки академічних студій, які "особливо цінні тоді, коли написані людьми неукраїнського роду і видані серйозними науковими установами" (с. 305).

Ще один розділ присвячено проблемам міжнаціональним, а саме стосункам із Росією, Польщею, євреями. Відомо, що на Заході, насамперед "завдяки" радянській пропаганді, склалися стереотипи щодо українського визвольного руху, і тому важливо, що автор постійно підкреслює ставлення УНР, УПА, дисидентів, Руху до національних меншин. Пан Прокоп посідає патріотичну позицію і водночас послідовно обороняє права національних меншин. Він критично ставився й до деяких явищ в українській діаспорі. Так у статті 1973 р. він зазначав, що російська еміґрантська преса "краще інформує своїх читачів про те, що діється в неросійських республіках СРСР, ніж, наприклад, українська преса про дисидентський рух в Росії, в результаті чого в українській публічній опінії немає потрібного знання про ці процеси" (с. 467). Він бачив потенційних союзників у російських дисидентах, але за умови визнання ними права України на відокремлення, і гостро критикував ті кола серед них, що це право заперечували.

Велику увагу звернено в книжці на конечність нормалізації польсько-українських стосунків. Зокрема, п. Прокоп відверто говорить про трагедії, які відбулися під час другої світової війни: "Немає сумніву, що акції взаємного винищування з боку українців і поляків мали характер "самооборони" і "відплати", та справа в тому, що жертвами цих акцій падали часто зовсім невинні люди. Цього ж ніяк виправдати не можна; навпаки — такі вбивства вимагають осуду від обох народів". Це зрозуміли обидві сторони. У лютому 1944 р. УПА та Армія Крайова підписали протокол про співпрацю й припинили взаємні напади, а одразу після війни — взаємодіяли в боротьбі проти комуністичної влади в Польщі. Але внаслідок офіційної пропаганди в СРСР і ПНР антиукраїнські стереотипи в Польщі сильні й досі.

Підкреслюючи, що УНР і дисидентський рух захищали права євреїв та інших національних меншин, що ОУН-УПА відійшла від ідеології "інтеґрального націоналізму" (про все це й нині мало відомо на Заході, та й у нас, широкій громадськості), п. Прокоп одночасно зазначає, що й через об'єктивні та суб'єктивні причини (ішла війна, ОУН(б) була в підпіллі, єврейські діячі мало цікавилися долею українського руху) провід ОУН виявив явно недостатню увагу до долі національних меншин (с. 602 — 603).

І нарешті, цілий розділ присвячено питанням, пов'язаним з історією ОУН-УПА, які й сьогодні є в Україні предметом ідеологічної полеміки, кон'юктурно висвітлюються крайніми силами: як лівими так, і правими. Стереотипи щодо ОУН існують і на Заході, у тому числі й серед академічних дослідників. І дуже важливо, що Мирослав Прокоп показує широку картину підпільного та партизанського руху, спрямованого на два фронти: як проти німців, так і проти Червоної армії. Він докладно пише про III надзвичайний збір ОУН(б) та створення УГВР. У науковий обіг уводиться низка фактів, про які п. Прокоп знає як один із безпосередніх учасників подій, а також його спогади, портрети чільних діячів ОУН-УПА. Він показує, яку еволюцію пройшла ОУН від інтеґрального націоналізму до визнання плюралізму, від одноособового до колеґіального керівництва, пояснює, чому ОУН(б) виступала проти творення дивізії СС "Галичина". Ці факти давно відомі на Заході, про них писав і сам п. Прокоп у "Сучасності" ще в роки "холодної війни", але їх замовчують у самій Україні й ліві, й націонал-радикали. Водночас автор книжки пояснює,

чому націоналісти розраховували спочатку на підтримку фашистської Німеччини в боротьбі з СРСР, хоча тепер і вважає помилкою включення фраз про співпрацю з Німеччиною в ухвалений у Львові 30 червня 1941 р. акт про відродження української держави (с. 29, 57). Нагадаємо принагідно, що після проголошення цього акта нацисти заарештували лідерів ОУН(б) Бандеру та Стецька, а згодом здійснили масові розстріли націоналістів, після чого бандерівці вже діяли в підпіллі.

На жаль, плюси цієї книги стають і мінусами. Намагання автора бути об'єктивним і не відбивати одного погляду (погляду УГВР) веде до того, що в цій книжці, на відміну від мемуарів І. Кедрина-Рудницького чи збірки статей М. Сосновського "Між оптимізмом і песимізмом", фактично не показано різницю в ставленні різних кіл діаспори до тих чи інших подій. Треба також уміти читати між рядками, щоб зрозуміти деякі події другої світової війни в Україні. Так, скажімо, не дуже ясно, чи мали місце контакти УПА з німцями і з червоними партизанами, яке було ставлення ОУН щодо української поліції, чому п. Лебедь відмовився 1943 р. від участи в проводі ОУН (згодом я ставив усі ці питання п. Прокопу й отримував на них відверті відповіді). А найголовніше — незрозуміла позиція Бандери та Стецька щодо рішень III збору ОУН; не згадано про їхній конфлікт із лідерами організації в краї. Це ж сьогодні було б дуже корисним для українського читача, бо причини другого розколу в ОУН замовчують в Україні й ліві, й націонал-радикали. Це було б корисним і для західного читача. Складається враження, що п. Прокоп часом сподівається на знання й інтуїцію читача і дає йому можливість для власних здогадок.

Книжка Мирослава Прокопа, безумовно, потрібна українському читачеві. Особливо важливо, що її автор був серед тих, хто радикально трансформував ідеологію ОУН у бік лібералізму й відмовився від гасел на кшталт "Україна для українців". На жаль, доступ до неї в Україні, як і до багатьох інших західних книжок, обмежений. Треба видавати в Україні більше літератури з цих питань, треба знайомити з ними й українського, й російського, й західного читача. Конче потрібно написати академічну роботу з історії націоналістичного руху, де були б наведені різні трактування тих самих подій трьома гілками ОУН. Гадаю, цю справу полегшує те, що вже є серйозні роботи Джона Армстронга "Український націоналізм" та Олександра Мотиля "Поворот праворуч".

Книжка п. Прокопа підштовхує до концептуальних роздумів. Я думаю про долю українських патріотів — тих, хто пройшов польські, німецькі, радянські тюрми й зберіг віру в Україну. І про долю тих, що були по інший бік фронту, — пройшли голод 1933 р., сталінські репресії, фашистські концтабори й архіпелаг ГУЛАГ і також зберегли віру в Україну, а часто й віру в соціалізм. Але це не мусить бути причиною для протистояння. Відбулося примирення франкістів і республіканців в Іспанії, зустрічалися між собою ветерани другої світової війни з Німеччини і Польщі, Німеччини та Франції, котрі воювали один проти одного. А в Україні проти фашизму боролися й Червона Армія, й УПА. Чи не настав час примирення ветеранів війни в ім'я майбутнього України, визнання політичними силами України внеску ветеранів і Червоної Армії, й УПА в розгром фашизму?

Нині український рух утретє стоїть перед необхідністю "історичного компромісу". Вперше, на мою думку, його зробили на III зборі ОУН, коли було враховано реалії Східної України й відкинуто інтеґральний націоналізм. Вдруге — у 1989 — 1991 рр., коли націонал-демократи пішли на компроміс із націонал-комуністами. В результаті Україна досягла незалежности мирним еволюційним шляхом без міжетнічних конфліктів. Сьогодні постала потреба третього компромісу: між націонал-демократами, з одного боку, та центристами, які відбивають погляди Східної України, з другого. Треба врахувати реалії Східної України, захистити незалежність, вибудувати українську політичну націю. І на цьому шляху досвід і підхід Мирослава Прокопа видаються надзвичайно корисними.

digitized by ukrbiblioteka.org

Інна ДОЛЖЕНКОВА

ПОДОЛАННЯ АБСУРДУ, або РЕАБІЛІТАЦІЯ СІЗІФА

Дві кімнати в підвальному приміщенні на одній із київських вулиць — це майстерня Олександра Бородая. Літньої спеки тут прохолодно й тихо. Тихо так, що й сам мимоволі притишуєш голос, переступаючи поріг цієї робітні: не хочеться заважати майстрам, що створюють емалі. Хочеться просто мовчки споглядати роботи, які купчаться де тільки можна, виживаючи господарів із їхньої досить просторої майстерні. Отак і стоять, щільними рядами, ховаючи свій празниковий блиск до ліпших часів, до чергової виставки. А щодня ж їх прибуває, бо майстер працює, і то не сам, а разом із подружжям Колечків, Танею та Сергієм, яким також, окрім цієї робітні, зберігати свої твори ніде. А ще поруч із паном Олександром тут чаклує над емалями його донька Юля, двадцятилітня студентка Київської Академії мистецтва. Що буде, коли місця забракне?

— Поки що, поки що... Хай усе залишається тут, — каже пан Олександр. — Коли художник іде, його роботи викидають або роздаровують спадкоємці...

Але, на щастя, нікому не дано прозирати майбутнє. Тому поки що майстрів цікавить праця. У цій майстерні не існує поняття часу з його жорстоким шматуванням буття на минуле, теперішнє і майбутнє. Тут золотий полиск Спаса переходить у переливчасте сяйво химерних орхідей, тут Козак Мамай в оточенні небесних пісенних молодиць чи дівчат у корсетках сусідує з оголеними, цілком земними, жіночими торсами, а чорна мука глухих непрозорих емалей урівноважується тихим світінням емалей опалових, перламутрових.

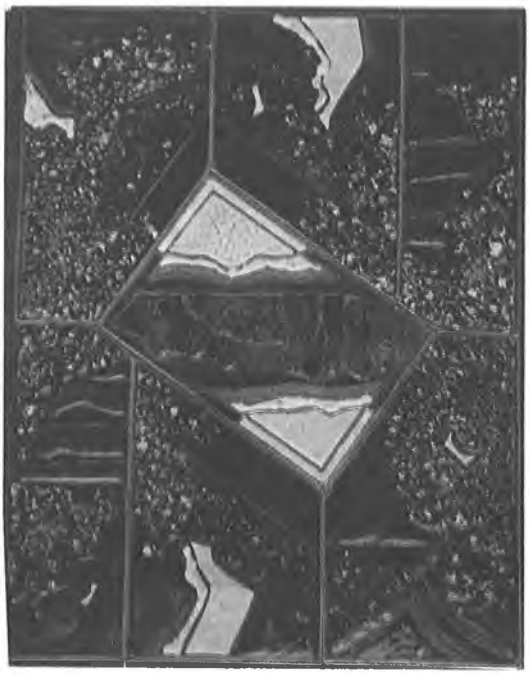

О. Бородай. "Земля", мідь, емаль, 70 х 60, 1994

Світ навколишніх політичних пристрастей чи економічних негараздів неначе не зачіпає київських емальєрів. Принаймні так здається сторонньому оку. Згодом починаєш усвідомлювати: подібна відстороненість від повсякдення дається непросто. Аби на запитання: "За що Ви житимете, коли закінчаться заощадження?" — знизувати плечима, аби заперечливо хитати головою на пропозицію покинути мистецтво задля добрих заробітків, Олександру Бородаю потрібно було здолати довгий шлях сумнівів і пошуків. Подолати насамперед той абсурд, у якому живе сучасна людина. І йдеться навіть не про абсолютний, сказати б, абсурд комуністичної дійсности, який лежав на поверхні. Йдеться про той Абсурд, який окреслив у своєму "Міфі про Сізіфа" Альбер Камю, — той, що вимагає повсякчасного розв'язання

О. Бородай. "Зима", мідь, емаль, 70 х 60, 1994

екзистенційної проблеми: хто я і навіщо прийшов у цей світ? Що буде зі мною після смерти? Камю, констатуючи розпад міфологічного мислення, притаманного релігійній свідомості, пропонує навзамін міф інший: примирення з Абсурдом — щоденне, болісне і все-таки безнадійне, як Сізіфова праця. Пережити якось життя, коли ти вже прийшов у цей світ, не маючи жодної надії на посмертне воскресіння — усвідомлювати це щодня й щохвилини болісно. Не заспокоїть навіть Вернадський з його теорією ноосфери. Тим паче, не дає відповіди на болючі запитання екзистенціалізм. Тому людина знову повертається до міфотворення, до віри, яка тільки й може, певно, примирити з дійсністю. Чому препишним, частогусто отруйним цвітом розквітли нині різноманітні релігійні і псевдорелігійні секти? Та тому, що новітній Абсурд стократ страшніший за той, що переживався людством п'ять десятків років тому, коли Камю творив свій "Міф про Сізіфа". Бо цей Абсурд — страх самотности, безпорадности людини перед Космосом. Самотности не в сенсі побутовому, коли немає кому "повідати печалі свої" (хоча й це страхає), а в сенсі позамежному, коли світ навколо стає німим, бо ти розучився чи й не був навчений розуміти знаки, які він несе в своїх генних колах.

О. Бородай. " З книги змін ", мідь, емаль, сталь, латунь, 74 х 74, 1994

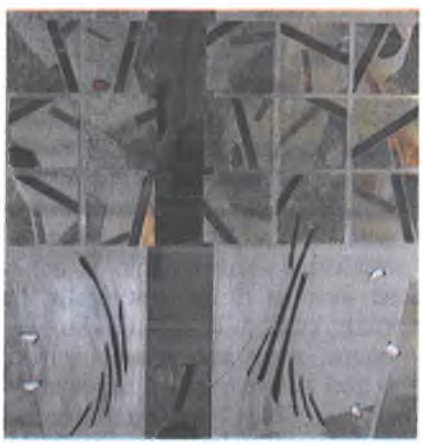

Чи не тому наші предки жили в дивовижній гармонії з Природою, а відтак і з Космосом, що вміли читати знаки, які були закодовані в навколишніх речах? Наша ж семіотика починається з "Букваря", який обмежує зміст цілої загадкової речі однією початковою літерою. А далі — й поготів: "дорослі" книжки, де сухий мертвий текст вимагає титанічних зусиль передовсім від мозку, а вже згодом — від душі. Тим часом "Дон Кіхот" з гравюрами Гюстава Доре промовляє серцеві більше, аніж звичайний текст без ілюстрацій. Може, ми надто захопилися фізіологічною теорією про другу сигнальну систему, возвівши Слово, мову до рангу найголовнішої і чи не єдиної знакової системи? Між тим перша (!) сигнальна, чи, ліпше, знакова система існувала в усі часи, бо в усі часи на світі жили художники.

Вони віднаходили й відтворювали стародавні Міфи. Долали самотність і німотність олівцем, пензлем, бо лише колір і лінія давали відчуття невипадковости твого існування в земному світі. І коли зникали чи забувалися міфи давні, мистці вперто творили власні. Шалений вибух у національному образотворчому мистецтві, який

digitized by ukrbiblioteka.org

ми спостерігаємо впродовж останніх років, можна пояснювати багатьма причинами. Як на мене, цей вибух спричинений тим, що Україна, надто Карпатська, багато в чому досі залишається "Африкою в центрі Європи" (як писали паризькі кінознавці про параджановські "Тіні забутих предків"). Тіні предків оживають нині на полотнах, в емалях, кераміці, гобеленах, рушниках чи в такому постмодерністському жанрі, як інсталяції. Проте оживають у кожного мистця по-своєму. Адже кожний зчитує знаки, призначені до розшифрування тільки йому і нікому більше. Можливо, ще й через те сучасне образотворче мистецтво вимагає від глядача не розуміння чи сприйняття, а — власного творення, як, скажімо, інсталяції Оксани Чепелик чи Олександра Бабака та Олександра Бородая.

Велемовність — гріх тяжкий, бо неминуче переростає в слововиверження. Але про згаданий гріх — трохи далі. Тим більше, що Олександр Бородай, приміром, чоловік мовчазний. Та й навіщо вдаватися до слів, коли мистець промовляє світові барвами? Поліхромність — не просто собі термін. Це слово, яке, можливо, найточніше передає зміст творчости Тані, Олександра та Сергія, бо поєднало в собі щось таке, що асоціюється з хімією і водночас із тим непередаваним почуттям, яке прохромлює серце, коли споглядаєш витвори справжнього мистецтва. Отже, цей світ емалей — поліхромний і загадковий. Перше враження — свято. Золоте, пречисте, казково-чарівне, яке бу-

О. Бородай. "З Лаврського альбому", мідь, емаль, 70 х 80, 1995

вало тільки в дитинстві, бо лише в дитинстві існували такі чисті, незмішані барви, такі золоті яблука, коли червоне було красивим, ще не грішним, а чорне — кольором землі й не мало

О. Бородай. "Людина з втятим серцем", мідь, емаль, 70 х 60, 1995

смутку, жалоби. Проте це лише перше враження. Згодом починаєш бачити і печаль, і журбу, і тугу за втраченим раєм: химерні тектонічні розломи з білими чи малахітовими наповненнями, обірвані крила птаха, нечіткі силуети людей, котрі були колись живими і які, проте, застиглі в емалі, ніколи вже не помруть; виплакані очі на лику Христа, і чи то ягоди калини в нього на чолі, а чи краплі крови — вирішуй сам.

Київські емальєри віртуозно володіють своїм мистецтвом; складна технологія не заважає їм зводити місток між абсурдним і вічним. "Природа будує межу між станом життя і смерти. Людина її руйнує ритуалом. Поребіння, колісниці, страви для душі — все це для подальшого існування. І мистецтво готує людину до цього переходу", — написав Олександр Бородай у передмові до свого спільного з Олександром Бабаком альбому, виданого 1992 року. Невипадково обрав художник таку складну техніку, як емаль. Сам каже, що емалі — вічні. Полотно-бо може згнити, фарби на ньому — зблякнути, папір порветься, а емаль завжди буде такою, як у перший день творіння:

— Ви подивіться на візантійські чи давньоруські емалі. Вони кілька століть пролежали в землі, проте кольорів не втратили. Дивовижна техніка...

Дивовижна і, додам, надзвичайно трудомістка, та ще й дорога, а до всього — шкідлива, як шкідливе будь-яке хімічне виробництво. Напевно, саме з цих причин так небагато в нас майстрів-емальєрів. Живопис емаллю вимагає не самого таланту артистичного, а ще й величезного терпцю і знання хімічних процесів, та чи не найбільше — того інтуїтивного чуття, яке не дає металевій дошці з нанесеним на неї малюнком пере- чи недопалитися в печі.

Власне, кожний виріб потребує кількаразового випалювання, після чергового нанесення шару емалі. Тільки так і можна добитися тієї поліхромности, про яку сказано було вище. До речі, сам пан Олександр часто-густо не може передбачити, яким вийде з печі той чи інший витвір. Як у Ліни Костенко "поезія — це завжди неповторність", так у емальєрів їхні твори

О. Бородай. З серії "Прості речі. Цибуля", мідь, емаль, 40 х 30, 1995

— часто випадковість. І ще й за це так люблять вони всі своє мистецтво. Щоправда, споглядаючи роботи Олександра Бородая та подружжя Колечків, ніколи й не подумаєш про якусь там непередбаченість чи випадковість, навпаки, все видається ретельно й заздалегідь продуманим, аж так, що навіть найменша, ледь помітна бризка — на своєму, лише для неї призначеному місці...

Сказав був Св. Іван: "1. Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. 2. Воно в Бога було споконвіку. 3. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього. 4. І життя було в Нім, а життя було Світлом людей". Сказав — а ми повіри-

digitized by ukrbiblioteka.org

ли: беззастережно, самовідречено, рятуючись від Абсурду, що насувався на людство уже тоді, на світанку християнства. Тим часом Слово-Логос як Початок несе в собі й свою антиномію — Кінець, за яким, щоправда, жевріла надія на праведний Суд і нове життя. Проте для людини Абсурду надія на друге пришестя не справджується. Водночас наші предки-погани, не знаючи ні єдиного Бога, ні Абсурду, не знали відповідно ні Початку, ані Кінця, і свідчення тому — єдиний корінь (кън) цих слів у давньоруській (давньоукраїнській) мові. Природний колообіг висновував Слово невимушено, з первинного Образу, перекладаючи останній із першої знакової системи у другу. Чи не єдино можливою формою такого тісного співіснування-перекладу двох семіотичних систем є Міф. Це я до того, що причиною давнього й новітнього Абсурду є, можливо, ота деміфологізація свідомости, яка почалася разом із слововиверженням, котре, повторюю, є гріхом саме по собі.

Подолати Абсурд можна лише творенням Міфу. Щоденним, упертим, ненастанним, часто, як у Сізіфа, приреченим на безкінечне повторення. Але — повторення завжди буде іншим, бо кожний новий день несе невловну відміну від попереднього.

Олександр Бородай витворює власний Міф. Щоденно, вперто, ненастанно, з затятим спокоєм рокованого на щоденні відкриття, знаючи, що його Козаки Мамаї, скільки б їх не зображував, щоразу будуть іншими. У майстра, до речі, майже немає робіт, які б не утворювали серій. І ще й ця обставина асоціює нашого емальєра з Сізіфом, попри розповсюджене уособлення в цьому античному персонажі марної праці.

Ю. Бородай. "Трипільська кераміка", мідь, емаль, латунь, 1995

Козак Мамай може бути таким, а ще — ось яким, проте й іще якийсь варіант сюжету зблискує в уяві, і з печі, як один з трьох біблійних отроків, виходить ще новіший Мамай, на котрого марно чатує Чужа молодиця з косою: емаль-бо вічна. А відтак вічні людські руки з однойменної серії, що застигли в найрізноманітніших позиціях. І навіть дещо епатажна серія "Внутрішні органи" з її серцями, легенями, артеріями й венами не стане

витівкою експерементатора, бо рокована на вічність.

Інсталяції, створені Олександром Бородаєм спільно з Олександром Бабаком, також націлені у безсмертя. Їхні автори для своїх просторових композицій віднаходять у селах старезні дерев'яні речі, які давно вийшли з ужитку: ткацькі верстати, прялки, ярма для волів. Укупі з емалями старе дерево набуває нових значень, зберігаючи, проте, й ті, що запам'ятало з тих давніх часів.

Твори Олександра Бородая, Тетяни і Сергія Колечків повертають нам забуту мову, якою нині, на жаль і водночас на щастя, володіють самі лише мистці. На жаль — бо мало хто прагне ту мову збагнути; на щастя — бо є все-таки люди, які вперто намагаються подолати Абсурд і котрі готові творити задля цього прекрасний Міф.

Емалі київських майстрів виграють і виблискують празниково-жалобними барвами так, що спершу боляче окові, яке Абсурд привчив до раціонального споглядання. Але минає мить — і твоя генетична пам'ять раптово вибухає одним-єдиним магматично-палючим Образом, який містить усе: і "Колиску для ненародженої дитини", і "Виману старої ткалі", і загадкові "Ритуальні споруди". І тоді починаєш розуміти: речі не можуть існувати по-іншому, ніж у цих інсталяціях. Вони, як, може, й самі майстри, байдужі до мистецьких термінів, створених задля зручности мистецтвознавців ними ж самими, а відтак існують і тепер так само, як скрізь і завжди.

Сізіф котить свій камінь. Хлопчик з фільму Тарковського "Офірування" поливає всохле дерево, а Олександр Бородай разом зі своїми молодими колегами посипає емалевим порохом мідну дошку, не завжди знаючи, якою вона вийде з печі. Початок-Кінець замикаються в коло, а коло — безкінечне...

Ю. Бородай. "Спогад про море", мідь, емаль, сталь, травлення, 35 х 51, 1995

Ю. Бородай. "Зламані крила", мідь, емаль, 51 х 35, 1995

digitized by ukrbiblioteka.org

Т. Колечко. "Неминучість", мідь, емаль, шкіра, латунь, 62 х 62, 1995

Т. Колечко. "Диво", мідь, емаль, 30 х 32, 1995

Микола НЕВРЛИЙ

НА ДВОХСОТІ РОКОВИНИ ШАФАРИКА

Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слов'янськії ріки!

Т. Шевченко, 1845

Цими величними словами геній України вшанував Павла Йозефа Шафарика (1795 — 1861), одного з будителів не тільки чеського й словацького народів, але і всього слов'янства. Шафарик, як і його сучасник Ян Коллар (1793 — 1852), був походженням словак, писав свої твори чеською мовою, яка в той час була спільною літературною мовою чехів і словаків. Схожу долю щодо цього мав також українець Осип Бодянський (1808 — 1877), який, будучи першим професором славістики Московського університету, писав свої праці російською. Визначні вчені Шафарик і Бодянський, підхоплені хвилею романтизму, в своїх юнацьких роках писали навіть вірші. Заслугою Бодянського Шевченко довідався про національне відродження чехів і словаків, зокрема про Шафарика, якому він 1845 р. присвятив історичну поему "Єретик", або "Іван Гус". У постаті Гуса український поет возвеличив незламність людського духу в боротьбі за свободу. В "Посвяті славному Шафарику", яка є вступом до цієї поеми, Шевченко іменем усієї України прославив П. Й. Шафарика. Він у нього — борець за кращу долю слов'ян, за їхнє єднання й рівноправність з іншими народами. Цим твором, написаним у вершинній добі своєї творчости, Шевченко значною мірою спричинив популяризацію на Україні імени Шафарика, викликав зацікавлення його працями, що особливо виявилось у слов'янській програмі "Кирило-Мефодіївського братства" (1845 — 47).

Доба Шафарика й інших слов'янських будителів спадає до доби романтизму, коли всі слов'янські народи, крім росіян, були національно поневолені. І саме для поневолених слов'янських народів будительські ідеї слов'янської єдности стали претекстом боротьби за їхню національну ідентичність, заборолом проти германізації, мадяризації, русифікації та всіх інших форм денаціоналізації. У той час, коли західні слов'яни (чехи, словаки й поляки) були пригнічені в Австро-Угорщині, жертвами самодержавної Росії стали українці, білоруси й та частина поляків, що їх загарбав російський царизм після поділів Польщі.

Словаччина — батьківщина Шафарика — належала наприкінці XVIII й на початку XIX ст. до Угорщини, яка була складовою частиною Австрійської монархії. Не маючи етнічної й культурної автономії, Словаччина політично й економічно була підпорядкована угорським феодалам, а її інтеліґенцію складали сільські вчителі, священики, деколи й міські нотарі. Нижча словацька шляхта (т. зв. земанство), була в значній мірі змадяризована. Коли централістична Віденська монархія вступила на початку XIX ст. до

digitized by ukrbiblioteka.org

протинаполеонівської коаліції, посилились репресії проти місцевих "якобинців" і сільських бунтарів. Цісарський двір намагався всіма засобами придушити дух революційного спротиву проти панівного ладу. Особливо діяла реакція на безборонній для неї Словаччині, де соціальний гніт посилювався ще й гнітом національним. У таку несприятливу добу жив і працював Шафарик.

Народився він 13 травня 1795 року в східнословацькому селі Кобелярові в сім'ї лютеранського священика, який, за тогочасним звичаєм, був і вчителем. Початкову освіту Шафарик здобув у батьківському домі, що було тоді в інтелігентних родинах звичайним явищем. Вже звідти виніс він знання чеської мови й латини. Десятирічним хлопцем почав він відвідувати гімназію в Рожняві, де в мадярському середовищі навчився мадярської. Коли 1810 року розпочав студії в євангеличному ліцеї в Кежмарку, опанував уже й німецьку мову. Разом з іншими словацькими учнями він тут вперше познайомився з працями великих філологів Йозефа Добровського і Йозефа Юнгмана, які пробудили в нього зацікавлення до славістики.

Значною мірою спричинилось до цього також і рідне середовище Шафарика. Його Кобелярово й Кежмарок знаходились у мовно мішаній Ґемерщині, де переплітались говірки словацької й української мов. У ґімназії він мав також приятелів українців і сербів. Сучасник Шафарика, теж словак, Ян Коллар такої можливости не мав, бо походив з більш-менш однорідної словацької місцевости майже в серці Словаччини. Крім того, Шафарик був par excellence дослідником-науковцем, а Коллар, автор будительської "Дочки Слави" (1824), був здебільшого поетом і деколи певні речі оцінював ніби інтуїтивно, через поетичну призму.

Те, що підліток Шафарик писав вірші, свідчить скорше за моду, ніж за власне покликання. Перша й остання збірка його поезій "Татранська Муза з лірою слов'янською" вийшла в Левочі 1814 р. Джерелом її був рідний фольклор, тематично вона відносилась до традицій "гірських хлопців" (словацьких опришків). Їхній герой Яношік — рідний брат українського Довбуша — є в молодого поета "славою слов'ян". Пізніше Шафарик до "гріхів своєї молодости", як у таких випадках говорять про вчених, програмово не повертався, хоч кілька віршів усе ж таки написав під час своїх студій в Єні. Там він також переклав Арістофанові "Хмари" й Шіллерову "Марію Стюарт", яку цензура не дозволила до друку.

Із своїх учителів у Кежмарському ліцеї Шафарик з великою пошаною згадує професора Й. Ґенерзіха, який свого часу студіював у Єні й чудово знав передромантичну філософію Гердера. У своєму німецькописаному життєписі Шафарик називає Ґенерзіха "благородним і шляхетним ґенієм", котрий рішуче вплинув на все його майбутнє і спрямував його дух у певний напрямок. Від нього він навчився належно черпати з античної й німецької літератур, із царини філософії й естетики. Кежмарок, до якого приїхав 16-літній національно наївний Шафарик, відіграв у його житті вирішальну роль.

У згаданому життєписі він пише: "Хоч сам я походив зі слов'янських батьків, між слов'янами виховався, одначе аж до своїх 16 років я майже не знав і серйозно не відав ні про народ, ані про вагу рідної мови, бо ж навчання й виховання в мадярських школах здавна були спрямовані на вигублення слов'янської національности".

Саме в Кежмарському ліцеї він і його слов'янські приятелі, під впливом чеського національного руху й перших кроків словацької просвіти, почали національно усвідомлюватися. Тут, у Кежмарку, Шафарикові, як сам про це згадує, якось "випадково" потрапила до рук праця празького професора Й. Юнгмана про значення рідної мови. Вона його так глибоко сколихнула, що в ньому відразу спалахнула любов до свого народу, до материнської мови. Ця

праця спонукала його опанувати літературну чеську мову, навчила любови до рідного народу та нагадала про етнічну близкість слов'янських народів.

Закінчивши 1814 р. — з відзначенням — ліцей у Кежмарку, Шафарик, після однолітної праці вихователя в родині Д. Ґольдберга, від'їжджає 1815 р. на університетські студії до Єни. Їдучи через Братиславу, Брно і Прагу, він у чеській столиці познайомився з Йозефом Добровським (1753 — 1829), патріархом славістики. Цей чеський учений, що його мовознавчі праці стали зразком для наукових слов'янських граматик, пробудив у нього жадобу наукової праці у царині історії й культури слов'янських народів.

Єна, як і вся Німеччина, переживала тоді національне піднесення. Криги старої феодальної роздробленості ламалися, молоде покоління змагалося в національному ентузіазмі. Ця бурхлива доба захопила безумовно й словацьку молодь, яка студіювала в німецьких університетах. В Єні викладали професори, які вільно висловлювали свої погляди й були ентузіастами у справі об'єднання Німеччини. Їх посередництвом Шафарик познайомився з філософськими поглядами Гердера, Канта, Фіхте й Шеллінґа. Улюбленим професором в Єнському університеті був Шафарикові історик Й. Ейхштедт, у семінарі якого він працював. Єна з її високого рівня театром, своїм інтенсивним художнім життям вельми допомогла духовному розвитку Шафарика. Там він також набував знання французької й англійської.

В Єні Шафарик починає — очевидно під впливом Гердера — систематично займатися "людовою" словесністю. До кола його зацікавлень входили також переклади з інших національних літератур, насамперед з англійської, німецької, російської (до якої він спершу включав і український фольклор), сербської та ін.

У цих інтенціях Шафарик 1817 р. й публікує статтю "Слово до слов'ян". У ній він закликав чехів і словаків збирати народні пісні, щоб цим посилити національне пробудження, подалі розвивати рідну мову. В 1823 і 1827 рр. Шафарик разом з Колларом видає двотомну збірку "Світські пісні словацького люду в Уграх".

З огляду на залежність тогочасної чеської й словацької поезії від чужих, особливо німецьких, зразків, написав він разом з Ф. Палацьким теоретичну працю "Основи чеської поезії, особливо просодії" (1818). У ній вони не тільки розробляли питання теорії віршування, але й критикували національну пасивність, закликали поетів і читачів підпорядкувати особисті інтереси суспільним.

Варто згадати, що в університеті в Єні Шафарик слухав не тільки виклади з теології, філософії й філології — його цікавили і природничі науки, які вже вимагали більш точного мислення. Для формування Шафарика як науковця це мало особливе значення. Так вчорашній поет стає вченим.

Важливе значення мали його особисті зв'язки з чеською наукою. 1817 р., їдучи додому, він у Празі познайомився з Й. Юнґманом і В. Ганкою, у Братиславі подружив з Ф. Палацьким.

Університетські студії в Єні Шафарик закінчив докторатом філософії. Одразу після них він 1819 р. одержує місце викладача, а одночасно й директора сербської православної гімназії в Новому Саді, де поблизу було кілька "русинських" (тобто українських) сіл. Це вже вдруге він мав можливість живого контакту з українським етносом, що безумовно відбилось і в його наукових працях. Діяльність будителів починалась збиранням, видаванням і порівнянням слов'янських пісень, приказок, переказів, леґенд та інших жанрів фольклору. На цьому полі розпочав працю й Шафарик.

У Новому Саді він, окрім цього, інтенсивно студіював джерела й пам'ятки слов'янської історії. Вислідом цього була обсягла праця "Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten" ("Історія слов'янської

digitized by ukrbiblioteka.org

мови й літератури всіх наріч"), видана 1826 р. у Пешті. Перші ексцерпти до неї збирав Шафарик ще в Єні.

Це була перша енциклопедичного характеру праця про мови й літератури слов'янських народів від архаїки до авторової сучасности. Тут Шафарик насамперед гостро засудив недооцінювання слов'ян, їх минулого, культури й мови. Ця його "Історія" стала на довший час основним джерелом відомостей для слов'янського й неслов'янського світу про історію, мову, літературу й культуру в цілому слов'янських народів.

У дусі своїх "відродженецьких" поглядів Шафарик у вступі пише, що між історією літератур існує певний зв'язок, і звертає увагу на деякі паралелі: "Оскільки політична історія старого віку є цвинтарем, у котрому зітлілий прах предків стається часто врожайним полем для дозріваючого потомства, то літературна історія є дзеркалом, що показує складні шляхи розвитку людського духу і наказує шукати між ними ті найкращі".

Основою нової культури мають бути людяність і патріотичні засади, ідеологія національного відродження. В цьому процесі Шафарик підкреслює необхідність пізнання мови свого народу, бо ж оскільки "літературна чинність духу має запустити глибоке коріння й принести здорові плоди, які будуть вельми посилювати й ушляхетнювати національне життя, мусить ця літературна діяльність випливати з рідної мови".

У своїй праці Шафарик подає загальний образ слов'янства, його походження, географію заселення, його релігії й звичаї у минулому й сучасному. При цьому він виходив з будительської концепції "слов'янського національного племени" і його двох "головних галузей" — "південносхідної" й "північнозахідної". Обидві галузі мають пагінки (галузочки — ratolesti). Такими, згідно з Колларовим вченням про чотири основні літературні мови слов'ян (російська, польська, чеська й сербо-хорватська), є в Шафарика словаки й "русини" чи "малороси", як тоді називали українців. До основних властивостей вдачі слов'ян належать, згідно з Шафариком, глибока релігійність, любов до праці, щирість і природна веселість, любов до рідної мови й толеранція.

Пишучи про це, Шафарик спирається на Гердера, цитуючи його пророчі слова про славне майбутнє слов'ян. Пригадаймо при цьому, що цей німецький учений писав про нашу країну: "Україна стане новою Грецією — в цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її великий музично обдарований народ колись прокинеться для нового життя" ("Щоденник моєї подорожі за рік 1769").

У концепції Шафарика культура слов'ян виступає як цілість. Її минуле він поєднує з сучасністю. Вчений радить дослідникам: "Перше ніж славіст переступить поле духовної будови того чи іншого племені, обов'язково повинен ознайомитись з його сучасним станом з географічного й етнографічного погляду". Такий підхід уже науково обґрунтував процес національного відродження.

Першу ґрунтовну рецензію на "Історію" Шафарика написав сам Й. Добровський. Звернув увагу на деякі помилки й спірні твердження. Критика його була сувора, але об'єктивна. Високо оцінюючи "Історію" Шафарика, в такому ж тоні висловились про неї також Ф. Палацький і польський учений Я. К. Бандке. Всі їхні завваги й поради Шафарик у своїх наступних працях ретельно врахував.

З часом Шафарик дедалі більше цікавився найдавнішою історією слов'ян. У рамках відгуку на одну із праць польського історика Л. Суровецького він видає 1828 р. студію "Про походження слов'ян". Говорячи, що в цій галузі наука зробила значний крок вперед, він жадає, щоб історія була активною силою сучасности. Ця Шафарикова праця поклала основи наукової картини етногенезу слов'ян, яку затим розвивав видатний чеський учений Любомир Нідерле (1865 — 1944).

У 1833 р. Шафарик разом зі своєю сім'єю переїздить до Праги, яка віддавна вабила його кипучим "слов'янським життям". Їдучи через Відень, він там зустрівся зі словенським славістом В. Копітаром і хорватським журналістом Людевітом Ґайом, провідником іллірійського руху.

Зустріч Шафарика з Прагою була радісна. Тут він міг вільніше працювати, а щире приятелювання з Палацьким і Юнґманом забезпечило йому на п'ять років матеріальну допомогу. Перші роки він був у Празі редактором часопису "Свєтозор", пізніше посів посаду цензора, а від 1838 до 1842 р. редаґував "Часопис Чеського Музею", в якому публікував, серед іншого галицьких будителів. 1841 р. Шафарик став головним університетським бібліотекарем у Празі, а від 1848 він уже є директором університетської бібліотеки. Він мав уже тоді низку славістичних праць, був добре відомий у науковому світі. За свої заслуги на цьому полі його 1848 р. іменували в Карловому університеті надзвичайним професором слов'янської філології.

Дальшою працею, що прославила Шафарика в слов'янському світі й за його межами, були "Слов'янські старожитності", видані в Празі 1837 р.

У вступі до них автор пояснює, які саме причини зумовили появу його праці. Чужі, неслов'янські автори не знали ні мови, ані звичаїв слов'ян, і в їхніх працях переважала "якась застаріла неприязнь і неохота до слов'янства". Але не задовольняли Шафарика і праці слов'янських дослідників, незрідка написані поверхово, без належних доказів.

"Слов'янські старожитності" Шафарик поділив на дві частини. У першій він подає свою версію етноґенезу слов'ян, їх розселення, розгалуження на поодинокі племена й важливіші події їхньої історії. Друга частина мала подати слов'янство комплексно: образ їхньої праці, віровизнання, мови, письмо й мистецтво. В них мала також бути слов'янська міфологія й визначніші висловлювання про слов'ян.

Збігом обставин цей задум як ціле не здійснився. Сучасники пояснювали, що друга частина залишилась незакінченою через надмірний обсяг, розпорошеність і недослідженість потрібного матеріалу. В широко представленому образі найстарішої історії слов'янських народів Шафарик у першій частині "Слов'янських старожитностей" доводить, що слов'яни є "народ праєвропейський і належать вони до групи індоєвропейських народів, до якої також належать греки, германи, романи та інші народи, які загально визнаються за носіїв культури й цивілізації". В цьому понятті слов'яни, за Шафариком, не є якимсь новим і молодим народом, але вони мають своє місце в родині інших етносів, вони зробили свій внесок до світової культури й цивілізації...

У своїх арґументах вчений систематично спирається на праці слов'янських і неслов'янських дослідників, включає до них "закони й права", різні "написи", "повісті", "пісні, прислів'я, мову", а також матеріальні пам'ятки, подаючи при цьому загальне розгалуження людства за тогочасними джерелами. Гостро засуджуючи погляди деяких вчених про варварство й пасивність слов'ян, Шафарик, розвиваючи думки Гердера, твердить, що вони були людьми миролюбними, працьовитими, чесними й гостинними. В своїх твердженнях Шафарик базується на працях великих німецьких учених братів Ґріммів, В. фон Гумбольдта та ін. Оскільки майбутні слов'янські дослідники писатимуть найстаршу історію слов'янських народів, то вони повинні знати, що "батьківщина наша, яка нині пусткою лежить, скоро в радісний сад переміниться".

"Слов'янські старожитності" повні оптимізму щодо майбутнього слов'ян. Твір великого ученого має виразно будительський, слов'янсько-оборонний, щиро гуманістичний характер і як такий був радо зустрінутий у всьому слов'янському світі. Незабаром він був перекладений на російську, польську й

digitized by ukrbiblioteka.org

німецьку мови, деякі його частини були перекладені також на французьку й сербську. "Слов'янські старожитності" надзвичайно вплинули на молодшу ґенерацію слов'янських романтиків, які бачили в них початок нової ери.

Ще за побуту в Новому Саді Шафарик ближче пізнав життя й культуру сербів, які здобували свою незалежність. Сприяючи сербському національному відродженню, Шафарик в 1833 році видав "Serbische Lesekorner" ("Сербську читанку"), що у ній пояснював давнину й характер сербської мови та її відмінність від мови церковнослов'янської. Постійний інтерес вченого до південних слов'ян виявився у праці "Monumenta Illyrica" ("Іллірійські пам'ятки" — 1839). В ній Шафарик вітав інтеґраційні намагання хорвата Л. Ґая щодо південних слов'ян, вважаючи, що малим народам роздріблення політично шкідливе. Особливу увагу приділяв учений походженню письма й мови у слов'ян ("Початки старочеської граматики" — 1841; "Пам'ятки старого письменства у південних слов'ян" — 1851; "Про походження глаголиці" — 1858 та ін.).

Третьою, найвизначнішою після "Історії" й "Слов'янських старожитностей", працею Шафарика був "Слов'янський народопис" ("Слов'янська етнографія"), виданий 1842 р. у Празі. У ньому подано основні відомості про слов'янські народи, про місця їхнього поселення, їхню мову, етнічні кордони тощо. Вельми важливо, що в праці також географічна мапа, на якій слов'яни були представлені як цілість, і водночас тут були визначені й поодинокі слов'янські народи. Характеризуючи мову того чи іншого слов'янського народу, Шафарик подає також стислий огляд його літератури.

Мапа його є доволі точна, не зміщує реальні етнічні кордони. Назви міст і рік подаються на ній так, "як їх у місцевому говорі чуємо". Йшлося про "огляд цілости", легкодоступного образу положення й розгалуження всього слов'янського племени серед інших індоєвропейських племен". Сам Шафарик, як і його сучасники, вважали "Слов'янський народопис" за продовження й поглиблення "Слов'янських старожитностей. У ньому він визнає мову і того народу, який є географічно й політично роздроблений, але має спільну мову й спільну літературу.

Саме тому на рідну мову він дивиться так, як всі інші будителі, — з великою любов'ю й пошаною. Мова для нього є "відблиск духу". Без мови людина була б "мало що не твариною". Коли народ нехтує й зрікається своєї мови, — "вчиняє над собою самогубство". З менших праць, що стосуються України, варто згадати "Про русалок" (1833), "Про народи скитського племени" (1835) і "Про землю, звану Бойки" (1837).

Своїми працями Шафарик поклав основи наукової славістики і в XIX ст. став її найвизначнішим синтетиком, заслугами котрого славістика залишилася комплексною науковою дисципліною.

Шафарик здобув безсумнівний авторитет у світовій славістиці. Своїми працями з найстаршої історії й культури слов'янських народів він, досліджуючи їхній етноґенез, перший довів автохтонність і рівноправність слов'ян у Європі і — для наступних дослідників — вказав шляхи для дальших досліджень у цьому напрямі. Об'єктивними вислідами своїх студій і суспільним значенням своєї праці він систематизував подальший розвиток славістики й значно збагатив дослідження національних культур тих чи тих слов'янських народів. Вельми важливою була також організаторська й видавнича діяльність вченого, яка прискорила запровадження слов'янських студій у Європі й була гідним прикладом для багатьох як слов'янських, так і інших європейських народів.

Заслугами чеха Добровського, словака Шафарика та інших будителів, Прага стала славістичним центром. У ній також з ініціативи Ф. Палацького й П. Шафарика відбувся 1848 року, у розпалі "весни народів", перший Слов'янський

з'їзд, котрий свідчив про очевидне пробудження слов'янства, яке за покликом тогочасних ліберальних революцій у Європі почало домагатися рівних з іншими народами прав і свобод.

На цьому з'їзді з основними промовами виступили Ф. Палацький і П. Шафарик. Українську делеґацію, яка налічувала понад двадцять осіб, становила еліта тодішньої галицької інтеліґенції. Трьох із них — Івана Борисикевича, Григорія Гинилевича й Олександра Заклинського — делеґувала на з'їзд Головна Руська рада у Львові. Крім цієї трійки, було там ще п'ять галицьких теологів Відня (зрештою вони повноважень від цієї найвищої тоді української репрезентації в Галичині не мали й задовольнились статусом гостей). Більш ніж певно, що зі згаданими трьома офіційними українськими делеґатами на з'їзді Шафарик мав познайомитися.

Для Шафарика — людини і вченого — всі слов'янські народи були рівні. Жоден народ у нього не мав бути вищим за іншого. Взаємини поміж слов'янськими народами мали бути, згідно з Шафариком, вибудувані на безумовній рівноправності й толеранції. Хоч у добу будителів русофільство і було явищем ніби проґресивним (бо із усіх слов'ян лише росіяни були державним народом) і хоч Шафарик знав особисто кількох російських панславістів (зокрема М. П. Поґодіна), він не підпав під гіпноз їхнього царефільства, яке незабаром здеґрадувало до аґресивного панрусизму.

Молодше покоління діячів слов'янського відродження, очолюване чехами К. Гавлічком-Боровським (1821 — 1856) і Й. В. Фрічем (1829 — 1890), переросло вже політично наївну стадію слов'янського романтизму. Пізнавши дві Росії — самодержавну (цар і його панеґіристи-панрусисти) й радикально-демократичну (Герцен та ін.), — вони пішли в справі України далі, аніж будителі. Вони вже не тільки визнавали український народ та його мову, але й вимагали вже самостійности України. Варто при цьому нагадати слова Гавлічка-Боровського, що "доки не буде спокутувана кривда, заподіяна українцям, доти неможливий справжній міжнародний мир і слов'янська згода" ("Слов'янин і чех" — 1844). У цьому дусі була також відома стаття Й. В. Фріча "Хай живе Україна!", друкована у чеському екзильному "Бланіку" 1867 р.

Українську проблематику розглядав Шафарик у своїх працях не ізольовано, але в загальнослов'янському контексті. Найбільше її було в "Слов'янських старожитностях" і в "Слов'янському народописі". Мовно неоднорідне середовище його юності, раннє знайомство з українською народною піснею, тогочасними першими збірками українського фольклору — були для нього першими джерелами відомостей про українську культуру.

Відомості про українську мову він мав і від автора першої української граматики Івана Могильницького (1777 — 1831), автора кількох шкільних підручників та польської розвідки про "руську" мову, в якій доводив самостійність української мови. Шафарик з ним листувався.

Свої дослідження українського фольклору, мови й історії Шафарик розпочав з близького Закарпаття, чимало відомостей про яке подавав у своїх працях словак Ян Чаплович. Цікавлячись демографією Закарпаття, Шафарик у листі до Коллара питається: "Скільки в Уграх руснаків?" Це було потрібно вченому для його наукових праць. На жаль, у той час літератури про Україну та її культуру було замало і не всі праці про неї були вірогідними. Безпосередньо з України вони надходили зрідка, а російські праці тлумачили Україну в дусі імперської історіографії. Різні етноніми ("ругени", "руснаки", "русини", "руські" тощо) вносили когнітивний хаос. Глибше пізнати українську проблематику Шафарикові вельми допомагали його українські знайомі — О. Бодянський, І. Срезневський, М. Максимович, Я. Головацький, І. Вагилевич. З О. Бодянським та І. Срезневським він познайомився ще наприкінці 30-х років, коли ті приїздили до Чехії й на Словаччину. Шафарик

digitized by ukrbiblioteka.org

листувався з багатьма науковцями в Росії, Польщі, Югославії і т. д., мав своїх щирих прихильників і між українцями. Відомо, наприклад, що І. Вагилевич, один із славнозвісної "Руської Трійці", збираючи народні українські пісні, посилав їх Шафарикові.

Із "Слованки", що її видавав Й. Добровський, Шафарик ознайомився з "Енеїдою" І. Котляревського. Напевно, йому була відома теж праця австрійського історика Й. Енгеля (1770 — 1814) "Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken" (1796), одна із перших солідних праць з історії України. Уривок з неї публікував 1800 року Й. Добровський у своєму "Славіні". Цінними для Шафарикових студій бути також граматики О. Павловського (1818) та закарпатця М. Лучкая (1830). Для своєї "Історії" він використав теж відому збірку українських пісень Цертелева 1819 р. У своїй "Історії" Шафарик пише, що "русинське населення в Угорщині є етнічно тотожне з українцями в Галичині, які там живуть так давно, як і українці в Києві". Українську мову він, згідно з тогочасним рівнем славістики, називає тут ще "малоруським діалектом", який "поширений по всій Південній Русі, від середини Галичини аж до ріки Кубань". Трохи згодом, одначе, познайомившись з працями польського філолога Я. К. Бандке, який порівнював українську мову за її мелодійністю з італійською, Шафарик у додатках до нового видання "Історії" доводив уже, що українська мова не є діалектом, але самостійним явищем. Підсумовуючи це твердження, він писав, що "можна, отже, малоруську мову вважати за цілком окрему мову, а не лишень за звичайний діалект російської мови". В цьому плані Шафарик пішов далі від свого земляка Яна Коллара, який — відповідно до тогочасних відомостей про слов'ян — встановив для них лише чотири основні літературні мови, до яких приєднувались відповідні наріччя. Бачимо, що в міру того, як у Шафарика збільшувались джерела довкола України та її культури, він доходив щораз переконливіших про неї висновків.

Крім збірок українського фольклору, тогочасних українських граматик, різного роду інформацій про слов'ян з "домашніх" і чужих джерел, вельми йому допомагали художні твори українських письменників. Відомо, що в бібліотеці вченого була не лишень "Енеїда" Котляревського, але й твори Квітки-Основ'яненка ("Малоросійські повісті", "Маруся", "Шельменко-денщик"), Гребінки ("Малоросійські приказки"), М. Костомарова (історична драма "Сава Чалий"), Віктора Забіли ("Чари"), Метлинського ("Думки") та ін. Обізнаний був Шафарик також із працями М. Максимовича, О. Бодянського, Я. Головацького, І. Вагилевича. Статті цих останніх він публікував у своєму "Часописі Чеськословацького Музейництва". Український матеріал постачали Шафарикові також чехи, що жили тоді в Галичині. Так, від К. Запа він одержав "Русалку Дністрову" (1837), яка вийшла за моделлю "Дочки Слави" Коллара. Чимало різних відомостей про Україну діставав учений із найрізноманітніших російських, польських, німецьких та ін. джерел, критично їх переосмислюючи.

Якщо Шафарикова "Історія" була лишень першим етапом досліджень про Україну та її культуру, то "Слов'янські старожитності" й "Слов'янський народопис", які вийшли пізніше та в яких цей глибокий дослідник використав уже значно більше джерел, стали для поневолених слов'янських народів, а особливо для українців, справді науковим обґрунтуванням їхньої національної ідентичности. "Слов'янський народопис" здобув незабаром славу першого компендія слов'янознавства. У ньому Шафарик вперше в Європі став на захист самостійної української мови й визначив їй суверенне місце в слов'янській сім'ї.

Великою допомогою Шафарику в цій праці були безпосередні зв'язки з О. Бодянським та І. Срезневським, які своїми порадами й критичними

завважами поглибили висновки вченого. Чимало корисного він зачерпнув теж із праць М. Максимовича. Варто при цьому нагадати, що Бодянський, перекладаючи на російську мову "Слов'янський нородопис", доповнив номенклатуру українських письменників також іменем Т. Шевченка, на що Шафарик напевне звернув увагу.

Завдяки Шафарикові Європа дізналась про етнографічні кордони України, які він посунув значно далі, аніж на своїй мапі Боплян. Ознайомившись з доступною йому українською літературою, великий славіст писав, що "у новішій добі деякі любителі материнського наріччя почали писати й видавати вірші, повісті й інші літературні твори простою, чистою й мелодійною малоруською мовою, що як особливість в своєму обмеженні єдности літератури не може пошкодити, бо ж вона має власну славу". Досліджуючи ентногенез слов'ян, їх фольклор, мову, історію й культуру в цілому, Шафарик довів їх індоєвропейське походження, визначивши при цьому окремішність української й російської мов. На той час це був для України великий здобуток, бо ж польська й російська науки різними способами незрідка заперечували самостійність української мови.

Словами свого ґенія Україна ще за життя Шафарика склала йому глибоку шану. Словами, які є епіграфом цієї статті, Шевченко найгучніше з усіх слов'ян прославив Шафарика як апостола слов'янства. За свідченням сучасників, Шафарик на схилку свого життя Шевченкове послання ("Єретика") читав — і "плакав вдячними сльозами".

Про Шафарика й інших будителів Шевченко довідався від О. Бодянського. Оскільки на західноукраїнських землях сіячами ідей Шафарика були діячі "Руської Трійці" та діячі "Слов'янського з'їзду" — 1848, то в Східній Україні ними були О. Бодянський, І. Срезневський, М. Максимович, О. Потебня (який також побував у Празі), І. Франко, що був особисто знайомий з визначними представниками чеської й словацької культур та брав участь у чеському радикальному русі, та інші видатні українці. Натхненними пропагаторами на Україні ідей слов'янського відродження були теж чехи, які в різний час жили або коротко побували на Україні (К. Зап, Ф. Ржегорж, Л. Ріттер, В. Дундер, В. Єдлічка, Ф. Куба та ін.) Їхні ідеї лягли в основу багатьох праць української славістики.

Є щось символічне в тому, що два речники сусідніх слов'янських народів — Шафарик і Шевченко — померли майже водночас. Не менш символічне й те, що одночасно ж словаки й українці, які століттями боролися за свою свободу, здобули самостійність. У вільній Україні Шафарик заслужив на особливу пошану.

digitized by ukrbiblioteka.org

Євген СВЕРСТЮК
Іван КАЛИНИЧЕНКО

ВАСИЛЬ СТУС У ВІДДАЛЕННЯХ І НАБЛИЖЕННЯХ

Є. С.: Як на наш час, коли поезія перестала гриміти на передньому краї суспільної боротьби і навіть втратила свою видавничу опору, ім'я поета Василя Стуса набуло розголосу величезного. Воно зпопуляризоване і відповідно розмите.

Обминувши тих, що знають його як мученика за Україну, а також тих, що розуміють його як борця за правду й право, погляньмо на образ поета Стуса. І спробуймо звіритись з його міркою:

> Тож іспитуй, як золото на пробу,
> коханих, рідних, друзів і дітей:
> а чи підуть крізь сто твоїх смертей
> тобі услід? А чи твою подобу
> збагнуть — бодай в кінці життя?

Питання, "чи підуть тобі услід", можна відкласти до іншого часу, але "чи збагнуть твою подобу" резонно поставити кожному, хто говорить і пише про Стуса.

Я б не хотів виділяти таких прикмет, як почуття національної гідности, громадського обов'язку, офірности, хоча то цноти, які в наших умовах варті особливої уваги і розмови.

Скажімо, на важких етапах свого життя Василь ніколи не забував дати відчути, що він українець, і не обминав нагоди відстояти і захистити честь. Хай навіть з наївністю, але завжди з готовністю Дон-Кіхота. Не ухилявся від громадського обов'язку і не пробував перекласти на інших (за що заплатив другим терміном), не стогнав під тягарем і не перелічував своїх добрих діянь.

Отже будемо вважати це за християнську норму і точку відрахунку. Від цього починається Стус, починається як творча індивідуальність.

І. К.: І може, ще від його вдачі, що трималась на позитивному характері світосприймання, добре розвинутого почуття гумору і підвищеної емоційности. Не так багато я знаю чоловіків, які можуть проспівати пісню і, не криючись, заплакати.

Є. С.: Тонке почуття гумору — ознака гострого інтелекту і взагалі культури. Хотілося б, щоб з іменем Стуса насамперед пов'язували рівень культури. Це поняття не розраховане на масове сприймання. Але в ньому — індивідуальність, самовираження її духу на рівні розмови з Богом. Поет обирає собі парадигму, яка дає простір душі. Його рівень думки, так само як моральний максималізм, не заданий, а органічний. Активність його душі реалізується в сфері культури і традиції — на глибинах, а не поверху. Вона розминається з декларованим патріотизмом і банальністю, що тримається абеткових позицій і вічно самоповторюється.

Отже, з його іменем поєднується дух високої творчости на глибинах підсвідомого, на вершинах ірраціонального. "В мені уже народжується Бог" — це не свідчення про зміни в світогляді, але переживання осягненої вершини. Там видиме переходить у суще.

Феномен Стуса має усвідомлюватись через "паділ прояснень", трагічних і ясновидних.

Пробираючись до правди свого віку, поет, прип'ятий, зачинений у тюремній камері, ширяє поза простором і понад часом. Він збирає зорі у світових калюжах і ласкаво обтрушує їх. Тільки імпульс болю повертає його до дійсности, де "все життя в інвентарі".

Нарешті, я б хотів, щоб зійшла хвиля напівосвічених, що прочитали нових авторів, виданих за останні п'ять років, і, осяяні мудрістю, стали сміливо заперечувати весь учорашній ужинок на наших полях, "вкритих сіллю і кров'ю".

Може, простіше, я б хотів, щоб народжені без любови дали місце народженим з любови і осяяним нею.

Ті впізнають у Стусові споріднену душу, стануть на його плечі і життєрадісно почнуть нову пісню.

Від часу відходу Василя Стуса минуло десять років. Похмура драма його повільного вмирання в концтаборі заслонила від нас образ поета. Не хотілося говорити про вірші ні в чорну годину смерти, що чигала на нього перед світанком у 1985. Ні в Чорнобильський 1986.

Пригадую, моє порівняння великих поетів болю — Гарсія Лорки і Василя Стуса — сприймалось у середовищі філологів як патріотичне перебільшення. І не диво: Лорку всі знали, а Стуса — майже ніхто. По суті першим вигукнув про геніального поета Василя Стуса якийсь хлопчисько...

Було це на засіданні Українського культурологічного клубу восени 1987. Там міськком партії зібрав свої кращі сили, щоб розповіли людям про те, що з культурою в УРСР все гаразд. Та коли загомоніли про духовну і політичну задуху, якийсь патлатий хлопчисько, ніби з Андерсенівської казки, вигукнув: "Слава геніальному поету Василю Стусу!".

В ті часи ім'я Василя Стуса ще вголос не вимовлялось. Хлопець був російськомовний і, видно, не дуже ляканий звинуваченнями в українському націоналізмі.

Пригадую, що в кінці 1987 на останньому дозволеному засіданні клубу влада була шокована зачитуванням звернення від імени кількох почесних членів ПЕН-клубу до ЮНЕСКО з пропозицією відзначити 50-річчя замученого поета. (До речі, воно було нелегально передане за кордон і викликало належну реакцію в Міжнародному ПЕН-клубі, і звідти пішов лист до Горбачова; залишається поки що таємницею реакція Київської партійної номенклатури).

Але Стусові вірші серед моїх знайомих тоді читав напам'ять лише один — хімік Іван Калиниченко.

Чим була тоді для тебе поезія Василя Стуса і чому ти ставив її вище за вірші визнаних поетів?

І. К.: З Василем я познайомився ще в 1963 р., коли ми проживали в аспірантському гуртожитку, але про те, що він пише вірші, довго не знав. У кінці 1965 р. Василь запросив мене на вечір пам'яти Симоненка, який відбувся в переповненій залі Політехнікуму зв'язку під головуванням І. Дзюби. Говорили не лише про Симоненка. Вечір проходив під знаком протесту проти щойно проведених арештів серед української інтеліґенції. Запам'ятався вірш, прочитаний Василем і присвячений заарештованому І. Світличному, — "Не можу я без посмішки Івана", а також вірші М. Холодного "Привид" та Б. Мозолевського "Фридрих Энгельс, трудна диалектика". Ще приблизно через два роки я ознайомився з Василевими віршами, які пізніше ввійшли до збірки "Зимові дерева".

Я був просто вражений. Відчувався справжній талант — багата мова, глибина думки, невимушеність і в той же час філіґранність поетичних рядків. Вірші були не схожі ні на що, знане мені раніше. Виникали різноманітні

digitized by ukrbiblioteka.org

образи і асоціації. За усім тим стояв образ людини, що намагається зберегти гідність за нелюдських умов існування. Відкривався незбагненний внутрішній світ поета, про велич якого я раніше й не здогадувався. На протязі багатьох років вірші Василя були для мене не лише втіхою, а й молитвою. Це — без перебільшення, мабуть, як для нього — поезія Рільке.

Сам Василь колись напівжартома говорив про своєрідний критерій оцінки поетичного таланту: гарним вважав поета, який написав хоч одного такого вірша, що його хочеться запам'ятати. От і в мене відклалось у пам'яті по кілька віршів улюблених поетів, а віршів Стуса — кілька десятків. Для мене він був поетом світового рівня.

Є. С.: Взагалі, тоді була трохи інша шкала оцінок. Цікаво, як у ваших з Василем розмовах виявилось ставлення його самого до інших поетів-сучасників?

І. К.: Окрім відомого з публікацій, я міг би згадати його часті розповіді про Б. Пастернака не лише як про письменника, а й про інтеліґентну людину. Досить скептично ставився до популярного тоді В. Висоцького, який дратував його підкресленістю свого фрондерства. Між іншим, не милував і Ф. Достоєвського за тенденції нетерпимости і диктаторства. Дуже радів, коли в літературі щось з'являлося.

Пригадую, як у 1980 р., коли я зайшов до Василя, він одразу заговорив про "справжнє чудо" — твого "Сервантеса", одержаного в листі з заслання. Нам тоді ти був відомий лише як літературний критик. Василь просто не міг знайти собі місця: "Ніколи не сподівався такого від Євгена. Яка гарна річ! Навіть трохи жаль, що не я це зробив. Якщо написати такого вірша, то можна вже більше нічого не писати". Ми потім довго, по черзі, переписували для мене того "Сервантеса".

Є. С.: Я думаю, що це був передусім резонанс на однаковий спресований внутрішній досвід — "готика духу й кісток". Коли він сприйняв цю річ так особисто, то напевно ж, він і сам писав щось подібне, тільки в своєму стилі. Припускаю, найбільше йому мали б лягти на душу рядки:

Зболений кожен нерв.
Рубаний кожен жест.
Власне, нема мене —
Дублений палімпсест.
Все ж проступа на нім
Лицарський перший текст:
Вічна суворість борні,
Вірність, воля і честь.

Схожі мотиви знайдеш навіть при побіжному перегляді його віршів. Позамежовий стан — поза межами болю — вкладався в метафору палімпсеста, який носить у собі навіки вписані і нестерті перші знаки віри і любові. Бо те, що "біда так важко пише мною" — все те змивається, як "грудка болю, пам'яттю розмита", і воно мало важить у дорозі до "добра і правди віку".

Цікаво, що назва "Палімпсести" не закорінена в самих віршах збірки, їх важко співвіднести з цією назвою, лише емоційно пов'язаною з "дубленим палімпсестом" зеківської долі.

І. К.: Я задумувався над назвою, оскільки вона в моїй уяві не пов'язувалась конкретно з характером поезії. Деякі дослідники творчости Стуса пробують знайти цей зв'язок, але я не відчуваю логіки в їхніх міркуваннях. Для мене ця назва є просто прекрасним символом, а мій підхід до поезії Стуса надалі залишається, сказати б, вертикальним, а не горизонтальним. В усіх його збірках я знаходжу і "палімпсести", і "зимові дерева", і "свічу в свічаді", і "веселий цвинтар"

У нас з Василем була розмова про значення слова "палімпсест", коли ми переписували твій вірш, але він нічого не говорив про це слово як про

можливу назву збірки. Про цю назву я дізнався вже після його другого арешту і спочатку подумав, що він її дав під враженням від "Сервантеса". Пізніше прочитав спогади М. Хейфеца, де він згадує "Палімпсести" як назву зошита Василевих віршів у таборі ще в 70-ті роки. Цікаво було б дізнатись, як в уяві Хейфеца пов'язується зміст віршів збірки з її назвою і чи говорив щось з цього приводу Василь.

Є. С.: Пригадаю наші зустрічі з Василем у кінці 60-х. Рільке тоді був його кумиром настільки, що він читав свої переклади, де тільки міг. "Зараз, передчуваю, прийде Базилеос з новим перекладом "Дуінських елеґій", — бувало, говорила Зінаїда Костянтинівна Піскорська, що працювала в "Українському ботанічному журналі" літредактором. І майже ніколи її передчуття не підводило. Натура поетична і геть віддалена від цінностей "реального соціалізму", вона перегортала газету з портретом ювіляра, члена СПУ і КПРС, і з легкою посмішкою відкладала набік, примовляючи: "Це його справа". Прихід Василя був для неї святом. Вона без вагань визнавала його найбільшим сучасним поетом, хоча в той час гриміла поетична публіцистика. Звичайно, вона знала напам'ять В. Симоненка, Л. Костенко, М. Вінграновського, І. Драча, М. Холодного. Але Стуса тримала окремо. Зрештою, як символістичні картини свого батька, що не вписувались у контекст нашої доби. Василь, у свою чергу, говорив з Зінаїдою так уважливо, як, може, ніхто з нею не говорив. Щось тут було від туги за творчою атмосферою, де повинні панувати інші божества.

Декілька його перекладів з Ґете, опублікованих у журналі під псевдонімом Петрик, з навмисне непримітною передмовою — цього не можна було назвати навіть поетичною розминкою. А тим часом про поетів прийнято було говорити на підставі публікацій. У цьому полягала партійна мудрість — "пропустити" чи "не пропустити" якогось автора в літературу. Пропустити — означало надрукувати книжку. Недруковані, так само, як непрописані, були на пташиних правах. Потім слідчі називали їх "іменуючий себе літератором".

За таких умов справді треба бути одержимим, щоб носити з собою рукописи справжньої поезії, коли інші показують свіжі публікації.

І. К.: Мені приємно, що так високо ставила Стуса ця жінка з ботанічного журналу. Ми з нею, звичайно, були не поодинокі.

Є. С.: Можу додати ще кілька пізніших підтверджень. У листі на заслання одна німецька письменниця писала мені, що улюблений її поет сучасности — Василь Стус. А цього року в Краківському ПЕН-клубі один польський літератор теж сказав: "У вас є найбільший поет XX століття — Стус".

І. К.: Сам Василь ставився до своїх досягнень скромно. В 1980 р. він говорив: "Тобі дійсно подобається те, що я пишу? Дуже тобі за це вдячний. Знаю, що не будеш говорити просто так. Я до своїх віршів раніше серйозно не ставився, а тепер збираюсь навести якийсь порядок. Ти, мабуть, знаєш — мене недавно переклали німці".

Я поздоровив Василя з успіхом і тут же, попросивши пробачення, звернув його увагу на деяке зловживання новотворами. Василь, сміючись, відповів, що він справді у цьому грішний, і признався, що від словотворень дістає таке задоволення, що, буває, важко зупинитись.

У тій же розмові ми торкнулись також його вірша "Горить сосна — ізнизу догори" на мотив народної пісні про Галю. Він сказав, що багато думав про долю дівчини, про те, як могло статись, що козаки-лицарі опустились до злочину, і зрозумів: виникла, як кажуть, критична ситуація, всі пересварились, розклалось військо. От і трапилась трагедія. Я ж обстоював думку, що писати на цю тему ризиковано, нехай би краще все залишалось, як у пісні, з усією смисловою невизначеністю.

Цей вірш, між іншим, часто цитують літературознавці, схильні фантазувати про козаків як несусвітніх розбійників та про Галю, як символ України.

digitized by ukrbiblioteka.org

Є. С.: Характерно, що Ніна Матвієнко також воліла б залишити ту народну пісню без варіантів.

І. К.: Композитори не дадуть цього зробити.

Є. С.: Загалом, коли говорити про долю поетичної спадщини Василя Стуса, то їй пощастило. У всякому разі, коли поет писав свої твори за умов безпросвітної і, здавалося, вічної тюрми, то він не міг і мріяти, щоб незабаром її вільно збирали дбайливі руки по колосочку і складали в копи.

Тоді все потрапляло насамперед у чужі руки професійних нищителів. Коли вони й повертали щось назад, то тільки тому, що це були для них непотрібні, зайві "бумаги".

Пощастило, що в маленький просвіток між двома термінами в 1980 він зміг дещо впорядкувати. Пощастило, що вірші передано за кордон, і вони потрапили до рук Надії Світличної, яка впорядкувала збірку "Палімпсести". Пощастило, що вірші переклали на англійську та німецьку мови з наміром висунення автора на Нобелівську премію. Пощастило, що передмову написав Юрій Шевельов. Поталанило, що в наш час девальвації слова й культури за впорядкування спадщини поета взялися найрідніші — син Дмитро і надійна Михайлина Коцюбинська. І вже ось вийшов 4-й том. Пощастило передати за кордон, скажемо без перебільшення, політично найодвертіший тюремний документ — "З таборового зошита", який одразу був перекладений на інші мови.

Звичайно, у кожного щастя є зворотний бік... За видання "З таборового зошита" автора смертельно цькували. Звичайно, було б краще, якби вірші перекладали відомі англійські і німецькі поети. Раптова смерть поета підкосила дальші зусилля щодо премії, а "перебудова" приглушила драматизм його долі.

Поезія Василя Стуса, попри всю популярність і розповсюдження її через пресу, а також в усній і пісенній формах (десятки пісень на слова поета — це теж міра популярности), ще чекає своєї пори. Правда, вже тепер з'являються цікаві дослідницькі спостереження, зокрема, текстологічні, наприклад М. Коцюбинської.

І. К.: Я читав майже все про Стуса і радив би читачеві не обминути також статті Ю. Шевельова "Трунок і трутизна", Є. Сверстюка "Базилеос", дуже точні спогади В. Овсієнка, цікаві розповіді й спостереження М. Хейфеца в його книжці "Українські силуети".

Є. С.: Стусові верховини приваблюють і будуть приваблювати багатьох, навіть тих, що не збираються їх обживати. Якщо брати бік суто особистий, то у Василя була та ідеалістична основа, яку всі люблять.

Людей часто відштовхують якісь дрібні егоїстичні і корисливі риси. Вони можуть бути мізерними і невинними, як на масштаб постаті. Але коли вони є, то є, і діють, як краплі дьогтю в бочці меду.

У Василя того не було. Він знав віддавати і, здавалося, не вмів брати. Він наче не помічав ярмарку життя і літературного ярмарку теж. Посеред егоцентриків, що сперечаються, хто перший сказав "е" і вжив якийсь образ, він був чистий від дрібних амбіцій.

Великі амбіції у нього були. Але то вже ніби не амбіції, а панування у високому нічийному просторі, де конкурентів не видно. За синицю в жмені гризуться, а за журавля в небі — вже ні. Небо — для всіх відкрите...

Отже, він сприймав у міру кон'юнктурні перші збірочки колеґ без осуду й заздрости, як малі слабкості, на які кожна людина має право. А йому самому заздрити було б гріх, особливо коли він з кочегарного режиму і зовсім перейшов на тюремний. Ця дорога була відкрита перед усіма поетами — вдень і вночі.

Якщо існує висока заздрість, то можна було б позаздрити чоловікові, який пише про велику свободу поза межами можливого і легко пише про те, що всіх жахало.

Наприклад, про тюрму. "Довгий час сприймав всю виставу не як трагічну, а як фарс... Кожен із нас залишався собою, хоч висвітлений на побільшеному екрані, доокреслився за рахунок невикористаних можливостей... Тим часом пришукую зараз всі переваги, які одслонились для нас цим перейденим шолом'янем. Їх трохи є. А деякі — аж значущі".

Так говорити в світі заляканих і зґвалтованих — доля завидна. Але коли просвітлити листа і подивитись, скільки на ньому слідів пальців наглядачів і цензорів — ніхто не позаздрить. Одне слово, В. Стус опанував ту вершину, на яку добровільно ніхто не хоче йти...

За тією вершиною ховається таємниця його поезії, коли вдатися до образу Льюїса Керрола — поезії задзеркалля.

У власну душу увійти
дано лише несамовитим.

А там уже і вранішня зоря, побачена крізь тюремне вікно — як "скалок болю, що вічністю протятий, мов огнем".

І вогні телевежі в тому ж вікні — "рубінові набризки лих".

Все бачене і спогадане в уяві і за межею змінюється до невпізнанного.

У світі високої свободи Василь Стус побудував кришталеві вежі і храми своєї віри. Побудував із замерзлих сліз.

Із зони страждань відкривається те, що у звичайному житті приховане і приглушене. Одна справа — образи уяви, а щось інше — живі почуття, винесені з того неосяжного примарного світу.

Наївно було б думати, що Стус міг когось наслідувати. Він легко брав образи з Шевченка чи Рільке і ніс їх далі. З культурної школи, з чужої поезії він вийшов у море недоступне. Тільки велика біда заносить туди і вчить читати знаки на чорній, як смола, воді.

Звичайно, не кожен читач у цьому світі святої самоти втримається. Але він по-своєму любить поета і залюбки малює з нього портрет — чорним по червоному.

Поезія Василя Стуса втягує у світ культури задзеркалля багатьох. Адже кожен носить у собі рятівний духовний голод і тугу до верховин.

І. К.: Отже, будемо вважати, що Стус — поет для всіх.

Як тут не згадати відоме висловлювання А. Камю, яке Василь узяв епіграфом до своєї статті про Тичину. Знаменитим справді став не поет, а хтось з його ім'ям. Мабуть, знаєш, що недавно Стусові на його батьківщині споруджено пам'ятник на кошти працівників міліції і, здається, за ініціативою генерала. Котрому ж Стусові — поетові чи правозахисникові?

Є. С.: Кожен любить і шанує, а також спокутує свої гріхи, свідомі чи несвідомі, по-своєму. А обранці залишаються страшенно самотніми — з музикою своєї душі.

Зі Стусом до кінця залишався Ґете. Здавалося б, що спільного в їхньому житті? Та що ми знаємо про життя внутрішнє? Воно міряється, мабуть, тими проясненнями, які приходили до поета, що так часто тривав на високій хвилі.

То вічна загадка, яка міра закладена в поетові і як високо виносить його життя, здавалося б, за власні межі. Що не кажи, а життя — це теж творчість, а не щось потойбічне від творчости.

З найкращої скрипки звуки треба добувати. Правда й любов роблять людину великою. А коли говоримо про поетів високих, то міряємо їх перегуком з такими ж високими. Крізь віки і віддалі.

digitized by ukrbiblioteka.org

Іван ГНАТЮК

СТЕЖКИ-ДОРОГИ*

Уже в іншій камері, в яку завели мене після суду, дали мені копію вироку про те, що у зв'язку з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 року "Про скасування смертної кари", я засуджений на двадцять п'ять літ позбавлення волі і п'ять років — громадянських прав. Зрештою, маю копію свого вироку під руками, то й можу навести його у цьому розділі споминів і тією мовою, якою той вирок складений...

Секретно
ПРИГОВОР

Именем Союза Советских Социалистических республик года 1949 апреля 20 Военний Трибунал войск МВД Тернопольской области в составе председателя старшего лейтенанта юстиции Василишина членов младшего лейтенанта милиции Руденко и Бабенко при секретаре — лейтенанте Васильеве в городе Кременец в закрытом судебном заседании без участия обвинения и защиты, рассмотрев дело по обвинению Гнатюк Ивана Федоровича 1929 года рождения, уроженца села Дзвиняча Вишневецкого района Тернопольской области, украинца, гражданина СССР из крестьян-бедняков, учащегося в Кременецком педучилище, военнообязанного, холостого, несудимого, — в преступлениях, предусматривающих ст. ст. 54 — 1 а, 54 — II УК УССР

УСТАНОВИЛ:

Подсудимый Гнатюк в июле месяце 1948 года вступил в антисоветскую организацию "ОУН" и под кличкой "Недоля" исполнял обязанности информатора районного провода бандитов. Состоя на учебе в Кременецком педучилище, Гнатюк лично составлял письменные информации о состоянии учебы в училище и передавал бандиту под кличкой "Кулик", распространял националистические листовки в селе Дзвиняча Вишневецкого района, среди студентов училища вел агитацию против вступления студентов в комсомол. Одна из информаций разведывательного характера, составленная лично подсудимым, обнаружена и изъята в уничтоженого бандита "Кулик".

Военный Трибунал признал Гнатюка виновным в преступлениях по ст. ст. 54 — I а, 54 — II Ук УССР, руководствуясь ст. ст. 296, 297 УПК УССР

ПРИГОВОРИЛ:

Гнатюка Ивана Федоровича на основании ст. 54 "а" УК УССР, в соответствии со ст. 24 Указа Верховного Совета СССР от 26 мая 1947 года "Об отмене смертной казни", лишить свободы, с содержанием в ИТЛ сроком на двадцать пять (25) лет, с поражением в правах по пунктам а, б, в и г ст. 29 УК на пять лет, с конфискацией всего имущества. Срок наказания начислять с 27 декабря 1948 года.

Вещественные доказательства — информацию, составленную осужденным, уничтожить.

Мерой пресечения осужденному до вступления приговора в законную силу оставить содержание под стражей.

Приговор может быть обжалован в настоящем порядке в Военном Трибунале войск МВД Львовского округа в течении пяти суток со дня вручения копии приговора осужденному через Военный Трибунал войск МВД Тернопольской области.

Председательствующий ст. лейтенант юстиции Василишин
Члены Военного трибунала: мл. лейтенант милиции Руденко и Бабенко

*Продовження. Початок у ч. 7-8, 9, 10, 11.

XI

У слідчій в'язниці МГБ засуджених в'язнів довго не тримали — тільки надходили їхні касаційні справи, які, звичайно, жодного вироку не скасовували, як в'язнів зразу перевозили до загальної тюрми, що стояла на Дубнівській рогатці. Дочекався і я того перевозу: посадили нас у відкритому кузові вантажівки на голій долівці один одному поміж випростаними ногами — так, щоб спиною передній в'язень щільно був притиснутий до грудей заднього, тоді наші простягнуті ноги, поприкидувані багатьма клунками й торбинами з харчами, займали площу кузова лише в останньому ряду, — ми були так тісно напаковані, як сірники в пачці. Ззаду кабіни стояло декілька конвоїрів, відокремлені від нас захисною перегородкою, збитою з дощок, і напоготові стискали в руках автомати ППШ, націлені нам у спини. Перед тим, як вирушити з тюремного двору, конвоїри зачитали стандартне попередження про те, що при найменшій спробі до втечі застосовуватимуть проти нас зброю; назвали моє прізвище й пересадили мене в перший ряд перед дула своїх автоматів. Я ще не знав тоді, що на папці моєї особової справи зверху було написано: "Склонен к побегу!" Та характеристика, як естафета, супроводжувала мене до самого Берлагу.

Як же я був приголомшений, коли в камері загальної в'язниці, куди мене запроторили, застав свого шваґра — Ганиного чоловіка — Танаса і його старшого брата Григорія Казнавецького! Остовпівши від несподіваної зустрічі, я не привітався з ними, а розгублено запитав:

— А ви чого тут опинилися?

У відповідь Танас кинувся мені на груди, пригорнув мене й заплакав. Потім привітався зі мною його брат, а за ним — Іван Парій, що, як і Григорій, жив у сусідньому з Дзвинячою Бугині; я знав його ще з дитинства — познайомилися в полі на пасовиську, де ми пасли свою худобу й часом зустрічалися обидва. Виявилося, що всі троє сидять по одній справі й уже заочно засуджені "Особым совещанием" (був у Москві й такий, невидимий, судовий орган!) на десять літ невільницької муки. Оговтавшись від тієї страшної несподіванки, я присів коло них на нарах (у тій в'язниці були вже й суцільні голі нари, на яких в'язні спали) і, завмерши, став слухати довгу й тяжку Танасову розповідь...

...Одного зимового вечора зайшла до нашої хати зв'язкова районового проводу і з нею — двоє озброєних повстанців у солдатському одязі. Мати знала її, бо, коли я ще не був заарештований, вона за умовним паролем "чи готова запаска — готова, зелена" приходила до нас, приносила мені нелегальну літературу й забирала для проводу організаційні звіти. Незадовго до смерти мати сказала, що на прохання тієї жінки сама ходила на зустріч з нею до Почаєва і дуже боялася, щоб не перестріли її оперативники й не витрусили в неї листівок, коли поверталася додому. Отож, зайшовши до нас з повстанцями, та зв'язкова попросила прийняти їх на ніч, але мати, підсвідомо відчувши якусь тривогу, розвела руками й сказала, що наша хатина малесенька і що в ній самим з маленькими дітьми ніде притулитися. Коли ж та жінка нагадала, що вона зв'язкова і що не раз приходила до нас раніше, мати похитала головою, мовляв, не пригадує її. Побачивши, що мати не згодна залишити їх на ночівлю, повстанці звернулися до Танаса, який саме зайшов з комірчини, де він жив з Ганею.

— Ми проливаємо кров за Україну, а ви навіть на ніч не хочете нас прийняти! Цікаво, що ви за українці?

Танас послався на те, що він у зятях і маминою хатою не розпоряджається. Тоді вони обидва спалахнули гнівом і поставили питання руба:

— Де ж ми маємо ночувати? Надворі — зима і ніч, — що, ви хочете вигнати нас, щоб ми позамерзали в полі?

— Може, переночуєте в мого старшого брата — в нього більша хата, ніж наша, — став Танас виправдовуватися.

— А де він живе і як його звати?

Танас пояснив, що його звуть Григорій Казнавецький і що він живе у сусідньому селі, не дуже далеко звідси: перейти через поле — й під лісом його хата.

— А якщо його вдома нема чи, може, так само, як ви, не прийме нас, — до кого нам тоді звернутися?

— Може, до Івана Парія, що має добру хату й живе недалеко від нього.

Тут котрийсь з них сказав, що Івана Парія знає особисто і запропонував Танасові передати йому грипса (підпільного листа), якого він зараз напише. Не роздумуючи, сів і став щось писати на цигарковому папері, потім згорнув його, запечатав свіргучем і дав Танасові:

digitized by ukrbiblioteka.org

— Де ж ти його заховаєш?

— За відірвану підклейку в халяві, — відповів Танас і ще не встиг сховати його — як відчинилися двері й до хати ввірвалася юрма оперативників. Мати схопила на руки двоє малесеньких дітей, притиснула їх до себе й крикнула: "Пропали-сьмо, дітоньки!" Думала, що зараз почнеться стрілянина — і всі в хаті загинуть. Але тут сталося щось неймовірне: ті, що просилися на ніч, зразу змилися (ніхто їх і не затримував), а ті, що вдерлися до хати, кинулися до Танаса й знайшли в його халяві захованого грипса: вони стояли під вікном і бачили, як він ховав його в чобіт. Тут же з криком: "Ага, то ти зв'язковий — носиш бандерівські грипси!" закували його в наручники й стали при всій родині бити, а потім забрали разом з Ганкою й повели в нічну темряву...

— Ганку через два дні, як сказав мені слідчий, випустили, а я ось, бачиш, сиджу, — сумно закінчив Танас свою розповідь і добавив, — через мене і їх посадили нізащо, — кивнув головою на Парія та свого брата...

Що я міг йому сказати? Не він, а я винен у його і їхньому нещасті, винен тим, що необачно навів на нашу хату зв'язкову, яка привела до нас оперативників під виглядом повстанців. Я так тішився, що нікого не видав на допитах, вистояв, не поступившись своєю честю і гідністю, а вийшло, що через мене потерпіли безневинні люди...

Недавно в обласному архіві Тернопільської Служби Безпеки мені дали прочитати мою особову справу, у якій зберігаються й тодішні протоколи слідства, що Горбачов знімав з Танаса і з матері. Судячи з тих протоколів, я зрозумів, що вони обоє намагалися відвернути від мене кару чи бодай хоч полегшити її, тому й назвали ім'я Василя Теслюка. Мати свідчила, що якась незнайома їй жінка (так і не призналася до зв'язкової-зрадниці) восени сорок восьмого року принесла й просила передати Василеві Теслюку якісь папери, а Танас зізнався, що Василь давав йому читати й розповсюджувати листівки, якими він поділився зі своїм братом та Іваном Парієм. Але те свідчення було неправдивим, бо ні мати, ні тим більше Танас нічого не знали про мої стосунки з Василем Теслюком, нічогісінько не відала про нього і зв'язкова районового проводу, — мати з Танасом просто намагалися перекласти мою, так би мовити, провину на нього тому, що він був уже мертвий. З маминого протоколу я вичитав про те (та й мати сама, коли я повернувся додому, розповідала), що після провалу млиновецької підпільної організації якось вночі емгебісти застукали Василя в його родини, що жила недалечко від нас на хуторі, і він, вхопивши чоботи, прибіг босий по снігу до нас, маючи щойно поранену руку; мати перев'язала її, і він, взувшись, зарядив пістолета (видно, відстрілювався при втечі) й пішов з хати — більше вона його не бачила, тільки чула (це теж зазначено у протоколі), що він загинув. А Танасове свідчення про те, що Василь давав йому читати й розповсюджувати листівки і що він ділився ними з братом та Іваном Парієм, було просто вибите з нього на допитах.

Дивно, чому ні Горбачов, ні Коблєков, які вели його слідство і добре знали, що ми обидва з одної хати і що в його і в моїй справі недвозначно згадується ім'я Василя Теслюка, за допомогою якого можна було завести групову справу, чого слідчі так добивалися від мене, ні разу не запитали мене про Танаса і не сказали, що він заарештований? Що то, слідча таємниця чи приховування очевидного беззаконня?

Читаючи нині особову справу, я не знайшов у ній протоколів попереднього слідства: нема жодного протоколу, складеного Кравченком, Коблєковим та іншими слідчими, що заступали один одного у перші три доби арешту, коли мене буквально катували на допитах; нема у тій справі й запису, за що мене зразу після попереднього слідства посадили у стоячу домовину "боксу"; навіть про допит, що здіймав з мене Безщасний після невдалої спроби втечі, також не записано ні словечка. Видно, емгебісти невигідні їм протоколи нищили, щоб колись нащадки не довідалися про їхні звірства та беззаконня.

Довгими роками не давала мені спокою думка, хто видав криївку Почаївського районового проводу? З того, що мені стало відомо про його зв'язкову і її зраду, можна було здогадуватися, що то вона відкупилася в емгебістів ціною життя чотирьох повстанців. Але ж то був лише здогад. Я не наважувався розшукувати В. В., який, думалося, міг би знати про ту трагічну подію і хто спричинився до неї, — боявся своїми розшуками заподіяти йому якогось лиха, і тільки недавно, завдяки історичним змінам у нашій країні, мені вдалося знайти його адресу і через сорок шість років знову побачитися з ним. То була зустріч живих побратимів на тому світі. Ми пізнали чи скорше душами відчули один одного, довго, обнявшись,

мовчали, наче боялися сполохати щастя нашої зустрічі і втратити його. А потім, перебиваючи один одного, стали розповідати про пережиті за сорок шість років свої одіссеї. Він з "Куликом" був зв'язаний не тільки підпільною роботою, а й щирою дружбою; будучи знайомим через мене з Василем Теслюком, він спровадив його після поранення до районового проводу, не знаючи того, що в його криївці вже чатувала зрада. У тій криївці було не чотири повстанці, а п'ять, і той п'ятий (не пам'ятаю ні його псевда, ні прізвища — він живе десь, виїхавши з рідних країв) пішов нібито на виконання якогось організаційного доручення і навів на своїх побратимів почаївських емґебістів на чолі з начальником районного управління Вороновим. В. В. розповів мені, що вони обидва — "Кулик" і Воронов — довго полювали один за одним, вистежуючи один одного, як завзяті мисливці, й одного разу "Кулик" перестрів свого ворога в Почаєві, коли він увечері повертався додому, але не зміг його знищити, бо той ніс на руках маленьку дитину, так і сказав йому:

— Ось твоя куля, але я не можу пустити її в тебе, бо ти несеш дитину, — зустрінемося іншим разом...

Сумніваюся, чи емґебіст Воронов був би здатний на такий благородний вчинок, як його супротивник — районовий провідник ОУН "Кулик"?.. До речі, його зв'язкова, що запродала душу нечистому й приводила до нас емґебістів під виглядом повстанців, не зазнала ніякої кари і нині, як сказав В. В., доживає віку у Старому Почаєві.

Майже цілу ніч ми обидва проговорили; я вперше довідався, що йому теж довелося скуштувати каторжного життя: його, як і мене, заарештували за підпільний зв'язок з "Куликом" — знайшли в криївці після його смерті якісь конспекти і юридична експертиза визнала, що вони писані рукою В. В., але він категорично заперечував це і після багатомісячного слідства, не добившись бажаного зізнання, його судило "Особое совещание" і дало йому за своєю міркою десять років неволі. Не знав нічого і він про мою долю, чув, що є десь такий письменник, але хіба мало трапляється людей з однаковими іменами і прізвищами?..

...Після чергового засідання військового трибуналу привезли й кинули до нашої камери на Дубнівській рогатці всю ґрупу Шмигальського. На жаль, запам'яталися мені лиш два їхніх прізвища — Кулініч і Олійник, — недовго разом пробули, то й не дивно, що я не зміг усіх прізвищ запам'ятати. Але що то були за хлопці — легіні! — як сказали б на Гуцульщині, — хоч води напийся: мужні, сміливі, здорові, — шкода, що совіти не дали їм довше побути на волі й проявити себе в національно-визвольній боротьбі. Ніхто з них не мав до Шмигальського найменшого жалю, бо всі з гіркого досвіду добре знали, що таке більшовицькі допити. Їхня ґрупа і в неволі була така міцна і дружна, як організація.

Був у нашій пересильній камері і білявий хлопець Григорій Баран із Радошівки, з яким я випадково познайомився на його помешканні у Крем'янці ще перед арештом. Йому теж відміряли двадцять п'ять років каторги і то не за "антирадянську діяльність", яку тоді майже всім заарештованим пришивали, а за власні вірші, знайдені при обшуці в нього. Вороги краще за нас знали й знають силу нашого слова, зокрема й поетичного, тому так бояться його — більше, ніж гострої зброї. Коли він прочитав мені свої вірші — я був захоплений їхньою образністю, довершеністю, — ми цілими днями говорили про поезію, сперечалися, — були просто нерозлучними, хоч нікому з нас тоді й не снилося, що після довгих літ неволі й розлуки ми ще колись зустрінемося і як письменники продовжимо нашу дружбу не тільки в житті, але й у літературі.

У загальній в'язниці на Дубнівській рогатці не було "козирків" на вікнах: навколо неї стояв такий високий мур, через який ми і без "козирків" не бачили світу, — єдине, що могли бачити крізь заґратовані вікна, — лиш дворик для прогулянок, загороджений щільною двометровою дерев'яною стіною, і в'язнів, яких наглядачі заводили його у хвірточку. Правда, дивитися у вікна під час прогулянки в'язнів з інших камер — суворо заборонялося, але ми не вельми зважали на ті заборони, особливо тоді, коли на прогулянку виводили жінок. Якось черговий наглядач зауважив такого порушника в нашій камері і, відчинивши кормушку, запитав, хто дивився у вікно, але ніхто не зізнався — не знайшлося такого цікавого "сміливця", і я взяв його порушення на себе, інакше-бо наглядач пригрозив усім нам заборонити на місяць передачі. Посеред невеличкого карцера, куди мене, звичайно, замкнули, стояла вмурована в долівку глуха дерев'яна тумбочка, на якій можна було присісти, не досягаючи плечима до стіни, щоб не обіпертися об неї і, не дай Боже, здрімнути. Отже, я мав просидіти в ньому п'ять діб, майже не ївши і не спавши. Десь на

digitized by ukrbiblioteka.org

другий чи на третій день я, голодний і стомлений, таки задрімав на тій тумбочці, спершись ліктями на коліна й підтримуючи долонями голову, але раптом заскреготав замок у дверях — і до камери увійшло кілька осіб тюремної обслуги та якийсь чоловік у білому халаті. Я спросоння схопився — і тут же впав на бетонну долівку, вдарившись об стіну головою: у сні так позатерпали під гострими ліктями ноги, що я не встояв, а лице, злякане і без того смертельно біле, при світлі електричної лампочки (віконця в карцері не було — й електролампочка світилася круглодобово), видно, здалося моїм охоронцям ще білішим, і вони подумали, що я хворий, — зразу випустили мене з карцера. Хлопці в камері дуже сміялися з тієї пригоди, а я тішився, що так несподівано позбувся лиха. Що не кажіть, а мені таки щастило навіть у найтяжчих життєвих обставинах.

Написане кимось попередження "склонен к побегу" на папці моєї особової справи, здавалося, справді насторожило тюремників, бо, коли, наприклад, робили обшук, мене обшукував не наглядач, як інших в'язнів, а черговий офіцер або й сам начальник в'язниці, — боялися, щоб я у мушлі вуха чи в якійсь іншій дірці не заховав часом ножа а то й кулемета. Митися до лазні, яка стояла за тюремною зоною, вели мене окремо і то майже стільки озброєних конвоїрів, як і цілу камеру. Я в душі сміявся з такої дивної пильності до мене і мав певне задоволення з неї, хоч і добре знав, що та пильність в наших тюремних умовах смішна й недоречна: на втечу з в'язниці на Дубнівській рогатці міг би наважитися лише божевільний або той, хто свідомо шукає своєї смерті.

Настав і день етапу. З в'язниці на залізничну станцію вивозили нас, як завжди, у вантажівках з відкритими кузовами, а там напакували два "столипінських" вагони, в яких ми ледве дихали у літню спеку, й перед вечором того ж дня завезли без пригод до Львова. Гірша поїздка була в самому Львові, у так званому "воронку" — невеличкому автобусі чорного кольору (може, й тому прозвали його "воронком"): після того, як він був уже битком набитий, чотири солдати-конвоїри, вхопившись за металеві міцні поруччя, запихали в нього в'язнів ногами. Так було тісно, що, здавалося, вже й пальця не пропхнути в нього, а вони умудрилися заперти ще кільканадцять в'язнів. Ми не могли ні поворухнутися, ні дихнути. Стояли як одна суцільна людська глиба. Кості тріщали. А на голови тієї живої глиби солдати понакидали до самої стелі автобуса наших клунків з продуктами. Самі конвоїри замкнулися за металевою перегородкою — їм не було тісно, — брязнули важкими дверима й поїхали. На людські стогони та волання про допомогу вони не зважали, ніби нічого й не чули. З нашого "воронка", як заїхали до пересильної в'язниці, винесли одного в'язня мертвого — задихнувся.

Добре, що мене з Танасом помістили в одну камеру — все-таки почували родинну близькість. Ми, звичайно, разом харчувалися, поруч спали, думали й говорили про рідну хатину, що покинули в полі, та про осиротілу й повдовілу без нас родину. Десь через тиждень нашого перебування у Львівській пересильній в'язниці ми обидва несподівано отримали передачі за підписом Гані. Як вона знайшла нас у такому далекому й великому місті? Раніше далі Крем'янця не була ніколи, а тут аж до Львова, бідна, добралася. Ми розписалися кожний на своєму списку перелічених продуктів у передачі, попереставляли порожній посуд: той, що був у моєму кошелику, переставили у Танасів, а його — у мій кошик і повернули наглядачеві, — Ганя, були певні, зрозуміє, що ми сидимо в одній камері, і гірко буде плакати з тієї страшної радості. Дуже переживали обидва, з чого мати й Ганя стягнулися на ті передачі (а скільки за півроку ще й до Крем'янця їх понаносилися!) і на проїзд у таку далеч, — не могли уявити, як вони з маленькими діточками даватимуть собі раду, вже й так ледве кінці з кінцями зводили...

У Львові довго нас не тримали: ще з досвітку якогось дня почали шикувати в колони і під охороною великої кількості конвоїрів з вишколеними псами-людоловами відпроваджували на станцію, де ніяк не могли навести ладу з тими колонами і посадити всіх у товарні вагони, обладнані для перевезення в'язнів. Аж пізно увечері закінчили ту марудну роботу; позамикали вагони, поставивши при кожному з них на спеціальних помостах зовні по чотири конвоїри, дали команду не заглядати у заґратовані віконця й тихо сидіти і — рушили: куди? — ніхто з нас не знав і не здогадувався. Світ широкий: куди повезуть — туди й поїдемо, — казали, замкнуті і безборонні. Загув паровоз — шарпнулися вагони і, стукнувши об колії чавунними колесами — тах-тах, тах-тах — поїхали. Прощай, Львове, прощай, Украйно, — дай Господи, щоб не навіки. Кожний мовчки сидів і думав про своє — пережите й те, що судилося ще пережити.

Їхали днями й ночами, часом надовго зупинялися, видно, пропускаючи важливіші поїзди. Щоночі по декілька раз на зупинках нас перевіряли конвоїри, чи всі на місцях: заганяли в один кінець вагона, обстукували дерев'яними молотками на довгих замашних ручках кожну дошку, чи, бува, не відірвана і не приготована до нашої втечі; потім самі ставали у два ряди, створюючи між ними своєрідний "коридорчик" і пропускаючи ним усіх по одному, рахували нас тими молотками, б'ючи куди попало. Іноді за ніч доводилося скуштувати по двадцять-тридцять ударів, а то й більше. Порахувавши усіх, обстукували другий кінець вагона і на черговій зупинці виходили, замкнувши двері на залізну штабу. Правда, з часом, вивчивши спосіб таких нічних перевірок, ми навчилися так звиватися, що за ніч діставали не більше десяти молотків. Ну, а в'язням похилого віку та немічним в'язням не раз перепадало й по півсотні.

Не дармували, звичайно, й оперуповноважені. Ті, як правило, вдень виконували свої обов'язки. Викликали до навмисно обладнаного вагона, точніше — відповідної кабінки у ньому, того чи іншого в'язня і, наче на слідстві, допитували його за що засуджений, звідки родом тощо, а потім переходили до найважливішого питання: чи не збирається хто у вагоні втікати? Якщо помічали, що в'язень боязливий чи не зовсім стійкий, намагалися завербувати його в донощики — "секретные сотрудники" чи скорочено — "сексоти", як їх називали. Викликав і мене котрогось дня оперуповноважений. На завчене запитання, за що засуджений, я з граничною відвертістю, що межувала із зухвалістю, відрізав:

— За те, що боровся проти радянської влади!

Чого-чого, а такої зухвалої відповіді він не сподівався і був ошелешений моєю відвертістю. Витріщивши очі, кілька хвилин здивовано дивився на мене, мов на якогось привида, не знаючи, як в цьому випадку повестися і шукаючи відповідного слова, яким би поставити мене на місце. Нарешті, запаливши цигарку, запропонував мені присісти і миролюбно здвигнув плечима: — Цікаво, цікаво — мені подобається твоя відвертість. Але чому ти боровся проти нашої влади — що вона тобі такого злого зробила?

І я став розповідати все, що накипіло на душі: про тяжкі нестатки, що впали на наші села й про те, як страшно мучать людей, вимагаючи, щоб вони записувалися до колгоспу; не забув і про глум військових чиновників над матір'ю, коли вона приходила до них зі своїм горем — звісткою про батькову смерть на фронті, нагадав про голод тридцять третього року та про незчисленні арешти й виселення нашого народу, — словом, не застановлювався ні перед чим, задоволений з того, що мій супротивник так уважно слухає мене, часом навіть підтакуючи багатозначно — "так-так!" Потрапивши у свою стихію, говорив, як на муках, те, що треба й не треба. Своєю безоглядною нестриманістю я не раз у житті накликав на себе всякого лиха та переживання, але, пустившись у її течію, не міг зупинитися, готовий краще загинути, ніж поступитися перед ворогом чи здатися йому переможеним. Ми говорили дуже довго, сперечалися, відстоюючи свої погляди, не зважали на різницю нашого становища. Про те, щоб цікавитися настроями в'язнів у вагоні, оперуповноваженому не могло спасти й на гадку, — його дивувало те, що я перед ним не маю найменшого страху. Зрештою, чого мені було боятися, маючи перед собою двадцять п'ять літ незнаної каторги? Коли десь на четвертій чи п'ятій зупинці поїзда він завів мене до вагона, всі кинулися розпитувати, про що так довго говорив зі мною оперуповноважений, і, почувши мою байдуже кинуту відповідь: "Не переживайте — про вас не питав нічого", ті, що приєдналися до нас на Львівській переселці, замовкли й почали про щось перешіптуватися, а я забрався на верхні нари й, іронізуючи над ним і сам над собою, став переказувати своїм крем'янчанам, що запам'яталося з нашої розмови. Хлопці щиро сміялися й не звернули уваги на явну настороженість решти в'язнів, але коли почули, про що йдеться, рішуче припинили їхнє перешіптування і порадили їм бути мудрішими, — хто-хто, а крем'янчани знали мою відчайдушну вдачу.

Наша безперервна поїздка у серпневу спеку ставала дедалі нестерпнішою: годували солоною рибою з глевким хлібом, а води не давали — не мали де її дістати чи боялися червінки, а чи навмисно збиткувалися над нами, безборонними і знедоленими, раз на день приносили на всіх відерце окропу — хоч пий, хоч дивися на нього. Все всередині пересихало, а уста від спраги запікалися кров'ю. Скінчилися домашні сухарі та інші запаси — і ми все частіше стали згадувати слідчу та загальну в'язниці, де майже щотижня отримували передачі з дому, — важко було звикати до постійного недоїдання і голоду, з тривогою думати про довгі роки неволі: щойно початок, а скільки вже зазнали біди і терпіння! "Господи, зглянься

digitized by ukrbiblioteka.org

над нами!" — зітхали подумки і вголос. А поїзд ішов і йшов, зупиняючись часом так само, як і першого тижня нашого етапу. Ще як чергували менш-більш людяні охоронці, то ми дивилися у вікна, часом з горя тихо співали чи перемовлялися з людьми на зупинках поїзда, які іноді кидали нам через вікна пачки махорки чи яблука — на душі ставало трохи легше, але коли на варті стояли нелюди, то до вагона не підпускали й віддалеки нікого і не давали нам ні у вікна дивитися, ні голосніше говорити, — ми не знали, як пережити безпросвітну нудьгу й ті знущання, що випали на нашу долю: мовчки сиділи й перебирали важкі думи.

Особливо лютим був один конвоїр з білоруською вимовою — просто не давав нам дихати у своє чергування. Я довго терпів, щоб не зчепитися з ним, але врешті не витерпів: сів на верхніх нарах поблизу вікна майже в самому кутку вагона, на розі якого стояв той конвоїр, і, не виглядаючи з-за ґрат, щоб не потрапити під його кулю, став дорікати йому за нелюдську жорстокість, розповідати, за що нас, простих, нерідко й неповнолітніх хлопців, позаарештовували і як немилосердно катували на допитах, змушуючи самих на себе зводити несусвітні наклепи; нагадав і про наших бідніх матерів, які так само, як і його мати, переживають і плачуть за нами; намагався правдивою розповіддю достукатися до його серця, знаючи, як військові політруки виховують довірливих солдатів у лютій ненависті до нас, називаючи всіх бандитами та головорізами. Спочатку він забороняв мені говорити, погрожував, що викличе начальника конвою або сам прикінчить мене з автомата, але коли побачив, що його погрози не діють на мене, замовк і не обзивався аж поки я не виговорився. Як не дивно, але після того дня він зовсім змінився: до кінця нашого етапу не забороняв нам ні у вікно дивитися, ні співати, ні перемовлятися з людьми на зупинках, не помічав, коли вони щось передавали крізь вікна, навіть сам частенько давав нам то пачку махорки, то буханець хліба, то якесь недороге печиво, купуючи його, мабуть, за свої копійчані гроші. Ми не раз і зловживали його добротою, але він удавав, що нічого не бачить і не чує.

В Іркутську поставили нашого поїзда на глуху колію, повиводили нас усіх з вагонів, вишикували в колони й, оточивши конвоїрами з псами, повели в пересильну лазню митися. В одному кінці приміщення тієї величезної лазні звеліли нам роздягнутися і здати весь одяг, в якому кишма кишіли воші, в прожарку; потім довжелезним коридором, де попід стінами стояли в ряд один біля одного конвоїри зі зброєю напоготові, провели нас, голісіньких, як мати народила, в другий кінець приміщення; дали кожному по малесенькому шматочку прального мила й по півтазика гарячої води, напакували нами невеличку лазню, в якій було так тісно, що годі й повернутися. Штовхаючи один одного голими боками, ми нашвидкоруч помилися, попросихали в іншому коридорі й дочекалися кинутої жужмом попережарюваної одежі, сяк-так повдягалися і під конвоєм повернулися в ті самі вагони. Серед нас в окремих вагонах везли жінок-в'язнів — їх теж прогнали тим самим солдатським коридором, потоптавши їхню жіночу гідність і сором.

Моя дружина, яка десять літ відмучилася на колимській каторзі і милася під час етапу в такій же пересильній лазні в Новосибірську, якось розповідала мені про те, що вона пережила, коли її так само гнали голісіньку таким солдатським коридором через вогненне полум'я сорому й дівочого приниження; декотрі конвоїри дозволяли собі поплескувати дівчат, наче безмовну худобу, по сороміцькому місці, регочучи й захлинаючись безсоромними дотепами.

Уздовж сибірської залізниці ми зустрічали військові ешелони, що йшли один за одним на захід; везли на платформах, накритих брезентами, танки, гармати, похідні кухні та інше військове знаряддя. Більшовицька Москва тоді побила горшки з комуністичним Бєлградом і вирішила поставити його на коліна, залякавши силою своїх незчисленних полчищ, тому й перекидала військових єдиною залізницею із Далекого Сходу в Європу. На одній із забайкальських станцій такий ешелон, завантажений артилерійським полком з гарматами на платформах, зупинився й стояв поряд нашого поїзда. Молоді солдати, може й наші краяни, довідалися, що ми із Західної України, кинулися до наших вагонів і стали перекидати нам через вікна різні консерви, хліб, сигарети, намагалися нас розважити: мовляв, скоро буде війна й, може, нам пощастить вийти на волю. Конвоїри відганяли їх від наших вагонів, обзиваючи брудними словами, один із сусіднього вагона навіть пустив уверх автоматну чергу, не подумавши про те, що перед ним не безборонний натовп, а озброєні до зубів артилеристи. Почувся крик: "Хлопці, нас везуть проливати кров, а наших братів — на муки?! Розвертайте гармати!" — і солдати розсипалися по своїх платформах, зриваючи з гармат чохли. На станції створилася небезпечна метушня. Полковник військового ешелону разом з підлеглими йому

командирами насилу вгамували збуджених солдатів і, давши команду: "По вагонах!" рушили одночасно з нашим поїздом, у якому вже бушували в'язні, готові розбивати двері й ґрати на вікнах. Конвоїри, обліпивши вагони, довго не наважувалися заходити на перевірку до нас і тільки пильно стежили, чи хтось не вискакує на ходу з нашого поїзда.

Нарешті ми приїхали на берег Охотського моря, де був розташований порт "Ваніно" й великий, поділений на вісім зон, пересильний табір з тією ж назвою. Разом з нами привезли в'язнів із Вільнюса; в обох поїздах було десь по триста чоловік. І всіх поселили в першій зоні, в якій жила обслуга всієї пересилки. Наш барак стояв поблизу вахти, перегороджений суцільною дерев'яною стіною на два півбараки, з протилежними входами. Ще не встигли ми розміститися на триярусних нарах — як стали в декого з нас пропадати речі. Цілу дорогу в поїзді не було жодного випадку пропажі, а тут лиш на мить зазіваєшся — і вже щось поцупили в тебе. Першого дня почали нас бити ні з того, ні з сього: то одного, то другого хлопця побили, не знаючи, за віщо; головне, що ми не могли зрозуміти, звідки падає на нас та напасть і як боротися з нею. Але, як мовиться, світ не без добрих людей. Був серед нас Максим'юк, з яким познайомився я ще в крем'янецькій загальній в'язниці; родом з Дедеркальського району (знав я і з якого села, але з літами забулося), він вже сім літ відсидів, заарештований ще за перших совітів, і тільки вийшов на волю — як його знову забрали й засудили на двадцять п'ять років ув'язнення. Добре знаючи закон та психологію злочинного світу, він згуртував нас і навчив, як з ним боротися: тільки хто наважився вдарити нашого хлопця — ми зразу хапали його, сидьма — об землю і викидали надвір. Згодом поставили при вході варту й не пускали в барак нікого.

Наші рішучі дії так приголомшили зухвалих кримінальників, що вони зразу присмирніли й того дня більше не показувалися перед нашим бараком. Ми знали, що їхні напади на тому не закінчилися, і стали готуватися до відчайдушного захисту. Обрали керівну групу в'язнів на чолі з Максим'юком і домовилися з литовцями про взаємну оборону, якщо хто на нас чи на них наважиться напасти.

Ніч минула спокійно, хіба вартові, що стояли при входах, час від часу мінялися, пильнуючи, щоб хтось підозрілий не закрався в наші бараки. А вранці наступного дня нарядчик звелів збиратися всім нам з речами й ставати перед вахтою в колону: мабуть, начальство дізналося про підготовку до неминучої бійки і вирішило не допустити її у найсмиреннішій першій зоні. Хтось із старожилів того пересильного табору попередив нас, щоб ми, не дай Боже, не пішли до сьомої зони, бо в ній живуть "суки", тобто кримінальні злочинці, які порушили свої "воровські" закони й пішли на співпрацю з концтабірною адміністрацією. Вислуговуючись перед начальством, вони так знущалися над в'язнями, зокрема політичними, що навіть чекісти здавалися нам більш людяними й не такими жорстокими.

Конвоїри прийняли нас під розписку, полічили ряди — в кожному по п'ятеро в'язнів, нагадали про те, що навіть за мимовільно зроблений крок з колони стрілятимуть без попередження, дали команду взятися всім попід руки, на ходу не говорити й не оглядатися. Повели попід високу дерев'яну — з кругляків — загороду з рядами колючого дроту зверху в якусь іншу приготовлену для нас зону. Якщо зупиняли нас хоч на хвилиночку — зразу лунала команда "сідати", і ми, не роз'єднуючи рук, падали на коліна й присідали на п'яти, не зважаючи на те, що, може, під нами холодна вода чи болото. Такий порядок вести й зупиняти колони в'язнів протримався аж до смерті Сталіна.

Привели нас таки до сьомої зони й, коли, відчинивши ворота, скомандували першій п'ятірці заходити, ніхто не рушився з місця, — всі стали кричати: "Ми не підемо в ту зону — там "суки"! Але за третім разом, як декілька конвоїрів спереду повідтягали замки в автоматах і націлилися на першу п'ятірку в'язнів, а командир недвозначно сказав крізь зуби: "Повторюю втретє й востаннє: перша п'ятірка — кроком руш!" — крик протесту замовк і перший ряд боязко, наче в пащу велетенського звіра, пішов у відчинені навстіж ворота. За першим рядом — другий, третій, і — вся покірна колона...

Тільки завели нас у зону — як зразу появилися якісь нарядчики в шкіряних пальтах і розмістили нас у двох величезних, як бараки, брезентових наметах з двоярусними нарами попід обома повздовжніми стінами, — в одному наметі — тих, що приїхали з України, а в другому — з Вільнюса. Ті намети стояли один проти другого широкими входами на відстані п'яти-шести метрів. Навчені в першій зоні, ми зразу поставили до входів варту з шести чоловік: в нашому — п'ять українців та одного литовця, а в їхньому навпаки — п'ять литовців і одного нашого, щоб

digitized by ukrbiblioteka.org

старожилів тієї зони в намети не пропускати. Хтось із тих самозваних нарядчиків оголосив, щоб ми, хто хоче купити хліба, масла, цукру чи якихось інших продуктів, зібрали за списком гроші на закупки. Дехто з литовців піддався на ту очевидну приманку — здав гроші, але ні тих нарядчиків з продуктами, ні своїх грошей більше не побачив.

Надвечір хтось скомандував, щоб ми по три чоловіки з обох наметів ішли на вахту по вечерю; у сьому зону ніхто з наглядачів і цивільних службовців не заходив — боялися, отже, ми були змушені самі постачати себе всім необхідним. І справді, двоє наших в'язнів принесли на жердці велику дерев'яну бочку супу й черпака для роздачі, а третій — у якомусь рядні нарізані пайки хліба. Хліб пороздавали легко: кожному за списком пайку в руки і — будь здоров. А суп же — баланду — наливали за списком тим, хто мав якусь домашню посудину чи бодай брезентової шапчини, що не пропускала рідини; решта скупчилися навколо бочки, не знаючи, як повечеряти. Про ложку ніхто й не згадував — пили через вінця, раді, якщо пощастило позичити в когось мисочку чи горнятко.

Настала тривожна ніч. Всі спали сторожко. Проте, в декотрих місцях злодії попрорізували намети й повитягували з-під голів сплячих в'язнів їхні речі. До вбиральні, що стояла в куті зони ясно освітленою, ми ходили групами, по п'ятнадцять-двадцять чоловік, щоб не натрапити на якусь небезпеку, йшли серединою прохідної доріжки, теж освітленої багатьма лампочками. Цілу ніч було чути, як вартові на вишках часто перекликалися, — видно, і їм передавалася наша тривога.

Наступного дня вранці, після такого, як вчорашня вечеря, сніданку, кільканадцять литовців — інженерів, лікарів, професорів — знову піддалися на спокусу якогось "нарядчика", що пообіцяв послати їх на етап у "дуже вигідне місце", і пішли до сусіднього бараку на медогляд, де лікарі в білих халатах звеліли їм роздягатися до білизни, після чого вигнали всіх, залишивши собі їхній одяг і клунки. Мусимо визнати, що ті кримінальні злочинці вміли обдурювати і наймудріших в'язнів. Звістка про ту подію зразу облетіла обидва наші намети й дуже всіх обурила. Як на те, до литовців підійшло двоє дебелих осіб і силоміць намагалася увійти в середину намету; один з них, коли їх відштовхнули, вихопив із-під поли шкіряного плаща фінку й замахнувся на вартового при вході, але інший литовець так потягнув його чимось по голові, що той тільки гикнув і звалився до ніг. Другий ухопив його попід пахви і поволік до свого барака. Добре, що ми вже були приготовлені до оборони, бо зразу після того випадку вони цілою зоною з ножами й вигуками "ура!" кинулися на наші намети, — і тільки своєю мужністю та відчайдушним завзяттям зупинили ми їхній наступ, а охоронці на вишках пострілами з автоматів поклали усіх на землю і змусили, задкуючи, відступити.

Ми, порадившись з литовцями, оголосили голодівку й по вечерю вже не ходили. Не пішли наступного дня (була саме неділя) і за сніданком. Тривога за своє життя прирекла нас піти на той саможертовний вчинок навіть тоді — в криваву сталінську епоху. Перед полуднем з'явився сам начальник пересильного табору з великим почтом — чоловік сорок офіцерів та всяких старшин — і на вимогу перевести нас в іншу зону став нам погрожувати, що розстріляє всіх призвідців бунту (так і сказав "бунту"), а решту переведе в такі умови, що ми справді пізнаємо, що таке голод. Кримінальники запобігливо оправдовувалися, що, мовляв, не чинять нам ніякої шкоди, а він заохітливо підбадьорював їх, називаючи нас "ізменнікамі родіни" та фашистами.

Після його відвідин ми зрозуміли, що нас і литовців навмисно кинули в жертву тим жорстоким злочинцям. Я тоді ще не знав, що "вождь мірового пролетаріата" Ленін виробив тактику, як розколоти, пересварити між собою злочинний світ, нацькувати один на одного, щоб він сам себе знищив. А його послідовники пішли ще далі — вони руками карних злочинців нищили всіх: і політичних в'язнів, і просто жертв свого беззаконня. Як приклад, раптом у восьмій, сусідній з нашою, зоні почулися крики "ура!" й почалася табірна бійка, що тривала з годину, аж поки не заговорили автоматні черги на вишках і не зупинили її. Наші недруги задоволено потирали руки й натякали на те, що скоро й самі розправляться з нами.

Надвечір заборонену ("запретну") зону зайняли озброєні охоронці, й до нас завітала велика група офіцерів у золотих погонах, яка супроводжувала генерала — командувача далекосхідними охоронними військами, що з приводу нашої голодівки прилетів літаком з Хабаровська. Він уважно вислухав наші скарги і пообіцяв ще до заходу сонця перевести нас в іншу зону, лише попросив, щоб ми взяли вечерю зараз, поки ще видно, і повечеряли на місці. Ми не дуже вірили в його "чесне

офіцерське слово", але вечерю взяли і, тиняючись навколо бочки з баландою, шукали якоїсь посудини та чекали своєї черги. Аж тут пішла чутка, ніби хтось сказав збиратися всім з речами й ставати, як у першій зоні, в колону перед вахтою, — хто сказав — невідомо, ніхто не знає, — може, знову підступна вигадка тих кримінальників, що погрожують розправитися з нами? Одні вечеряли, інші збиралися й ставали в колону, треті взагалі не знали, що їм робити, — як раптом зірвалося стоголосе "ура!" і вісімсот головорізів (саме стільки було їх у сьомій зоні) кинулося на штурм наших наметів. Замиготіли ножі, дрючки, дошки, полетіли камені, зоторохтіли автомати й кулемети на вишках та в забороненій смузі навколо зони — лементи, стогони, зойки і над усім тим клекотом безперервне російське "ура!". Кримінальники мали заздалегідь продуману тактику ведення битви: попереду йшли штурмовики з ножами, за ними ті, що підбирали й виносили своїх поранених, а задні ("шпана") хапали клунки — здобич — і несли до своїх бараків. Зосереджені в рукопашній бійці, ми не чули суцільних автоматних черг, що строчили просто по землі, по наметах, по в'язнях. У задній частині нашого намету, де скупчилися боягузи та немічні в'язні, кримінальники відрізали весь брезентовий причілок і разом з кроквою звалили на землю, кинулися у відкритий прохід і захопили нижню частину намету. Я вискочив на верхні нари й орудував довгою дошкою. На протилежних нарах, вчепившись рукою за крокву й звисаючи над проходом, один муцуватий в'язень вимахував коротким дрюком, намагаючись досягти по голові тих, що пробігали з ножами; я підбив йому — сторчма дошкою в щоку — захопленого бійкою ворога, і мій напарник зверху так врізав його по тім'ї, аж хруснуло. Той прохрипів: "Братци, за што ж мєня?" — і звалився додолу. Ми таким способом наклали їх цілу купу на долівці намету.

У напруженні битви я не завважив, що навколо мене на нарах створилася якась порожнеча — десь поділися в'язні, лиш побачив, як на відстані двох-трьох метрів під низьким брезентовим покровом підкрадається ворог з ножакою, ще мить — і він прохромить мене навиліт. Притиснутий низьким накриттям, я підсвідомо змахнув дошкою — і сторчма збив його з нар на долівку; потім глянув уверх і помітив проріз у брезенті, в який потрапив кінець моєї дошки, що врятувало мене від очевидної смерті. Саме через той проріз і повискакували з намету в'язні, що були коло мене на нарах. Я ще встиг побачити, як двоє автоматників, ставши в проході, довгими чергами строчать просто по в'язнях, і вискочив через проріз надвір. Потім ходили чутки, що солдати накидали два повних кузови мертвих в'язнів, як оселедців, вивезли їх вночі і десь поховали за табором у лісі...

У третій зоні, куди нас перевели того вечора, жили "вори в законі", які вважали "сук" своїми смертельними ворогами й, може, тому, що ми билися з ними, не чинили нам ніякої кривди. Правда, і в тій зоні зазнали ми чималого випробування: чи то зіпсувався водопровід, чи табірне керівництво навмисне пустило таку чутку про нього, але за три тижні нашого перебування у третій зоні ми так і не дочекалися води, гинучи від спраги. На кухню завозили її величезними бочками, що стояли на відкритих кузовах вантажівок, які охороняли по кільканадцять озброєних грубими палицями кримінальників. Проте, одного разу ми таки прорвали їхню охорону, поперекидали бочки і, попадавши ниць, жадібно пили розлиту по землі воду, не звертаючи уваги на крики охоронників та удари їхніх палиць. Якось пішов дощ, і в нижній частині зони зібралося ріденьке болото: ми поробили ямки в ньому, поприклякали й пили його, не боячись ніяких мікробів. Дивно, але кримінальники і тут проявили себе: якщо хтось із в'язнів зробив собі ямку й, дочекавшись, коли назбирається в ній густа каламутна вода, тільки нахилявся випити — як "вор у законі", підкравшись, буцне лобом у сідницю і перекине його сторч головою, а сам вип'є ту воду: муситъ же хтось інший на нього робити...

Такі пересильні пункти, як у Ваніно, були розсадниками страшної жорстокості і беззаконня; навіть у третій зоні, де жили в'язні, так би мовити, однієї категорії, і то майже щоранку можна було побачити під бараками трупи — той з рушником на шиї, а той — з ножем у грудях чи в спині. Ніхто не шукав убивць і не цікавився мертвими, хіба гробарі, що витягували їх за зону і десь ховали. Мало і я не поплатився життям у тій зоні... Якось на вишці, що стояла над самою вбиральнею, вартовий задумав собі, наспівуючи, безперервно повторювати два одних і тих же рядки відомої тоді більшовицької пісні: "Я другой такой страни нє знаю, гдє так вольно дишіт человєк!". Не стерпівши його глуму над нами, я вийшов з убиральні, показав жестом руки на наші бараки й добряче вилаяв того "співуна на вишці"; він у відповідь зірвав з плеча автомата, але я скочив назад у вбиральню і з півгодини

digitized by ukrbiblioteka.org

стояв у ній, поки не рвонувся й за мить не пролетів двадцятиметрової відстані до барака, почувши на самому розі автоматну чергу, випущену з вишки навздогін за мною.

Вересень сорок дев'ятого року на Далекому Сході був сонячний, теплий; з нашої зони було видно внизу Охотське море, і я цілими днями, присівши навпочіпки чи на якомусь горбочку, тужно дивився на морську безконечну далеч, що зливалася з голубим небом на обрії, думав про рідний край, про матір, про свою далеку, так і не пізнану молодість, линув у спомини, сумні, як осінні краєвиди. Десь у шістдесятих роках торкнувся я тих споминів у невеличкому вірші:

...Бувало, обрієм прозорим
В'язав я мерву почуттів —
Й чайним криком понад морем
У далеч погляд мій летів...

Тоді ж, у вересні, видали нам п'ятиденний сухий пайок на руки, — звичайно, солону рибу, хліб і якусь там дещицю цукру, пошикували в колони й цілий день до вечора пакували у великі трюми з нарами на пароплаві "Ногін". Ще в зоні, коли наша колона чекала своєї черги на вихід, хтось із моїх знайомих, знаючи, що я пишу вірші, показав мені в іншій колоні Миколу Волощука, — я вперше тоді побачив живого поета, але не набрався сміливості підійти до нього, так і поїхав, не познайомившись.

Уночі на морі зірвалася буря, що не вщухала до самого Магадана. Нашого "Ногіна" кидало з хвилі на хвилю, наче маленького ткацького човника; особливо тяжкою здавалася "носова качка", коли передню частину пароплава підносило уверх на десятки метрів і тут же кидало вниз на розбурхане море. Багатьох з нас так загойдувало, що лежали, як мертві, не могли нічого їсти — казали, що нудило. А мені було приємно, як на гойдалці; за п'ять діб з мого пайка не залишилося й крихітки — останні чотири дні дороги довелося плисти голодному...

XII

Колима зустріла нас п'ятдесятишестиградусним морозом, а в день відплиття з Ванінського порту було двадцять два градуси тепла, і та різниця в температурі так застудила мене, благенько одягнутого, що я про той час майже нічого не пам'ятаю, навіть забув вийняти з кишені, коли нас у лазні перевдягали в берлагівський одяг, копію вироку — єдиного документа, виданого мені на руки.

Через декілька днів у спеціально накритих брезентом вантажівках із залізною грубкою посередині кузова й трьома конвоїрами спереду привезли нас етапом за сімсот кілометрів од Магадана до Аркагалинського концтабору, в якому за десять літ перед тим застрелили класика нашої літератури Михайла Драй-Хмару. Наглядачі прийняли нас і пообшукували на вахті всіх до рубчика, потім запустили в зону й розподілили по бригадах. Я потрапив до бригади Дригіна, йому було десь років тридцять. Він зміряв мене уважним поглядом, підвів до нар-вагонок (так називалися чотириспальні поверхові нари, між якими у вузеньких проходах стояли дерев'яні тумбочки), показав мені на верху місце і байдуже кинув: "Розташовуйся".

Надворі повечоріло, до бараку стали заходити в чорній вугільній пилюці в'язні, що поверталися з денної робочої зміни. Помічник бригадира, який виводив їх на роботу, поскаржився Дригінові на одного в'язня-латиша, що нібито він погано працював того дня у шахті. Дригін зразу спалахнув люттю, кинувся на безборонного в'язня, збив його — кулаком у голову — з ніг і став несамовито копати носаками чобіт; ухопившись руками за верхні нари, підскакував і обома ногами топтався з усієї сили по ньому, звинутому захисним клубочком, що тільки здригався й тихо пойойкував. Ніхто на ту страшну сцену не звертав найменшої уваги: одні гріли руки над залізною бочкою, що правила за піч у бараці, а інші сяк-так милися й чекали дзвінка на вечерю. Я сидів біля довгого стола, й спостерігав цю жахливу сцену, не розуміючи, чому ніхто не боронить його покірної жертви? Як "новачок", я з першого дня не наважився стати на захист, — мовчки спостерігав.

На шахті за робочим розпорядком працювали по вісім годин у три зміни: від півночі до восьмої години ранку, з восьмої — до четвертої пополудні і третя зміна — від четвертої до дванадцятої години ночі. Але той розпорядок був хіба для людського ока — насправді ж нас тримали від розводу до повернення в зону не менше чотирнадцяти годин денно. Поки за ворітьми зроблять обшук у всіх

бригадах, перелічать по декілька разів (бо ж обов'язково мусять при лічбі збитися), а в дорозі то один, то другий конвоїр причепиться до котрогось в'язня, аби зупинити цілу колону, посадити на сніг і годину-півтори протримати на п'ятдесятиградусному морозі; перед вахтою на шахті — знову кількаразова лічба і обшук (попробуй на такому холоді розгорнути одяг до спідньої сорочки, по якій конвоїр облапає всього тебе пограблими руками), а там поки отримаємо шахтарські лампи та всяке необхідне знаряддя і спустимося кліттю чи — ще гірше — двомаатрьомастами крутими дерев'яними східцями на місце виробітку в лаві чи в штреку, — не завжди вдасться й у три-чотири години вкластися. Після восьмигодинної зміни — знову повторюється та сама запрограмована тяганина. День у день, ніч у ніч, — бувало, по півроку не бачили сонця.

Звісно, про ті берлагівські порядки я довідався значно пізніше, а тоді Дригін узяв мене на роботу в першу зміну. Не пам'ятаю, як я, хворий, дійшов і спустився в шахту: в голові щось гуло й ноги підламувалися. Кинув насилу декілька величезних лопат вугілля у вагонетку — і світ в очах закрутився, — я заточився й мало не впав біля неї. Трохи постояв, притримуючись за дерев'яну стойку кріплення, потім присів на брилу вугілля, загорнувся тепліше в бушлат і, спершись на стінку штреку, почав дрімати. Раптом побачив у темряві два яскравих прожектори — здогадався, що то бригадир і вільнонайманий майстер ідуть перевіряти мою роботу, — глянув на свою пляшкоподібну лампу, що ледве блимала, взяв кирку за кінець довгої ручки й подумав: якщо Дригін кинеться на мене так, як учора ввечері на безборонного в'язня — я розвалю йому голову, і, почувши його здивовано-гнівне: "Чому не вантажиш вугілля?", поволі підвівся, міцно стискаючи держално кирки, підійшов і спокійно сказав йому:

— Бригадире! Я маю сидіти двадцять п'ять років — хіба я відсиджу їх? Яка різниця, коли померти — за рік чи за десять? Я робити не буду. І за пайку вас не питатиму, — можете й зовсім не давати її мені — не запитаю.

Він стенув плечима, глянув, що моя вагонетка порожня, повернувся й, не сказавши ні слова, пішов разом з майстром на інші об'єкти роботи. Правда, того чи наступного дня він списав мене в іншу бригаду.

І в тій бригаді я пішов на роботу в першу, нічну, зміну. Йшов, часто кашляючи й ледве дихаючи, байдужий до всього; заліз, як звелів бригадир, в круту півметрової висоти лаву і взявся саперною лопаткою навлежачки нагортати на залізний риштак відбите вугілля й по риштаку спускати його до люка, але що сталося зі мною потім — на пам'ятаю. Казали, що після зміни кинулися мене шукати й найшли непритомного в лаві. Як привезли до зони — теж не запам'яталося: здається, надворі відчув себе трохи краще, проте в зоні не пішов на сніданок — так, у вугільній пилюці, одягнутий, забрався на верхні нари й зразу заснув. У сні стало мене трусити — була така лихоманка, аж цокотіли зуби. Хлопці почули — збудили мене, стягнули з нар і силоміць — двоє за руки, а третій пхаючи в спину — поволокли до санчастини: невеличкого барака, що був у таборі за поліклініку й за лікарню. Потім хлопці розповідали, що я впирався ногами й вигукував: "Не піду в більшовицьку лікарню!" Коли заміряли мені температуру — на шкалі термометра показувало більше сорока одного ступеня. Я впав у забуття і три тижні не приходив до тями.

Перший, кого я побачив, розплющивши очі, був художник з Чернігівщини — Віктор Корецький. Він зауважив мій погляд, підійшов до ліжка й, нахилившись, спитав по-нашому:

— Їсти хочеш?

— Хочу, — відповів я пошепки...

Так почалося моє пробудження з тритижневої непритомності.

Понад місяць пролежав я у лікарні і коли мене виписали з неї, — послали до бригади так званих "путейщиків", що пильнували за вузькоколійкою в шахті. Разом з бригадиром Гараніним було нас у тій бригаді всього-навсього шість чоловік; ми стежили, щоб не повипадали костилі в шпалах і не порозходилися рейки, підсипали ґрунт поміж тими рейками, прибирали камінці та всяке сміття з колії, — словом, дбали, щоб вузькоколійка була в належному стані. Робота неважка, головне — її не можна було замірити, і бригадир мав змогу виводити нам добрі відсотки заробітку, за який ми отримували додаткові пайки — по сто-двісті грамів хліба і такої ж ваги вівсяні бабки щоденно.

(Продовження в наступному номері)

digitized by ukrbiblioteka.org

ЮВІЛЕЙНЕ ЗВЕРНЕННЯ З НАГОДИ 50-ЛІТТЯ УВАН

У листопаді цього року минуло п'ятдесят років від часу, коли на повоєнних згарищах у Европі після другої світової війни діячі української науки, які опинилися у Німеччині, зібралися 15 листопада 1945 р. у Соммер Касерне в Авґсбурзі, щоб застановитися над ситуацією, в якій опинилася наука в Україні. Стверджуючи ідейний розгром Української Академії Наук за часів сталінського терору та фізичну ліквідацію таких учених, як М. Грушевський, С. Рудницький, В. Ганцов, С. Єфремов, Г. Голоскевич та багато інших, зібрані в Авґзбурзі українські вчені вирішили заснувати на еміґрації Українську Вільну Академію Наук, підкреслюючи потребу вільної науки та свобідного її вияву. На основі таких принципів були випрацювані т. зв. "Тимчасові положення УВАН", в яких проходила думка творити вільні об'єднання наукових сил на еміґрації, "зберігаючи надгруповість і надконфесійність".

На основі схваленого положення того ж дня ініціатори УВАН вирішили скликати 5 грудня 1945 р. установчі загальні збори, беручи до уваги вже існуючі групи вчених. До них входили Д. Дорошенко, Л. Білецький, В. Січинський, В. Щербаківський, Л. Чикаленко, Д. Антонович, В. Крупницький, В. Мацяк, В. Дорошенко, В. Міяковський, В. Петров, П. Зайцев, М. Овчинник, М. Вєтухів, І. Розгін та інші. Це були видатні вчені того часу. Вони й заснували УВАН, що розгорнула свою роботу в 12-ти наукових секціях. Ці науковці переважно походили з українських наукових установ, які існували між двома війнами на еміґрації в Европі, а саме: Український Вільний Університет у Празі, Українська Господарська Академія в Подєбрадах, Український Технічий Господарський Інститут у Подєбрадах, Український Науковий Інститут у Берліні, Український Науковий Інститут у Варшаві, Український Соціологічний Інститут у Празі, Український Академічний Комітет в Европі, Музей Визвольної Боротьби України в Празі та Бібліотека Симона Петлюри в Парижі. До них долучилися вчені з України, які опинилися на еміґрації внаслідок подій другої світової війни. На установчих зборах 5 грудня було обрано Президію, спільну для всіх осередків УВАН в Европі. У першу Президію УВАН входили: Дмитро Дорошенко — президент, Леонід Білецький — заступник президента, і Володимир Міяковський — генеральний секретар (його пізніше замінив Ярослав Рудницький).

У 1947 році президент УВАН Д. Дорошенко переїжджає до Вінніпеґу, а з кінцем 1948 року еміґрує за океан велика частина українських учених. Через послаблення українського наукового життя в Европі в 1949 році Президію УВАН перенесено до Вінніпеґу. До 1951 р. президентом УВАН у Канаді був Д. Дорошенко, по його виїзді у Париж президентом став Л. Білецький, а між 1954 — 1974 рр. — Я. Рудницький.

У наступному, 1950 році, УВАН оформилася у США. Першим президентом американського осередку УВАН був М. Вєтухів, а згодом Ю. Шевельов, О. Архімович та О. Оглоблін (до 1979 р.).

Організувалась УВАН також в Австралії; продовжувала свою працю УВАН у Німеччині.

УВАН у Канаді опублікувала понад 2000 наукових праць — монографій, збірників, розвідок з участю більш як 80 авторів. Українські дослідники, крім історії, мови, літератури, культури й інших українознавчих ділянок, зайнялися також дослідженнями історії українського поселення в Канаді. В наукових працях УВАН Канади опрацьовувались і питання з культурних надбань українського канадського поселення та його довкілля.

Українська Вільна Академія Наук намагалася за п'ятдесят років свого існування заповнювати ті прогалини, які творили в українській науці радянські вчені, спростовувати їхні перекручування та досліджувати вклад українців у культурне й суспільне життя країн їхнього поселення.

Тепер, коли на українських землях створилася незалежна держава, тягар і відповідальність за достойність української науки лежать на раменах вчених в Україні. Українські ж діяспорні вчені зможуть більше зосереджуватись на дослідженнях проблематики української діяспори. Це відповідальність перед нашими нащадками, які вже стали частиною і хочуть бути співвласниками країн, у яких поселилися їхні батьки, діди або прадіди.

Президія УВАН у Канаді

НАУКОВО-ВИРОБНИЧЕ ПІДПРИЄМСТВО

"АТЛАС"

Ми працюємо віддавна і маємо чималий досвід!
Ми прийшли на ринок усерйоз і надовго!
Ми діємо задля економічного розквіту Української держави!

Наша діяльність:
— будівництво енергетичних підстанцій "під ключ";
— монтаж і пусконалагодження трансформаторів, розподільчих пристроїв, системи релейного захисту й автоматики, ВЧ-зв'язку, телемеханіки, обліку електроенергії;
— комплексні виміри ізоляції та заземлення, тепловізійний контроль;
— постачання обладнання для енергетики, кабельної продукції, обладнання диспетчерських пунктів.

Швидко, якісно, ґарантовано!

Ми пропонуємо інвесторам співпрацю в галузі енергетики за вказаними вище напрямками діяльності. Ми будемо раді спільно працювати над застосуванням нових енергозберігаючих технологій та в ділянці розвитку малої енергетики.

Також можлива спільна діяльність у переробці сільськогосподарської продукції, будівництві міні-заводів цього профілю, в постачанні сучасної техніки, добрив та гербіцидів для фермерських господарств.

Радо розглянемо й інші Ваші пропозиції!

Україна, м. Хмельницький, провулок Іподромний, 2.
Телефони: (038) 2 — 720633; (038) 22 — 99537,
Факс: (038) 2 — 720633.

Редакція "Сучасности" щиро дякує за доброчинні пожертви на пресовий фонд журналу. Ось імена наших високодостойних благодійників:

— пані Ірина Васинчук (Арлінґтон, США);

— пані Ольга Фроляк-Еліяшевська і її діти Христина, Ліда та Іван із родинами (Торонто, Канада) — у 10-ті роковини смерти сл. п. Івана Еліяшевського, довголітнього співпрацівника "Сучасности";

— д-р Ярослав Мицко (Ловборов, Великобританія) — редакція "Сучасности" висловлює глибоке співчуття родині та друзям покійного п. Ярослава Мицка, котрий був багатолітнім передплатником нашого журналу.

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ "СУЧАСНІСТЬ" ЗА 1995 РІК

ЛІТЕРАТУРА

Аліґєрі Данте. Божественна комедія. Пісні I, III і V (5)
Андрусяк Іван. Саломея (5)
Бабовал Роман. Комашиний вибір (6)
Бриних Михайло. Уривок хворого на вікні (9)
Гармаш Галина. Ріка Чорнолиста (3)
Герасим'юк Василь. Із нової книги "Папороть" (1)
Герасим'юк Василь. 1745 — петрівка (9)
Горбач Катерина. Вояк (4)
Григорів Михайло. Із книги "Сади Марії" (7—8)
Декларація літературного гурту "Пси святого Юра" (1)
Дзюба Іван. Більший за самого себе (7—8)
Драч Іван. Нові вірші (10)
Єшкілєв Володимир, Гуцуляк Олег. Адепт (1 — 2)
Завгородній Юрій. Вірші (2)
Іздрик. Острів КРК (4)
Кашка Володимир. Житло (6, 7—8)
Крук Галина. Місто метеликів (11)
Кучеренко Марія. Змітаючи попелом крик... (1)
Мідянка Петро. З нових віршів (9)
Мойсієнко Анатолій. Паліндроми (2)
Москаленко Михайло. Сен-Жон Перс: хроніка творчих стихій (4)
Неборак Віктор. (Балаканина) — (Потоки) (9)
Нечерда Борис. Квадро (11 — 12)
Нудьга Ігор. Іґну (6)
Пагутяк Галина. Книга снів і пробуджень (10)
Палій Ліда. Мій міст (5)
Покальчук Олег. Приречений жити на термін позбавлення волі (4)
Покальчук Юрій. Посмішка Медузи (2)
Процюк Степан. У пошуках Ґрааля (5)
Римарук Ігор. Із нової книги "Діва Обида" (4)
Сен-Жон Перс. Поеми та промови (4)
Сенчишин Ярина. Акафіст до неприкаяности (7—8)
Сервантес Міґель. Премудрий гідальго Дон-Кіхот із Ламанчі (7—8)
Стріха Максим. Вірші (5)
Теплинський Марко. Зазирнути в глибину знаків тексту (1)
Фішбейн Мойсей. Вірші (2)
Фішбейн Мойсей. Вірші та переклади (6)
Фішбейн Мойсей. Із циклу "Аб-сурдокамера". Переклади.(12)
Холодний Микола. Буколіки із зони (11)
Цибулько Володимир. Циганія (10)
Черненко Олександра. Танець світла (9)
Чечель Наталія. Вечір. Голос (3)
Шевчук Валерій. Горбунка Зоя (3)
Шкляр Василь. Міль (7—8)
Штонь Григорій. Марта (5)

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Авзеґер Леопольд. Чорний кабінет (6)
Арель Домінік. Спокуса "націоналізації" української держави (12)
Баран Володимир. Влада і церква: з історії взаємин у 1945 — 1965 роках (5)
Баран Володимир. Десталінізація в Україні: перші кроки (11)

Білинський Андрій. Лоренц фон Штайн, Карл Маркс і сьогоднішня Україна (10)
Вегеш Микола. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938—39) (2)
Гарань Олексій. Розпад СРСР і українське питання в політиці США (4)
Гарсаний Ніколає, Кеннеді Майкл. Між утопією та дистопією: лабільність націоналізму в Східній Європі (3)
Грабовський Сергій. Утопія, тоталітаризм і свобода оприявлення (1)
Грабовський Сергій. Українська мрія: тріумфи та трагедії (3)
Ігнатьєфф Майкл. Про громадянське суспільство (10)
Дзюба Іван. "З орлиною печаллю на чолі..." (9)
Клід Галина. Сексуальне переслідування: реальність чи вигадка (6)
Кулик Володимир. Конституційний договір і проблема подолання тяглости (9)
Майборода Олександр. Свято Перемоги з присмаком гіркоти (5)
Майборода Олександр. Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні (12)
Маркусь Василь. Отець д-р Іван Гриньох, священик-громадянин (7—8)
Мейс Джеймс. Ленін без України, або Дмитро Волкогонов як дзеркало російської демократії (4)
Міхнік Адам. Оксамитова реставрація (4)
Молчанов Михайло. Політична культура України: радянська чи пострадянська? (10)
Мотиль Олександр. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні (9)
Моура Паулу. Соціальна надія та економічна криза (3)
План Маршалла для Західної Європи (1)
Плохій Сергій. Державна церква в Україні: ідеї, моделі, реалії (7—8)
Попович Мирослав. Реставрація без революцій, або "Ми", "вони" та "воно" (4)
Потічний Петро. Чи демократична Україна можлива? (6)
Рущенко Ігор. Українська піраміда (2)
Свідзинський Анатолій. Історіософська спадщина Ореста Зибачинського (6)
Стріха Максим. Культурна політика України: регіональні, етнічні та конфесійні аспекти (9)
Стріха Максим. Держава і культура: ретроспекція та перспективи (11)
Таран Сергій. Три рівні української політики (2)
Чижевський Кшиштоф. Центрально-Східна Європа 1994 року, або Як бути собою (3)
Якименко Микола. Економічна основа українського національно-визвольного руху на рубежі XIX — XX століть (7—8)
Яковенко Наталя. Між правдою та славою (12)
Ятченко Володимир. Національна ментальність і модель історичного розвитку (2)

КУЛЬТУРА

Андрусів Стефанія. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця (7—8)
Апанович Олена. Козацтво — ментальність українського народу (9)
Бородій Микола. Лікар і вірний друг Тараса Шевченка (4)
Головаха Інна. "У відьми корова завжди добра" (5)
Дзюба Іван. "Застукали сердешну волю..." (3 , 4)
Жулинський Микола. Україна: формування духовної незалежности (5)
Зарецький Олексій. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР (4)
Ісіченко Юрій. Містична перспектива літературного тексту в культурі українського Бароко (5)
Косташ Мирна. Євроцентричність: нотатки стосовно метафор місця (3)
Кошкін Володимир. Життя духу як об'єкт кількісних досліджень (6)
Коцюбинська Михайлина. Зіна Геник-Березовська — знайома і незнана (7—8)
Лащик Євген. Винниченкова філософія щастя (7—8)
Медвідь В'ячеслав. Із "Книги Мавра" (2)

digitized by ukrbiblioteka.org

Медвідь В'ячеслав. Доба стилізації (10)
Мойсеїв Ігор. Катерина (3)
Мойсеїв Ігор. Національна ідея: ідеалізм і прагматика (9)
Петрова Ольга. "Напівобрази" Казимира Малевича (6)
Піч Роланд. Сковородинівський міф про Наркіса в світлі романтичної концепції міфотворчости (10)
Сверстюк Євген, Калиниченко Іван. Василь Стус у віддаленнях і наближеннях (12)
Тудорковецька Ярина. Монолог Калини (6)
Федорівський Юрій. Контури майбутнього (2)
Шерех Юрій. Новітня одіссея: можливості і обмеження (10)

КРИТИКА

Барабаш Юрій. Самотність Гоголя (10)
Бовсунівська Тетяна. Категорія серця в теорії українського романтизму (10)
Грабович Григорій. Семантика Котляревщини (5)
Грабович Григорій. "Чернігів" Тичини (11)
Дзюба Іван. Виступ на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження Василя Симоненка (1)
Діброва Володимир. "Чернігів" П. Тичини. Спроба прочитання (11)
Ільницький Олег. Трансплантація постмодернізму: сумніви одного читача (10)
Ковалів Юрій. Невпізнаний сфінкс, чи Одвічна попелюшка (2)
Корнієнко Неля. Сучасний український театр: місце після гріхопадіння (7 — 8, 9)
Коцюбинська Михайлина. Стусове "самособоюнаповнення" (6)
Лубківська Оксана. Моделі вияву ніцшеанської філософії в українській літературі (4)
Мушинка Микола. П'ять разів похоронена, а все ж таки жива (4)
Неврлий Микола. На двохсоті роковини Шафарика (12)
Новикова Марина. Українська "Божественна комедія" (5)
Павличко Соломія. Від "модернізму" до модерности: теоретичний дискурс "Української хати" (10)
Павлишин Марко. Чому не шелестить "Листя землі" (5)
Павлишин Марко. За культуру "Не для дітей" (6)
Павлишин Марко. Застереження як жанр (10)
Рудницький Леонід. "Далеко вічно і відвічно близько..." (5)
Скуратівський Вадим. Вичаклувати українського Орфея... (11)
Сосновська Данута. Кінець пафосу. Кінець вартостей? (6)
Таран Людмила. Неокласики Микола Зеров і Максим Рильський (3)
Тарнашинська Людмила. Свобода вибору — єдина форма самореалізації в абсурдному світі (3)

МИСТЕЦТВО

Барка Василь. Подвиг при сфері добропрекрасного (7—8)
Бугаєнко Ігор. Шлях до України, шлях до Істини (3)
Герасимчук Лесь. Таке перше кохання... (1)
Грималюк Ростислава. Сім граней скла (7—8)
Долженкова Інна. Подолання абсурду, або Реабілітація Сізіфа (12)
Зінькевич Олена. Муза молода? Молода муза? (9, 10)
Іванцев Лев-Денис: "Догори піднесім серце..." (11)
Лебедєв Георгій. Катерина Кричевська-Росандич (4)
Лебедєв Георгій. Анатолій Добровольський: цілеспрямована творчість (5)
Лиша Раїса. Розцвічення глибин (10)
Могилевський Володимир. Чарівниці скла (10)
Палій Ліда. Двоїстість у творчості Наталки Гусар (11)
Певний Богдан. Дещо про книжковий знак і мистецтво Мирона Левицького (2)
Певний Богдан. Сальвадор Далі: ранні роки (4)

Певний Богдан. Кандинський у Нью-Йорку (9)
Підгора Володимир. Вишукана книжка: печалі й радощі Леоніда Андрієвського (6)
Покальчук Юрій. Феномен Романа Віктюка (6)
Поляничко Ольга, Судак Валентина. Нові експонати Державного музею Т. Шевченка (6)
Шкандрій Мирослав. Модернізм, авангардизм і естетика Михайла Бойчука (9)
Яців Роман. "Terra incognita" Олі Федорук (5)

БІБЛІОГРАФІЯ

Аронов Гелій. Роздуми і спогади доброї людини (2)
Гарань Олексій. Міркуючи над книгою Мирослава Прокопа (12)
Неврлий Микола. Для поглиблення історичної пам'яти (9)
Панченко Ірина. Світоглядні ключі для прочитання замовлянь (7—8)
Романів Олег. Вибір шляху: до національної держави чи російської губернії (1)

СПАДЩИНА

Бережан Зіновій. Вірші та проза (7—8)
Неборак Віктор. Міф про Перебендю (7—8)
Симоненко Василь. [П'єса без назви] (1)
Ткаченко Анатолій. Симоненкова драма (1)

ПОЛЕМІКА

Віктор Неборак. Послання до О. З. вкупі зі зверненнями до вельмишановного читача (2)

"Я НА СТОРОЖІ КОЛО ЇХ ПОСТАВЛЮ СЛОВО"

Сверстюк Євген. Лице людини перед лицем терору (2)

ХРОНІКА

Горбач Анна-Галя. Чи відкриваються горизонти для української літератури в Німеччині? (2)

СПОГАДИ

Борисюк Тамара. Замість післяслова (4)
"Вільно творити не можу"... (5)
Глузман Семен. Уроки Світличного (2)
Гнатюк Іван. Стежки-дороги (7—8, 9, 10, 11, 12)
Лук'янова Ганна. Літопис (5)
Міяковська-Радиш Оксана. Оглядаючись у минуле (4)
Покальчук Володимир. Тодось Осьмачка (5)

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

Драч Іван: "Не зумів витиснути із себе поета..." (1)
"Злиденна Україна — це нонсенс". Інтерв'ю Івана Дзюби з Ярославом Солтисом (11)
Розмова у двох роках і на двох континентах. Інтерв'ю Євстахії Шимук із Богданом Бойчуком (7—8)

ПОШТА РЕДАКЦІЇ (3, 9, 12)
ПРО АВТОРІВ (1 — 12)

digitized by ukrbiblioteka.org

Редакція "Сучасности"
від щирого серця та від імени читачів і шанувальників журналу дякує Українській Кредитовій Спілці "Самопоміч" Нью-Йорка за щедру спонсорську пожертву на пресовий фонд часопису. Ця підтримка особливо цінна тим, що здійснена у нелегкий кризовий час для видавничої справи в Україні назагал і для "Сучасности" зокрема.

Подяка Вам і пошанівок, дорогі співвітчизники в США!

Шановний передплатнику!

Якщо Ви ще не залагодили справу з передплатою нашого часопису на наступний 1996 рік, то просимо це зробити вже нині. Від цього залежатиме вчасний і регулярний його вихід упродовж наступного року.

Важка економічна ситуація в Україні позначилася, на жаль, і на становищі періодики – непередбачуване, постійне й багатократне підвищення цін на папір, поліграфічні та поштові послуги поставило українські газети й журнали на межу згортання, а то й припинення діяльности... За цих умов лише Ваша підтримка, вчасне поновлення передплати може врятувати наш часопис.

Журнал "Сучасність", як і раніше, друкуватиме на своїх сторінках новинки на літературній ниві та в образотворчому мистецтві, відображатиме складний і суперечливий процес творення молодої Української держави, займатиме чітку і незалежну позицію у відродженні українського духу і національної ідеї.

Редакція часопису сердечно дякує всім нашим друзям і симпатикам, котрі завжди були з нами, поділяючи наші проблеми, радіючи з наших успіхів, підтримуючи нас у скруті, розуміючи роль і значення українського слова у житті рідного народу і рідної держави.

Редакція "Сучасности"

СУЧАСНІСТЬ

ЧИТАЙТЕ У НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ

Юрій АНДРУХОВИЧ
Перверзія. *Роман*

Світлана АНТОНИШИН
Янголи в хворому небі. *Вірші*

Олександр НАЙДЕН
Микола Бабак. Пражучий вогонь та полинялі пустарі небесні

Віктор ЗАРУБА
Знищення київської школи науковців

Володимир ВІТКОВСЬКИЙ
До проблеми національної вини

ISSN 0585–8364. Сучасність. 1995. № 12. 1-168

digitized by ukrbiblioteka.org